

Зиновій Книш

за
чужу
справу

ЗИНОВІЙ КНИШ

ЗА ЧУЖУ СПРАВУ

**(Розповідь Михайла Козія з села Богданівка,
повіт Скалат, його пригоди в большевицькому
полоні й у польській армії генерала Аандерса)**

Паризь 1958
НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО
В ЕВРОПІ

Михайло Козій.

I

В РІДНОМУ СЕЛІ

Звідки пішла назва Богданівка. - Положення й опис села. - Економічні відносини. - Еміграція. - Дядько Федір Козій, його політична робота і смерть. - Сільські священики й інтелігенти. - Підпілля в Богданівці. - Легальна робота в рамках Фронту Народальної Єдності. - Пацифікація.

Здовж залізничного шляху Львів - Тернопіль - Підволочиська, трохи на північ від Скалата, розкинулося село Богданівка. Там я народився, пережив свої дитячі та юнацькі роки і хоч ось уже майже двадцять літ химерна доля кидає мене по світі — ніколи не можу його забути.

Колись, перед триста роками, стояв тут табір Богдана Хмельницького, коли йшов він походом на Львів і Замостя. Пізніше поселилися тут люди — місце для оселі зручне — звідти й назва «Богданівка» пішла. Ще одне село в тих околицях, Хмелісська, теж і назву і початок свій узяло від Хмельниччини.

Богданівка — село середньої величини, хоч як на галицькі відносини, можна б його й великим назвати. Вісімсот хат, чи як це урядово називалося «нумерів», давали захист трьом тисячам душ, а в тому, до часу першої світової вій-

ни, всього три поляки та й то зукраїнцем. Щойно коли Польща настала, розпарцлювали двір, спровадиликоло сотні мазурів-колоністів і поселили їх під селом, назвавши оселю «Футор», згодом там окрему громаду зробили.

Селом протікала річка, «Бойків Потік» називали її, колись мав жити в селі господар, Бойко на ім'я, за ним і річка назву взяла. Випливала вона недалеко нашого господарства, чотирисота метрів за городом, плила серединою Богданівки, а потім селом Камінка, попри Разсохватець, через Супрунівку до Підволочиськ і там вливалася до Збруча.

З лівого боку річки тягнулися широкі сіножаті, а позатим обабіч неї, частинно на горbach, а трохи в кітловині, простягалася Богданівка. Ділилася вона на різні «кути» й «кінці», кожен з окремою назвою. Коли дивитися на село від сторони станції, найперше бачили б ми «Куток», у напрямі на Клебанівку. Далі йшла «Йоржова Долина», десять давно жив там жид Йорж, і слід за ним загув, а назва лишилася. Звідси вже зачиналася середина села, з великою мурованою і критою бляхою церквою та чотироклясовою школою, потім її на съомиклясівку перебудували. Недалеко красувався Народний Дім, що його спільними силами поставили мешканці села, головно за ініціативою молоді, на місце колишньої корщми. А там ішли «Селиська» і «Залуже» — кілька десят забудований за річкою, — на горбі видно «Витківці», там жила моя родина. Глянути вниз — видно долину «Ваннівці», господарств там обмаль, тільки камінь і пісок звідти возили. По лівій стороні — «Долини» з каменоломами твердого і м'якого каміння, господарств там зовсім мало. Кінчалося село великою «Долиною Загірняка»

з каменоломами, що тягнулися аж ген до ліса. Ліс розлогий, лучився з лісами сусідніх сіл.

В своїй мандрівці по світі — а чимало стежок по ньому я протоптав — бачив я не одне село. В холодному Сибірі, на розпечених пісках пустині, в співучій Італії, в багатій Канаді. Але нераз стає мені перед очима Богданівка. Чистий, літній день, неділя, радісно несеться в повітрі голос дзвонів, пшениці на полях хилиться під вітром, хати білють у садах. Краса — аж за серце хватає. Яка ж вона тепер, моя рідна Богданівка, і чи доведеться мені раз бодай ще глянути на неї, повітрям рідних піль дихнути?

Люди в селі — ні бідні, ні багаті. Переважали господарства десятьморгові, около третини села жили на менших, а траплялися навіть п'ядесяти і шістдесятиморгові. Сіяли головно пшеницю, земля товста, подільська, родила добре. Недармо кажуть, що «на Поділлю хліб на кіллю, а ковбасами хлів загороджений». Садів давнішими часами малувато, доки хтось не натрапив на добру породу дерев, що надавалася до тамошнього клімату, тоді сади скрізь розвелися, не було ні одного господарства без саду. Добра була теж околиця на меди, чимало людей кохалося в бджолах, пасічники мали навіть свою кооперативу.

Всеньке село — статечні господарі й хлібороби, всі жили з землі і з праці на ній, інших зарібків не було. Був щоправда в селі млин, спершу водний над річкою, а потім більший, паровий, але обслуговували його власник з родиною, не ставало місця для найманої праці. Доки стояв у селі двір, провадив горільню, де курилася горілка. Давніше була цегельня, за моєї пам'яти цегли вже не виробляли, не виплачувалося, краще купувати готову. Трохи заріб-

ків давали каменоломи й ліс, та не багато, переважно кожен працював там стільки, що на потреби власного господарства.

З покоління в покоління жили ось так Богданівчани, хоч і дуків-багатирів не видавали, все ж таки достаток був і хліба нікому не бракувало. Сиділи міцно на землі і хоч щороку менше її на душу, трималися й не покидали рідного краю. Еміграції майже не було. Ще перед першою світовою війною кілька родин емігрували до Бразилії, давно те діялось, з оповідання тільки знаю. Після війни кілька виїхали до Аргентини, а одна родина на острів Кубу. Один, Іван Дробот, продав усе, що мав, і переселився до Боснії. Непосидючий це дух, бував колись в Америці, вернувся й пропустив зароблені гроші, а тепер живе ще може десь у Боснії, якщо перебув воєнну завірюху. Аж коли розпарцельовано двір і коли наїхали в село маzuри, тісніше стало людям жити, около шістдесят родин емігрували до Канади і ЗДА.

Батько мій, Василь, знаний у селі, як людина, що мала трохи освіти і якої заінтересування виходили поза справи власного господарства. Він був помічний при земельних помірах і в зв'язку з тим мав різні справи в громадському уряді, частенько виїздив до повітового міста. Любив почитати книжку й газету, одначе політика не дуже його спочатку цікавила, щойно «пацифікація» зробила перелім у його душі й переродила на гарячого українського патріота.

Зате наймолодший його брат, мій дядько Федір, став душою національної праці в селі. Був дяком, провадив аматорський гурток у селі і мав багато книжок. Під його впливом виростали перші юнаки, що на них пізніше лягли

всі тягарі національно-політичної роботи не тільки в нашому селі, але і в довкільних селищах. Коли відродилася українська державність над Дніпром, дядько Федір не втерпів, перекрався через границю і вступив до гетьманського війська. Два рази відсилали його звідти, як «австріяка», цебто громадянина австрійської держави. А на третій раз пішов і вже не вернувся, була чутка, що загинув у бою десь коло Вінниці. Коли відходив, уязв мене, малого ще, на руки, наказував пам'ятати про Україну, працювати для неї, коли виросту. Стільки літ, а досі ще бриняТЬ мені в ушах його слова, так і до самої смерти будуть мене супроводжати.

За моєї пам'яти священиком у селі був о. Вояковський, дуже старенька людина. Не знаю добре, але здається мені, що це він батько відомого о. Миколи Вояковського, знаного церковного й національного українського діяча, пізнішого адміністратора української греко-католицької Церкви на скитальщині в Німеччині. Після нього прийшов о. Володимир Стецок, не знаю, що з ним сталося, одні кажуть, що забили його бандерівці, інші приписують йому смерть з німецької руки.

Видала Богданівка не мало освічених людей, що покінчили школи в Тернополі, у Львові, а навіть десь за границею, і пішли в світ. Пам'ятаю двох братів Вересюків, Петра й Івана, обидва інженери, померли десь у часі другої світової війни. Старший, Петро, навідувався часом до Богданівки. Інших, зо старшого покоління, не знаю, натомість багато моїх ровесників або трохи старших чи молодших за мене хлопців і дівчат училися в школах в Тернополі й у Львові. У вільний від науки час, на свя-

та й літні вакації, приїжджали вони додому, до села, і там разом з місцевою молоддю працювали на культурному й політичному полі. Під їхнім впливом село переробилося, мов не те стало.

Зацікавлення політичними справами більшало не то що з року в рік, але й з місяця на місяць. З давніших партій діяли в селі радикали, небагато їх, всього кілька старших господарів, передплачували свій часопис «Громадський Голос». Коло священика гуртувалося кілька людей з симпатіями до УНДО. Та й стільки всього, глибоко в сільську гущу політика не заходила.

На початку тридцятих років завважилася зміна. Хтось приносив до села «Сурму». Ніхто не знав, звідки вона бралася, а кожен жадібно втягав у себе кожне її слово, передавав часопис далі. Читав я її часто і робила вона на мене велике враження. Не кінчалося на таємному читанні «Сурми», вслід за тим зачалися тайні сходини в гуртах, розмови на революційні теми, звичайна підпільно-пропагандивна робота в селі. Мене до тієї роботи притягнула зв'язкова дівчина з нашого села, що ходила до школи в Підволочиськах. Одного разу приїхала ровером на моє подвір'я і забрала мене на таємні сходини. В хаті, де жив Павло Палій, зібралися ми в неосвіченій кімнаті і так почалася моя конспіративна робота. Не один ще раз збиралися ми то в цій, то в тій хаті, а приходили не самі тільки молоді хлопці й дівчата, бували й старші віком люди, як от Степан Д., людина освічена, сотник української армії.

Нашим провідникомуважався Павло Палій. Батько його був православним священиком в Америці, прислав звідти гроші на жит-

тя для своїх синів. Молодший брат Павла, Микола, студіював щось у Римі, від нього діставали ми цікаві листи, перечитували їх гуртом на голос.

Проста наша робота. Сходини, гуртові читання, розмови на політичні теми, вербування нових людей до організації. Крім того звідується стягали ми зброю, такий прийшов наказ «з-гори». Один такий сховок у льоху, штудерно підмурований, щоб непомітно для чужого ока, стояв під моєю опікою, і там зберігалися: дев'ять крісів, один тяжкий скоростріл ще з українсько-польської війни, около п'ятдесятки ручних гранатів, уже польських, трохи стрілива і два револьвери. Все те мусів я тримати в порядку, що якийсь час чистити й наоливлювати. Були ще й інші сховки, я про них не знав, це належало до провідника.

Павло Палій прийшов до переконання, що сама підпільна робота не вистачає. Не всіх людей можна й потрібно до неї притягати, тільки самі вибраниці можуть в ній бути чинні, а до ширшої маси нема способу дібратися. Правда, читалися часописи в читальні, відбувалися доповіді й дискусії, часом приїжджав хтось чужий — все те мусіло триматися рамок культурної роботи, коли політика заторкувалася, відразу ставала небезпека, що польська влада розв'яже товариство. Палій продумував над тим, як би то використати для націоналістичної роботи котрусь з легальних політичних українських партій. Кудись їздив, з кимсь переписувався і нарешті сказав нам, що треба заложити в селі партію Фронт Національної Єдності для назверхньої політичної роботи, бо вона ще найбільше дає можливостей для націоналістів. Як закладати, то закладати, не нашо-

го це розуму діло, Палій у нас голова і він за те відповідає. Виписали газету «Батьківщина» зо Львова, спровадили статути, відбули збори і заложили відділ партії, обравши Палія на голову, Михайла П. секретарем, а мене на скарбника.

Тепер робота пішла подвійним шляхом: наверху — через ФНЄ, а під землею — через ОУН. І тут і там сиділи одні й ті самі люди. Не знаю, чи було це відоме в проводах обидвох організацій. Вже пізніше довідався я, що ФНЄ і ОУН ворогували між собою. Нам те в селі не перешкоджalo. От тільки й те лихо, що Палієві поліція заборонила два роки жити в селі, за надто швидявся він в околиці, вітер робив, людей організував. Перенісся він до Тернополя, до нього часом їздили, а інколи він крадьки доїжджав до села. Загинув десь за большевиків.

До пожвавлення політичного життя в Богданівці дуже причинилася «пацифікація». Можна сказати, що не будь «пацифікації», політичний розвиток спинився б на яких п'ять літ. Багато успіхів у нашій організаційній роботі, легальній і нелегальній, завдячували ми освідомленню селян, що його принесли польські нагаї і катування. В самому селі Богданівці не було саботажів, бо двір уже не існував, не було ні стирт, ні фільварків, щоб палити. Зате навколо з усіх сіл майже щовечора високо під небо била заграва пожеж. У нас хтось підтяв телеграфічні стовпи і від тоді село мусіло давати по шістдесят вартівників кожної ночі.

«Пацифікація» прийшла нагло, ми її в себе не сподівалися, бо, як сказано, підпалів у Богданівці не було. Я орав тоді в полі, маленька дівчинка прибігла мене остерегти, щоб не

вертався я додому, бо в селі поліція. Поліцисти мали список людей, кого бити, і мій батько теж був на списку, та мав час сковатися і переждати лиху в сіні. Батько мій, хоч свідомий українець, та часом називав себе по-старосвітському «русином», остерігав нас перед нелегальщиною. Після «пацифікації» — як не той став. Ніколи інакше не наздав себе, як українцем, поляків зненавидів з цілого серця, а до мене говорив: «Сину, роби, як знаєш, щоб добре було для України, а я, хоч старий, тобі поможу».

В нашому селі «пацифікація» захопила тільки частину, взяли сорок підвод з села й поїхали дальше. Поліція й польські улани били людей уже не по списках, а без розбору, кого лише стрінули на вулиці чи застали в хаті. Били навіть за те, що люди говорили «Слава Ісусу Христу», казали їм вітатися по-польськи, «нех бендзє похвалюони Єзус Христус». В сусідньому селі Терпилівці заїхав відділ кавалерії, обступив село і найперше зажадав двісті вісімдесят кірців вівса для коней. Люди притиском позносили, гадаючи, що на тій контрибуції обійтися. А щойно тоді почалося катування. Недалеко села стояла фігура на честь Пілсудського. Хтось запаскудив її фарбами і ніби за те улани били людей. На ділі це була польська провокація, самі поляки обмастили фігуру, бачив це свідок Петро Сичак з того села, що стояв недалеко від фігури зо своєю дівчиною і бачив «стржельців» при тій роботі.

Там то й пісню люди склали про «пацифікацію» і довгенько її потім співали, ще до самої війни:

Браття українці, скажу вам нівроку
Яка була сумна вістка тридцятого року.

Браття українці, що будем робили,
А вже наше село рідне кругом обсту-
пили.

Браття українці, треба утікати,
Летить конем польський улан, щоб нас
здоганяти.

Там то били, били, там то дали муки,
Там то вкрили плечі й спину череш-
неві буки.

Там то били, били, — тіло обімліло,
Якби були чужі люди били, було б не
боліло.

А то брати наші сталися катами,
Обрівняли людські плечі зверху на-
гаями.

Натяк на те, що коли улани потомилися
биттям людей, казали одним других бити, а
хто не хотів, тому всипали подвійно. Більшість
відмовлялася, але були такі, що рятували
власну шкуру, б'ючи своїх братів.

А коли нове життя збудилося в Карпат-
ській Україні — селом неначе електричний
струм потряс. Не ставало терпцю ждати на га-
зети, що й спізнялися нераз, заки дійшли з
далекого Львова до сільської пошти. Виринула
думка, щоб купити радіевий апарат, а це не
аби що в той час, у Польщі радіоапарати доро-
гі, та ще й коли взяти, що село вбоге на гроши.
Але що нам ціна проти того, що кожного дня
можна чути голос Срібної Землі! Зійшлися
збори і рішили — купити. Гроші склали самі
молоді люди, деякі старші господарі не від то-
го, щоб послухати, але от якби то обійшлося
без витрат з власної кишени! Тоді поїхали ми
до Тернополя і закупили радіоапарат найсиль-
ніший і найдорожчий, що його могли знайти в

тому місті. Поставили його в читальні і все село збігалося туди слухати вісток з Карпатської України. Хто не дав грошей — тому дозволено слухати лише знадвору, крізь відкрите вікно. До кількох днів — кожен просився, щоб допустити його «до спілки». Склали грошей стільки, що не лише апарат сплатили, але ще й сто п'ятдесят золотих для бібліотеки в читальні осталося.

В недалекому містечку Нове Село, в зразькому повіті, жив українець-студент, що вчився в школах у Празі. Саме тоді він перекрався через границю побувати трохи вдома і незабаром назад мав вертатися до Карпатської України. Зв'язкова дівчина передала мені кличку до нього і я одного дня відвідав його, аж горючи з цікавости, послухати про Карпатську Україну з уст самовидця. Кілька годин переговорили ми так, ціле пополудне, і все ще здавалося мені мало. До болю хотілося кинути все й поспішати на поміч, так і говорилося про те між хлопцями в селі, що може Організація пішло свої бойові віddіли за Карпати.

Та колесо життя обернулося в інший бік.

II

У ВІЙСЬКУ

Військова служба в Ловічу. - Українці в полку. - Легше верблюдові крізь вухо голки, як українцеві в підстаршини пролісти. - Ставо «цельовнічим» у протитанковій артилерії. - Арешти в Радучу. - Поворот до села. - Панахида по полк. Коновалецеві. - В сільсько-му арешті. - Військові вправи з хлопцями.

В 1936 році взяли мене до польського війська і приділили до 10 полку піхоти в містечку Ловіч, недалеко від Варшави. Служило там багато українців, можна сказати, що третина цілого полку — самі українці. Через те трохи відрадніше ставало між своїми, бо хоч ніби в польському війську заказано було зневажати вояків іншої національності чи релігії, та не всі підстаршини того притримувалися, траплялися між ними правдиві собаки, що дошкулювали українцям де і як тільки могли. Підстаршин-українців не було зовсім у моїй частині, чув я лише про одного капрала в восьмій компанії. Щоправда служили там на контрактах деякі підстаршини колишньої української наддніпрянської армії, однаке зовсім не приставали з вояками-українцями і неначе таїли своє українство, може лякалися втратити службу. Я знов одного сержанта й одного плутонового,

а може їх було більше. З-поміж старшин був один капітан-українець з армії Головного Отамана Симона Петлюри. Хоч дуже рідко, все ж таки часом заговорив до нас по-українськи. Навіть не заохочував співати українських пісень. Звичайно співали ми їх, ідучи в неділю до церкви. Приїздив до Ловіча український військовий капелян і щонеділі правив Службу Божу, от тоді ми на все горло виспівували в марші до церкви і назад до казарми, аж луна містом ішла.

Вісімнадцять місяців прослужив я в Ловічі і все продумував, якби то пропхатися до якогось спеціального вишколу. Нелегка та справа для українця, якого поляки найрадше заставили б чистити коней або офіцерські чоботи. Я бо думав собі, що коли вже мушу стратити два роки свого життя в війську, та ще й чужому, то вже нехай би навчився чогось, хто його знає, чи для України це колись не придатиться. А стільки всячини можна там навчитися! Обслуга тяжких скорострілів, телефонічні апарати і служба зв'язку, щось там і біля радіоапаратів майстрували, або бодай до артилерії достатися.

Хоч і не мав я ані більшої освіти ані технічної підготови, зате охота до науки в мене велика і я протискався, де міг, на всякі курси. Так удалося мені пройти вишкіл легкої й тяжкої піхотної зброї, а також побував я на курсах противожежної оборони і на науці в т. зв. хемічній компанії, а накінець достався до батареї протитанкових гармат, швидко там мене «цельовінічим» зробили, годі сказати мені, як це по-українськи називається, не мав я щастя в українському війську служити, хоч завжди про те мріяв. Так і до останку простим стрільцем за-

лишився, хоч і як хотілося бодай капралем стати, щоб якийсь чин з війська винести. В силах я почувався, свою військове діло знати добре, коли відбувалися дивізійні вправи в гостро-му стрілянні, я зайняв перше місце в цілій дивізії, бувши з усім готовий до восьми секунд. Та що ж, прийшлося виходити з війська без жодної «шаржі», мав бодай те задоволення, що часу цілком не змарнував і засвоїв собі стільки військового знання, що за тих умовин було можливе.

В часі моєї військової служби сталася погана пригода. З другої сторони Варшави, коли їхати від Ловіча, відміreno досить великий шмат землі в місцевості Радуч і влаштовано там полігон для військових вправ. Щороку їзддили туди на вправи частини з різних полків, на зміну. Влітку 1937 року арештовано там трьох українців — двох стрільців і одного капрала — всіх з 10 полку піхоти в Ловічі. Говорили, що діставали вони поштою нелегальну націоналістичну літературу, хтось про те доніс, пошту ім переловили і впали при тій нагоді на слід тайної української організації в війську. Той капраль був родом з Львівщини, дуже здібна людина, здобув першу льокату в підстаршинській школі. Що сталося з ним — не знаю, ніколи вже більше про нього нечув.

Це сталося в Радучу. А коли прийшла про те вістка до Ловіча, застрілився поручник-українець, з колишньої армії Головного Отамана Петлюри. На власні очі бачив це я, якраз тоді тримав варту біля офіцерського касина. Вийшло кілька старшин, між ними цей українець. Щось жваво й весело розмовляли між собою, Всі виглядали в добром настрої. В одному моменті сказав він — я чув добре ці слова —

«досить такого життя» і пустив собі кулю в лоб.

Потім говорено, що цей поручник мав якесь відношення до тайної української націоналістичної організації і коли довідався про арешти в Радучу, застрілився з непевності, чи видергати хлопці тортури і його не засиплять. Чи правда це — не скажу. Такі були поголоски в нашому полку.

Відслуживши свого півтора року, недовго побував я в рідному селі, бо вже в місяці березні 1938 року покликали мене додатково, до-кінчувати службу. Там довідався я про трагічну смерть полк. Євгена Коновалця в Роттердамі. Всі свідомі українці в польському війську глибоко переживали цю подію і боліло нас дуже, що не маемо змоги віддати останньої пошани поляглому Вождеві, навіть панахиди по ньому відправити не могли.

Тільки вернувся я до села, зібрав своїх хлопців і пішов до священика просити відправити панахиду. Не хотів спершу, навіть досить грубо до нас поставився, але село стало за нами і мусів. Дівчата вилепили вінки, з паперу поробили гарні прикраси, нарід щільно виповнив церкву і коли пронеслася жалібна пісня «Со святыми упокой», не одному груди від стримуваного ридання стрясалися.

Тим часом надіхала польська поліція і чатувала при виході. В кого побачила чорну перепаску на рукаві — зараз на допит. Забрали майже всіх хлопців, що повдягалися в цей день на чорно і тримали почесну сторожу, виструнчивши біля катафальку в церкві. Кожного питалися, по кім жалоба. Один казав, що по дівчині, бо покинула його, другий — по матері, що тому десять років померла і так жартами

збували поляків. Ще більше їх те роз'юшило і тримали нас у сільському арешті по два, а де-кого й по три тижні.

Скучно нам не було, товариство веселе, а дівчата про нас не забували, кожного вечора після праці приносили їсти, виварювали та випікали всякі смашні речі й ласоці — одна вареники, друга голубці, третя сало несе, як це в тій пісні співається, що

Ой, вийду я серед села,
Серед села стану,
Одна мила несе періг,
А друга сметану.

Можна б і довше посидіти під крилами такого співу. А все те дівчата організували, що разом з нами ввесь час працювали в селі. Одна з них вийшла заміж за поляка, що був командантом організації «стржельців». Хоч і поляка мала за чоловіка, але народу свого не покинула і далі з нами співпрацювала.

Почав я вчити хлопців у селі військового діла. Хто в війську служив, той знов, та були такі, що їх до війська не кликали, а бодай початкові основи військового знання в Організації кожен мусів мати, така була вимога нашого організаційного проводу і мені доручено навчити інших того, що сам знов. Три місяці ми вчилися так, використовуючи вільні від праці хвили. Науки не притинали ми взимі, майже кожного вечора далеко в поле снігами ходили, щоб перед цікавими очима скритися. Кожен старався, як міг, щоб якнайбільше навчитися. Багато з них пізніше, вже в війну, мали нагоду доповнити свою науку і зброяєю в руці стати на захист України.

III

ВІЙНА

Мобілізація. - До німецької границі. - Відворот без бою. - Ідемо, куди очі понесуть. - Попри Львів до Золочева. - Формують батальйони з недобитків. - Українці збираються докупи. - З казарми до цегельні. - Постій у Городилові. - Повне безладдя. - Німецькі нальоти. - Застрілили німкеню-шільотку. - Дівчина Стефка намовляє залишатися. - Шикують нові сотні. - І я стаю «сотником». - Гатимо річку, щоб спинити танки. - Зникли старшини. - Вистріляти українців! - В дальшу дорогу.

В серпні 1939 року знову покликати мене до війська. Про війну говорилося багато, писалося про те в газетах і всі сподівалися її скоріше чи пізніше, та не думали, що станеться це так швидко. Забрали нас тридцять сім з села ще на кілька тижнів, заки проголошено загальну мобілізацію, і так я знову опинився в своєму 10 полку піхоти в Ловічі. Коли почалися воєнні дії 1. вересня 1939 року, наша батарея протитанкових гармат стояла недалеко німецької границі від сторони Східніх Прус. Вимаршували ми туди на який день перед війною, та не довелося дійти до границі. По цілоденному марші розтаборилися ми на нічліг. Наша батарея станула на подвір'ї якогось заможного го-

сподаря, казали, що це був німець. Над ранком збудив нас гул літаків, що надлетіли низько з півночі, низько над землю спускалися й обстрілювали зо скорострілів дороги й ліски, де порозміщувалися невеликі військові частини, скидали теж менші бомби на містки. Якось щасливо обминули нашу батарею, ні один стріл не впав на неї.

Ще добре не почалася війна, не встигли ми й воєнного пороху понюхати та побачити, як німець виглядає, а вже наші офіцери потратили голови, ніхто не знав, що йому робити. Командир нашої батареї, пор. Сташевський, наказав відворот у сторону Варшави. Як почали ми цей відворот до Варшави, так і не скулися, як аж за Львовом опинилися.

Стільки нас учили в війську, як то має вести себе вояк у часі війни, а тут війна прийшла і вся наука з вітром полетіла, без одного бою, без одного стрілу, не бачивши навіть ворога, ввесь час ми відступали. З одного боку ми, українці в польському війську, раділи, що пропадає наш ворог, а з другого не знали, що діяти і як себе вести. Воювати за Польщу нікому не хотілося, але й до німця переходити ніхто не збирався добровільно, пам'ятали, як німці прогандували Карпатську Україну і не було до них симпатій. Найкраще б, якби німці розторопшили Польшу і всі ми щасливо видісталися до звичайного нашого життя, а що дальше буде, про те вже будуть думати мудріші за нас.

Різні думки верзлися в голові в часі маршу, в перших днях ще дуже обережно вели себе українці й не говорили про те голосно. В моїй батареї було нас усього трьох, крім мене ще Фіялко й Шевчук, обидва з міста Тернополя.

Варшаву лишили ми на боці, минали міста і навіть містечка, старалися маршувати вночі, а вдень відпочивати, криючись по лісках. Зараз першого дня обстріляли нас літаки в ліску, більше на пострах, як на шкоду, обійшлося якось без жертв. Істи не було що, харчових запасів з собою ми не мали, польові кухні десь поділися, іли те, що вдалося по дорозі купити в дядьків, а найбільше — голодували.

Перші три дні наша батарея відступала в сякому-такому порядку. А потім згубився десь наш командир Сташевський. Його місце зайняв якийсь резервіст. За Варшавою настав повний безпорядок, полішали ми гармати, вози й коні на ласку Божу, кожен ішов, куди очі несуть, тримаючися напряму на схід. Перемішалися з собою недобитки різних полків, але в тому часі ще були між нами старшини. Тільки резервові, професійні щезли, як дим.

Почали збиратися українці докупи. Між поляками давалися чути розмови, що українці зрадники, не хочуть воювати, треба їх вигубити. Смішно слухати того від тих патріотів, що воювали за свою Польщу ногами, тікаючи від ворога якнайдалше. Все ж таки обережність наказувала матися на поготівлі до оборони.

Так дійшли ми до Львова, німців ще там не було. Саме місто обминули, передмістя тільки заторкнули, через якийсь цвинтар переходили, здається, чи не Личаківський. Якби так хотісь спинив нас тоді й запитався: люди, куди ж ви йдете? Де ваша ціль і що ви думаете робити з собою? — ніхто б не вмів дати відповіді. Стояти на місці не можна, бо німці зловлять і заберуть у полон, отже треба йти. А куди? Перед себе, та й стільки!

На битому шляху за Львовом стояли якісь

офіцери. Переймали маршуючі групи і спрямовували їх на Золочів, там збірний пункт для всіх і там наново будуть нас переформовувати в регулярні частини. Всі збиралися в якісь великий казармі, а була там збиранина різних родів зброї, що повтікали з різних фронтів. На хвилю стало спокійніше, з'явилися польові кухні, видавали нам харчі. Звідкись офіцери взялися, заметушилися військові писарі й заносили нас у списки. Мали формувати нові батальони й відсилати до Львова, де наче б то усталізувалася вже бойова лінія фронту.

Записувався кожний, бо мусів. Але коли відчитували списки — десь люди погубилися. Відчитують назвище — ніхто не відзивається. Який біс може перевірити, чи є той вояк на по-двір'ї казарми? Тим більше, що ніхто не стояв на місці, ввесь час рух, одні приходять, другі відходять. Скільки разів відчитували мое назвище — я мовчав і так робило багато українців. Тут уж було їх багато, певніше почувалися на своїй землі, скрізь лунала українська мова. Звідкись роздобули жовто-блакитні відзнаки й скривали їх під полою на всякий випадок, може прийдеться їх витягнути наверх і так з польського війська зробити українське. З уст до уст передавалося, щоб говорити по-українськи, а в більшому гурті — співати, щоб таким чином відшукувати себе й триматися вкупі.

В одному моменті, коли я стояв у величезній залі з Міняйлом з Іванівки коло Теребовлі, побачили ми якогось типа в військовій уніформі, що дивився на нас і підсміхався. Потім приступив і показав якусь чи то газету, чи то ляточку в польській мові, де була стаття, щоб українці не билися за Польщу, здавалися німцям у полон. Показав та й пішов. Хтось сказав,

що це певно німецький шпиг. В тім часі щонебудь підозріле хтось сказав або зробив — зараз його закричали шпигом і було це дуже небезпечне, розлючені поляки могли вбити на місці.

Варти в брамі не ставили, кожен міг приходити й виходити. Заходили між нас і цивільні люди, між ними якісь молоді українці, вдавалися в розмови з нами і підтримували на дусі. Все говорилося обережно і тільки натяками — інакше небезпечно.

В безладній купі вояцтва годі було встановити якусь одну лінію для українців, та й хто міг це зробити? Старшин українських не було, а підпільний провід не міг явно за те братися. Кожен робив, як йому диктував його власний розум. Я залишився в Золочеві, але були такі українці, що зголосилися до новоформованих батальйонів, між ними сімнадцять моїх односельчан і сусідів з поблизьких сіл. Називалося, що це наново твориться 52 полк піхоти, стаціонований перед війною в Золочеві. Відійшли воїни на захід і аж по кількох роках довідався я, що попалися в німецький полон.

Гармидер великий, та діло йшло швидко. Кілька годин усього простояли ми в казармі, далися чути літаки — казали нам вийти за місто. Сховалися ми в якісь цегельні і ледве встигли туди зайти, як посыпалися бомби на казарму і на залізничну станцію. Не довго і в цегельні побували, незручно, місця нема. Відмаршували до села Городилова, три кілометри на північ від Золочева. Село невелике, втопилося в масі вояцтва, що звідусіль туди збіглося, а переважно самі українці, рідко де почути польську мову.

Повний хаос, ніхто не знає, куди йти, що робити, кого слухати. Офіцерів нема, на тисячі

стрільців усього три знайшлися, та й ті впилися до безтями, лежали на возі в якогось господаря. На подвір'ї в голови читальні «Просвіти» поставлено кухню, щось там варили їсти, дуже мало того виходило на особу.

Покищо вояки кожної сотні намагалися триматися вкупі, хоч не було вже такого військового порядку, як повинен бути. Це піддало думку кільком офіцерам, що прийшли туди пізніше, щоб формувати з них повні сотні, доповнити недобитками з інших частин і відправити на фронт. Збирави їх при нагоді видачі харчів з кухні, бо їсти хотів кожен і до кухні прийти мусів. Дехто з поляків голосився самий, крім того почитували якісь списки. Українці в більшості не відзвивалися. Можливо, що котрий менше свідомий обізвався, або просто без надуми відгукнувся, почувши своє назвище. Знаю приклад моого односельчанина, Павла Царика, що в такий спосіб попався до новосформованої сотні, а потім спам'ятився, позадкував до городу і замішався в ту групу, де і я стояв.

Скільки таких сотень сформували й відправили, тяжко мені сказати. На городі, де я стояв, вишкували їх дві і зараз вони відмаршували, говорено, що на Львів. Чи дійшли вони туди, чи по дорозі їх перейняли і роззбройли — не скажу. Таких сотень було більше, йшли переважно самі поляки. Українці лишалися на місці, українська мова гомоніла щораз сміливіше, щораз голосніше відзвивалася українська пісня.

За два дні, що простояли ми в Городилові, кілька разів з'являлися на небі німецькі літаки. Шкоди від них великої не було, мабуть бачили, що ця безладна купа нікому вже не може бути небезпечна. Але один літак спустився за-

низько і його випадково зістрілили. В літаку була молода німкеня, може вісімнадцять літ. Допитував її польський майор і коли спитався, чи не шкода їй молодого життя, сказала вона, що їй шкода тільки тих бомб, що їх не вспіла поскидати на польські голови. Там її застрілено, але того я не бачив, повторюю за другими. Інший знову літак тільки вдавав, що мусить сісти на землю, коли ж підбігли до нього поляки — скосив їх скорострілом і піднявся в повітря.

Рух іде ввесь час, одні сотні відмаршували, а на їх місце насунуло ще більше втікачів. Я швидявся по всьому селі, познайомився з місцевими українцями, гарні були люди, тільки біда на них упала, що якраз їхнє село вибрало собі військо на постій. В одній хаті запізнав я дівчину, Стефка їй на ім'я, дуже свідома українка. Книжки в неї були, показувала мені велику історію України. Заходив я туди часто, годували мене, як рідного, дівчина цивільний одяг мені вистарала і намовляла лишитися в селі. Яким інакшим шляхом пішла б моя доля, якби я її тоді послухав!

Поки там творилися нові сотні, я крутився по селі, може б чогось довідатися. Вже згадував я, що офіцерів було мало. На початку були тільки три п'яні, потім час до часу з'являлися якісь і знову кудись зникали. Може відходили з новими сотнями, а може просто — тікали. Найдовше залишилися один майор, один сотник і три молоді поручники. Ні одного назвища не пам'ятаю, з інших були вони полків. Увесь час чинили вони рух, розсилали кудись гінців на конях, посылали якісь інформації, то збирали їх від інших місцевостей, ніхто не знав по-що це й навіщо — от, щоб бездільно не сидіти. Вістові в них — українці, то й переказували

нам усе, що знали, а все те торби січки не варте. Добре мені залишився в пам'яті вістовий Чорній, веселий хлопець, здорово кепкував з тієї роботи, при цьому й ми посміялися.

На короткий час став і я «сотником», завдяки... чирякові на руці. Носив я руку на перев'язці й не міг виконувати ніякої роботи. Крутівся біля офіцерів, ходив кудись на звіди, спиняв прохожих для перевірки, контролював переїздні вози й інше нікому непотрібне діло робив. Офіцери зміркували, що з мене був добрий командир, і коли знову сформували кілька сотень, одну з них приділили до мене і настановили мене «сотником» над нею. Призначено нам відмаршувати до якогось невідомого вже мені з назви села на північний схід від Золочева і там, під ліском, загатити річку, щоб розлилася по сіножаті й унеможливила переїзд танками. Трохи дивно мені, як це так, що німецькі танки маємо спиняти від сходу, а не з заходу, від сторони Львова, що ж, не дуже там хотілося думати серед такого розладдя, а жажути іти — підемо.

Найперше копали землю самі вояки. З-честа налітали літаки і ми мусіли переривати роботу, скриватися в ліску. Пригнав я цивільних людей з села до роботи — вони теж українці, і їх шкода. З того всього казав я їм іти додому, нехай спасають життя, може придастесь ще для України. Велика радість настала, коли я крикнув: «Дядьки, гайда додому, життя рятуйте!» Не знали люди, як мені дякувати.

Показалося, що річка заглибока, щоб її загатити. Пошпортали ми ще трохи в землі, потім відкликав мене якийсь старшина військовим знаком, а ми тому й раді, вернулися до Городилова.

Коли йшли ми над річку, зліва і зправа забезпечували нас якісь відділи, що їх ми не бачили. А в лісі стояла артилерія і звідти давалася чути густа стрілянина. Стріляли на большевиків, а ми про те нічого ще не знали.

Ще один відділ вийшов з Городилова і це вже останній. Хотіли й мене прилучити до походу, давши мені пару великих коней з возом везти таборове майно. Ледве я викрутівся від того. Не хотілося воювати, до того з кіньми тяжко від нальотів рятуватися, сам чоловік то в рівчак скочить, то в воду шубовсьне, куди вже мені там з кіньми воловодитися!

Видано наказ покинути Городилів. Зайшли ми під якісь військові магазини в Золочеві і там дозброено всіх, хто кинув зброю, щоб легше втікати. Тільки половина нас ішла при зброї, решта голіруч. Тепер видавали кожному кріса і по двісті п'ятдесяти набоїв, хлопці хватали, скільки могли. Бо в Золочеві з'явилося більше поляків і знову давалися чути погрози, що українці зрадили Польщу, на гілляку з ними, або вистріляти, як собак! Щоправда, не так то легко перевести ці слова в діло, українців багато, вони озброєні, не перерізати їх, як баранів. Та хто знає, що буде завтра або після-завтра. Можемо наткнутися на якусь більшу польську частину і тоді справді зо сліпої помсти сипнули б по нас кулями. Кого тільки міг, заохочував я до зброї, бо що варта вояк без неї? Такого й баба поб'є.

Вперше тоді почув я, що большевики перейшли границю. Ніхто не знав, що саме на речі, дехто з поляків говорив, що большевики йдуть їм на допомогу, спільно будуть бити німців. Вірити тому, чи ні? Хто його знає, може нова біда суне?

IV

ШЛЯХ НА ПІВДЕНЬ

Ідемо на Бережани. - Божевільний капітан і його заслужений кінець. - Марш, чи похоронна процесія? - Фабрика тютюну в Монастириськах. - Алярм у Нижніві. - Смерть української дівчини. - Вогонь по большевиках! - Ночівля в таємничій хаті. - Виглядаю, як опудало. - На розвідку до Нижнева. - Ще сипнути бобу большевикам! - Пригода біля моста. - Розбиваємося на групки. - Віднаходимося в полоні.

Ще далеко до полуоднія вийшли ми з Золочева казали нам, що йдемо в напрямі на Бережани. Ішли ми так кілька годин, їсти хочеться, кухню десь чорт узяв, тільки й з'їмо, що по дозрі в дядьків купимо, та як його нагодувати таку силу людей?

Десь коло третьої години наткнулися на лісничівку на скраю лісу, горіла вона, поцілена з літака. Де не взялися літаки, сипнули скоро-стрілами і ми кинулися в ліс. Не йшли вже далі, відпочивали, ждучи ночі. Користи з того відпочинку мало, голод шарпає кишкі, спати не можна, бо хоч і знеможені — напружені нерви проганяють сон.

Як тільки смерклось — далі в дорогу, все в напрямі на південь. Бережани лишили по лівій руці і загалом намагалися обминати більші

місцевості. Около дев'ятої години вранці, пам'ятаю, вмаршували ми в якесь село. З однієї хати вийшла господиня, почула, що по-українськи говоримо, змилосердилася і винесла гладун молока. Наливала молоко в горнятко і, кому близчче, той міг вискочити з маршу та й хлепнути трохи. В одному моменті прискакав на коні якийсь капітан і серед лайки періщив батогом чи нагайкою тих, що пили молоко. Цей божевільний тип знайомий нам уже, він провадив окремо свою скорострільну сотню і на віддалі якого пів кілометра перед селом окопав її при дорозі, з лівої сторони. Коли надійшов наш відділ, стрінув нас прокльонами й погрозами, що переб'є нас до ноги, бо не хочемо воювати за Польщу. Нас тим не злякав. Ті, що йшли в перших чвірках, відгрозили, що коли б тільки один стріл упав — всіх витончено, бо стріляти теж умімо і є нас більше. Зм'як він тоді й вернувся до свого відділу, а оце знову бісився, розливаючи молоко, ніхто не розумів, навіщо він це робить, з божевілля чи з ненависті до українців. Швидко досягла його кара за нелюдську поведінку, не далі як три кілометри за селом побачив я його вбитого при дорозі. Хтось сказав, що вбив його німецький шпиг — все йшло тоді на рахунок тих невидних «німецьких шпигів». Катюзі по заслузі, подумали собі, ніхто не спинився, щоб його поховати.

Ішли ми дуже поволі, більшість ледве ноги за собою волочили з перевтоми і з голоду, виглядало це не на марш військової колони, скоріше на якусь похоронну процесію. Зараз після полуночі підійшли ми під фабрику тютюну в якісь місцевості, мабуть чи не в Монастириськах. Вийшов управитель фабрики й дозволив брати тютюну, скільки захочемо, бо й так

большевики все загарбають. Зчинилося тоді дивне видовище, людська захланність проявилася в цілій своїй наготі. Вояки випорожнювали наплечники, хлібники, навіть газові маски — де тільки могли, втискали тютюн і цигарки. Брали того більше, як потребували, не могли пізніше донести і викидали по дорозі, добрий кусень шляху між Монастириськами і Нижневом вкритий був тютюном і цигарками. Я бачив, як люди виповняли наплечники махоркою, щоб зараз же викинути її і зробити місце на ліпший тютюн, і так по кілька разів то спорожняли, то наповняли їх, при тому штовхали один другого і жадібно з-під рук тютюн вихапували, хоча вистачило б його і на втрое стільки, що нас. Мене взяла огіда, взяв я пачку тютюну та й стільки. Буду могти — куплю колись, а ні — обійдуся.

Не доходячи до Нижнева, я геть вибився з сил. Два тижні майже не спав, цілий час у дорозі, їсти або їв або й ні, не мився і не переодягався та не роззувався. Ноги в черевиках розпухли, шкіра чисто облізла, ходив я, як по дротяній щітці. Товариші підтримували мене на ходу, доки могли. Показалися бані церкви в Нижневі — там визначена збірка для нас, недалеко вже, а ніяк нема сили дійти. Лишили мене при дорозі, щоб я трохи відпочив і потім доволікся якось на збірне місце. Пролежав я кілька годин і замість відпочати, ще дужче знеміг, навіть на ноги піднятися не можу. Найдійшов якийсь санітар, говорив до мене по-польськи, та здавалося мені, що він українець, по милосердних його словах, навіть слози струнули йому в очах. Помогти мені не міг, не мав коло себе перев'язочного матеріялу, конче ка-

зав мені заштикульгати до церкви, там він зробить мені перев'язку.

Дорогою ввесь час ішли вояки, час-до-часу їхали військові вози, траплялися й авта. Ніхто не хотів підвезти, хоч як я просився, в цей час кожен дбав тільки про свою шкуру. Пробував я вчепитися котрогось воза — зіштовхнули. Зібрал я рештки сил, скинув черевики і якось придибав до церкви. Там знайшов своїх товаришів з маршу, вони разквартирувалися в одній стодолі й узяли мене між себе. Хотів я помити собі ноги, щоб перев'язати їх і бути здатним до дальнього маршу, не довелося. Ще й не промочив їх добре — алярм загув. Офіцерів уже тоді не було між нами ні одного, а коли й був хто, то в уніформах простих стрільців і не признавався до свого чину. Ще до Нижнева дійшли три, що їх я бачив, тут і вони перебралися в цивільні одяги й один по другому, хильцем, майже на моїх очах, висмикнулися з хати і зникнули десь у містечку. Невідомо, хто взявся тоді командувати тією вояцькою масою і хто просурмив алярм — кожен відрухово кинувся займати якнайближче і якнайліпше боєве становище.

Хтось крикнув — большевики йдуть! Гадаю собі — тут мені й амінь! Втікати не можу, живим не дамся, краще вже тут полягти. Не був я до того часу між большевиками, та добре знов про них з книжок і з української преси. До того жив я поблизу большевицької границі і пам'ятав, як у голодному 1933 році вивозили людей по другому боці Збручча, а щоб на галицький бік не чутно зойків і криків, поставили духову оркестру від сторони границі, ввесь час пригравала вона марші й гопаки.

Тим часом мої товариші відбігли з рештою

вояків, подалися за місто. Не то що не до бігу було мені, я й іти не міг, там таки залишився, встиг таки переодягнутися в якісь неймовірно драні лахи, що винесла мені одна милосердна жінка. Не помогло, надійшли большевики, запапали кількох, що не встигли вибігти з містечка, та й мене взяли, не поміг мій цивільний «одяг».

Ще того самого вечора в цілій околиці чути було густу стрілянину, на південь від міста таки добрий бій ішов, як я пізніше довідався, це був один з найбільших боїв, що відбулися між утікаючим польським розбитим військом і наступаючими большевиками. Ось як розказував мені пізніше про те покійний вже тепер мій товариш Михайло Грабчак:

«Наши позиції лежали на південь від міста Нижнева, обаполи битого шляху. По правій стороні досить густо розсіялися хати, а по лівій — горби й поля, десь-не-десь хата. Бачимо, ідуть шляхом большевицькі частини, без порядку, танки помішані з піхотою і з возами. Недалеко від Нижнева захватили большевики кінний табір нашої частини, декому пощастило втекти до ліса, та не мало большевики побили й поранили. Дехто бачив це з наших позицій на горбі. Потім усе затихло, большевики йшли вже безпечно, не охороняючи свого маршу.

З однієї хати праворуч нас вийшла ціла українська родина: чоловік, жінка й молода дівчина в гарній вишиваній сорочці. Бачимо, танк під'їжджає під хату, вихиляється з нього голова большевика, бачимо його самого, закарлючений у нього ніс, на жида подобас, хоч ледве чи жив у танку сидів би. Щось заговорив до людей, відповідає йому дівчина, наперед підступає. Большевик закляв і стрілив у дівчину з revolvera, вона впала. Ні, не може це бути вояк, жоден вояк у світі до беззоронної дівчини не стрілить, це якась большевицька комісарська морда! Така лють нас вхопила на цей вид, що

ми наче на команду посіяли вогнем. Перша почала наша група, почули це інші, долучились її собі, настала пекельна пальба. Большевиків це заскочило неприготованими, счинилася паніка, кинулися в розтіч, ховалися в ровах і за танками, деякі просто себе бігли, не зважаючи на стріли. А ми б'ємо і б'ємо! Доброго хльору дали тоді большевикам!

Тривало це може пів години. Бачимо, підсувастися друга колона, обережно вже, бойовим порядком, напереді танки, між танками похилені піхотинці — вдарили вогнем по нас. Нічого не вдіяли, ми добре закриті. Відбиваємося цільно, знову багато большевиків скосили, мусіли вони відступити. Чують большевики — не просте діло, гладко не піде. Підкотили гармати і працювати нам по головах. Відступаємо і ми трохи за гору, де менше шкоди від гарматнього вогню, далі не здаємося.

Большевики пустилися на хитрощі. Підіслали делегацію з білим прапором на переговори, між нею видно польського майора. Просить він скласти зброю, не будемо ж з цілою армією большевицькою воловати, ввесь опір безцільний, шкода дармо кров проливати. Не бачив я тісі сцени, — був свідком того, як скидали зброю на купу. Поніс і я з товаришами. Довкола большевики з націленими крісами, пильнують, щоб кожен склав свою зброю. Все йде мовчки, чути тільки дзвеніння металю. Нагло якийсь голос заверещав:

— Хлопці, не будьте дурні, не здавайте зброй!

Счинилося замішання й дезорієнтація, одні далі скидають кріси на купу, другі знову їх хватають, у тій юрбі, що перемішалася вже з большевиками, не знають вони, що робити. Заки це вияснилося і втихомирилося, я з товаришами вхопили по крісові і скочили в недалекий ліс.

Пізніше большевики не хотіли повірити, що не було між нами старшин, що команду тримали там підстаршини і прості стрільці. А майор-парламентарій показався перебраним большевиком.

Відбігли ми трохи в ліс, щоб набрати духу й подумати, що далі чинити. Зібралася нас рівно

дванадцятка, все або з давніх часів знайомі, або такі, що подружили з собою в переживаннях останніх днів. Між ними три мої односельчани: Павло Ц., Василь В. і Гриць Б., а також сусід з недалекого села, студент Д. Тяжчу зброю поховали ми тим часом у кущах, для власної оборони залишили пістолі та по дві-три ручні гранати. Ще досить ясно падворі, користаемо, щоб відбитися трохи від головного шляху.

Натрапили ми на лкісі хати. Казав я хлопцям зайти до першої з краю клуні і там перевочити, виставивши карту для охорони, я тим часом піду до хати на розвідку. Входжу — на стіні потрети Шевченка і Франка. Веселіше на серці, свої люди і свідомі українці. В хаті тільки жінка в середніх літах, в кутку сидить якийсь чоловік.

Чему вітаюся по-українськи, прошу щось з'їсти, прогододнівся з товаришами в марші. За все заплатимо. Всі ми українці, мобілізовані до польського війська.

— Ви тепер усі по-українськи навчилися говорити, — відповідає жінка.

Радість б'є їй з ліпця, тішиться, що большевики поляків прогнали, свободу принесли.

— Хоч не всі поляки лихі, — додас, — ось цей чоловік, сусід мій, кравець, він поляк, та людина добряча.

Зводжу розмову на діло. Істи хочемо, одягні військові на цивільні помінняти.

Сказала жінка, одяг поміняс тільки мені одному, трохи пізніше, як посуетеніс. Дала горнятко кислого молока, грошей не хотіла.

Незручно одверто говорити з нею при полякові, — нема іншої ради. Каже вона, сама тут живе, а це потім показалося неправда, мала вона чоловіка і двох дорослих синів, пішли вони полювати на окремих вояків, що чи то від частин своїх відбилися, чи додому вже верталися.

Бачу, подобрішала молодиця, каже мені носувати в хаті, постелити мені на долівці, бо сподобала собі мене, як рідного брата. Пропозиція мені не всмак. В часі відвороту чули ми про випадок, коли ціла група пропала, заночувавши в хаті, баби сокирами голови порубали. Правда це, чи вигадки, хто його знає, та че один таки направду без сліду щез. Наші селяни ненавиді-

ли поляків і навіть не дуже вірили, коли вояк по-українськи говорив, думали, українцями прикидаються. По селях роззброювали вояків бойові відділи ОУН, вони ніякого лиха не чинили, зброю тільки забирали, людей проганяли в своєси.

Відмовляюся гречно, щоб не вразити гостинності господині, не хочу клопоту йі у хаті робити. Веде мене на горище, плахту якусь простилила. Все таки не довір'яю, пересунувся по-при стріху на другий кінець горища і там залився в сіні.

Не спиться мені. Чути стріли по лісах, навіть попри хату свищуть заблукані кулі. Гаряче мені в грубому військовому однострої, ще й у сіні заритому. Годинника не мав, по зорях зоріентуватися заваджає стріха, та десь так на мою думку коло півночі прийшли три чоловіки. По голосах їх полічив. Шукають мене на тому місці, де господиня постелила.

— Нема, — шепче один, — подівся кудись. може геть пішов.

Ого, думаю, як добре, що місце змінив!

Досить довго ще шукали мене в сіні, не зайшли в кінець, де я сковався. Зійшли назиз, ходили попри хату якийсь час і перешіптувалися з собою. До мене тільки окремі слова долітали, видалося мені, що це чоловік господині та їхні два сини. Над ранком зникли, а зараз після того зайшов до хати Павло Ц., питуючись за мною, тоді я вже безпечно зліз з горища і тоді жінка дала мені цивільне одіння. Переодягався я в темній коморі і не бачив, які то шати вдягаю на себе. Шапка — тільки з боків обруч, без дна, волосся зверху видно. штани якісь старосвітські, грубі, білі з вишиваним клинцем спереду і наче з генеральськими лямпасами по боках. Черевики порозявляли рота, один більше від другого, в білому полотняному піджаку бракус пів правої поли — все підперезане дрантивим пояском. Як побачили мене хлопці в цьому елегантному стростві, сміялися, аж за черево хапалися. Виглядав я не то як опудало на горобці, не то як дурний Стецько з комедії на сцені.

Дехто з хлопців теж роздобули цивільні одяги в сусідніх хатах, один навіть досить доб-

ре зодягнувся. Позичив я в одного одяг такий, щоб дуже в очі не впадав і обидва ми з Павлом Ц. пішли до Нижнєва на розвідку, решта ждала в лісі на наш поворот.

Як тільки розвіднілося добре і бачили ми, що вже ходять люди по дорозі, пішли й ми. Большевики всіх пускали до міста, не видно сторожі. Мій товариш надавався добре до розвідки, балакучий, з кожіпим у розмову вдавався, навіть з большевиками балакав. Цікавило нас головно, що буде з тими українцями, що в польській армії. Не сміли одверто говорити, з боків заходили, на здогад буряків, щоб дали капусти.

Кажуть большевики — всі додому підуть, «картошку рить», вже скінчилася панська неполя, всім свобода настала.

Оце добре, гадасмо собі.

— А чи не треба «пропусків» — питасмося.

— На чорта їм пропусків, хай ідуть, як стоять.

Припадково стрінув на вулиці поляка з моого села. Хоч і поляк він, та такий, що замість «здоровась Марія» «Богородице Діво» говорить. мови нашої залюбки вживав. Аж з-під румунської границі вертався, хотів дістатися на другий бік, не пустили румуни, границю тільки старшинам відкрили, поза тим декого тільки перепускали, простих вояків проганяли. Отак ішов він явно, в військовому однострою, ніхто його не спиняв, так і далі помандрував. Намовляв і мене, — я хотів триматися товаришів.

Вернулися ми назад до хлопців і вчинили раду. Думки поділені. Д. радить, щоб розбитися на групки по двох-трьох і так передиратися додому, так і легше і безпечніше. Інші воліли б гурту триматися, небезпечно ще по лісах, стріли чути, напасті можуть. Найліпше пройти большевикам на тили, тоді побачимо, як краще, чи йти гуртом, чи розбрістися одинцем.

Перед тим що хотіли ми залишити большевикам добру згадку про нас. Підтягнувшись з ліса скоростріли, підсунулися ми ровами і, криочись за залізничним насипом, підлізли майже під седину їхніх становищ. Неймовірно, як необережно вели себе большевики, навіть варти добре не розставили, мабуть зовсім безпечно почу-

валися, позимо гарячого вчорашнього дня. Гей, як заложили ми свіжі стрічки в скоростріли, як сипнули горохом по большевиках! Посхапувалися вони спросоння, а ми все січмо й січмо! Чути якусь команду, та хто хоче слухати її в страху? Червоноармійці кленуть, одні тікають, другі на землю лягають.

Нічого нам баритися, вистріляли, що мали, і втекли. Аж тоді большевики спам'яталися і довго ще стріляли, говорили люди пізніше, що в тій суматоці постріляли самі своїх.

Таке було наше прашання з большевиками. Не брали ми з собою вже ні крісів, ні скорострілів, там їх у рівчаках полишили.

Настав день. Нам треба переправитися на другий бік Дністра. Та ба! Річка широка й глибока, не всі вміють плавати та їй як мокрому між люді іти? Першому стрічному большевикові підозріло стане, чому через міст не йшли. плавма переправлялися.

Розглядаємося над берегом. Трохи оподалік видно міст, через нього йде битий шлях. З одного й другого боку мосту — вартові, цивільні люди з червоними перепасками на раменах, нема військових большевиків. Може спробувати? Пристасмо за горбком, я йду наперед, зайти в розмову з вартівником і розвідатися, чи можна пройти міст, коли ж «пропуск» потрібний, то — де його можна дістати.

Вартовий — хлопець молодий. Вже після перших слів бачу, один з тих, що зразу ставали на службу большевикам. Навіть кріс у нього московський, не польський. Кажу йому, що я українець з-під Тернополя, на роботі в цих околицях був, додому хотів би вернутися.

Мої слова говорять одне, а чудернацький одяг — друге, аж кричить, що це брехня. Стійковий гукнув:

— Руки вгору! Вудеш у команді про те говорити.

Не на такого натрапив. Ще заки він спам'ятився, зацідив я йому п'ястуком у зуби, в одній хвилі накрився він ногами. Викрутив я йому кріса з рук і хинув у річку, ще кілька добрих колпняків дав на спомин і пустився навтіки. Все діялося так швидко, що вартовий по другій сто-

роєні моста не бачив. Правда, річка там широка і міст довгий.

Таки не перейдемо Дністра гуртом. Забагато нас, трудно, треба поділитися. За товариша дістав я свого односельчанина Павла І.

Вийшли ми з лісу. Трапилися якісь люди, питаемося, де найзручніше перейти річку. Кажуть, броду тут близько нема, вода скрізь глибока, по берегах ходять большевики. Нам слід би минути місто Нижнів і спробувати переплысти Дністер понижче.

Рада може й добра, та що ж, не довелосяскористати. Лише ввійшли ми між якісь хати, здається було це передм'стя Нижнева — звідусіль обскочили нас большевики.»

V

З НИЖНЕВА ДО ШЕПЕТІВКИ

Збірний пункт для бранців. - Алярм у ночі. - Вплав через Дністер. - Знову зловили. - Пішком до Бучача. - Нічліг під стиртами. - Поїздом з Чорткова до Гусятина. - Невдала втеча з вагону. - Інші щасливіші. - Переходимо Збруч. - Похід смерті. - Переходовий табір у Шепетівці. - Рееструють. - Обіцянки волі для українців і білорусів. - Розвантаження тaborу.

Зігнали нас на якесь збірне місце недалеко від станції. З однієї сторони оточують нас густо вартові з крісами, за ними танки й націлені скоростріли. Тиснява така, що й рушитися годі, хто лежить, а хто сидить, ходити нема місця. Там застали ми вже кілька тисяч давніше зловлених бранців і тепер усі ждали, що буде з нами.

Підходили якісь цивільні люди до кордону стійкових, чи не пізнають когось зо своїх рідних, дехто й їсти подати хотів. Нікого большевики близько не пускають, але де кордон рідший, там можна перегукуватися з людьми. Якісь жінки плачуть, може й справді пізнали своїх родичів. Просимо, щоб подавали нас за своїх синів чи братів, може вблагають большевиків, щоб на волю пустили. Кільком, що дійс-

но з тих сторін, вдалося тоді вирватися з полону.

Розглядався і я цікаво, а ще цікавіше зглядалися інші на мене, через мій проклятий дивовижний стрій. Незабаром повіки обважніли з перевтоми і я приляг, щоб заснути. Довкола мене покотом лежали вояки, в більшості українці, знайшовся знову майже ввесь наш гурт, трьома тільки пощастило втекти.

Скільки проспав — не знаю. Прокинувся від густої пальби, знову стріляли десь у довкільних лісах. Скоростріли теркотіли дуже близько і серед того счинилася страшенна паника. Хтось крикнув, що большевики навмисне зігнали нас на купу, щоб вистріляти. Прожогом кидаються до річки, ніхто не дивиться, вміс він плавати, чи ні, коби швидше до води. Побіг і я, чую, кулі свищуть мені навзdogін, вже не тільки з лісу б'ють, і большевики по втікачах стріляють. Біжу ще прудкіше і щастя мос, що в тому моменті добіг до берега. Присів за невеличким горбком, що хоч малий та все таки давав якийсь захист від куль. А в річці — несамовиті речі. Ніч темна і не видно далеко, бачу тільки, як перевертається там клубовище людей, бовтається в воді. Не до сміху мені, та вид більше смішний, як страшний і це мені привертас холодну кров. Трохи йдучи, а трохи пливучи, добився я до другого берега. Пусто, невідомо, де поділися всі ті люди, що в річку скочили, неначе під землю запалися. Хіба не потопилися всі?

Недалеко залізничий міст, підбіг я туди сковатися, може беріг перешукувати будуть. Знаходжу там ще одного вояка, обидва мерзнемо, зубами з холоду клацаемо. Діймаве зимно — я ввесь мокрий, починає трясти лихоманка. Ні,

не видержу, закостенію до ранку, треба пройтися.

Стояли там якісь хати, думаю, може дозволять перебути кілька годин у теплі. Підходжу — стайню видно, чути віддахи, ого! Тут більше таких, як я.

Тим часом большевики заточили широке півколо і, щораз його зву жуючи, перли облавою до Дністра. Єсіх до одного перловили. Коли розвиднілося, пізнав я свого односельчанина Бобика, поверталися й ті, що пустилися в ліси, казали, стріляють звідти, нікого до себе не пускають.

Пригнали нас на старе місце, ще густіші сторожею обставили, тепер уже й від річки вартові пильнують. Нічого не говорять, байдуже стережуть, не дають ні їсти, ні пити. Питаємося, чого ж нас тримають, ми нічого не винні, не поляки ми, тільки українці, силою до польського війська мобілізовані.

— Підете додому, не турбуйтеся, — кажуть большевики, — на все свій час прийде.

І їсти і пити хочеться, не знаєш, що більше дошкаляє, чи голод, чи спрага. Тільки курити не бракус, придався тютюн з Монастириськ.

Три дні і три ночі тримали нас так під голим небом, а потім казали ладитися в дорогу і голодних та помучених погнали в напрямі на Бучач. Ішли ми нога за ногою, як на власних похоронах. По боках большевики зо штиками, ззаду авта й танки, охорона сильна, щоб не втекли, та ледве чи кому тоді втікати хотілося, кожен думав, щоб попоїсти й відпочити.

Рушили ми під вечір, ішли цілу ніч і цілий день, аж на другий день смерком наблизилися до Бучача. По дорозі трапилася пригода, що трохи що життя не коштувала багатьох з нас.

Рознеслася чутка, що десять недалеко відділ польських «стржельців» у силі п'ятсот чоловік напав на якусь більшевицьку частину. Хто може й хоче провірювати вістки в такий час? Один сказав, другий повторив, а третій уже й повірив. Розлютовані більшевики хотіли з помсти постріляти полонених, підкотили танки і от-от буде по нас. Тільки чудом не дійшло до катастрофи, в останній хвилині пригнався на танкові якийсь вищий більшевицький старшина — мабуть хтось дав йому знати про те — і стримав різню. Цікаво, що голодних нас і потомлених така байдужість огорнула, що не дуже й лякалися думки про смерть.

Зайшли до якогось фільварку і там спинилися на відпочинок. Перший раз за три дні дали нам їсти. Зарізали кілька корів і зварили юшку, м'яса там не дощукатися з тих корів, однаке животворне тепло розлялося по шлунку і надія до серця вступила. Вивели нас на стерню під стиртами і там ми зробили собі нічліг. Деякі вигадливі хлопці зарилися глибоко в стирти і так спаслися від полону, більшевики вправді кололи солому штиками вранці перед відмаршом, не змогли їх досягти.

Сформували з нас колону — і на Борщів. Дорога далека, зате відпочили ми за ніч, підкріпилися їжею, ішли вже скоріше. До міста нас не впустили, знову ночували під голим небом, а потім ні з цього ні з того, замість до Борщева, завернули нас назад, до Чорткова. Тут мали ми всідати на вантажний поїзд. По дорозі кільканадцять хлопців висмикнулися між хатами, більшевики пустили за ними кілька куль, нічого їм не вдіяли і так знову кілька щасливців знайшлися на волі. Решту всадили до поїзду і незабаром рушив він, на Гусятин. Дов-

железний поїзд тягнувся крутим вужем, машина сопіла, запихкувалася, ледве волочила вагони за собою. Стиснули нас, як оселедців у бочці, в деяких вагонах навіть дверей закрити не можна, поставили там сторожу. Крім того сторожа стояла на східцях, на плятформах і навіть на дахах вагонів. В одному місці прийшлося їхати під доволі стрімку гору. Стане льокомотива, не може витягнути поїзду, по кілька разів розганяється і назад вертається. А по боках дебри і хащі — знову кільнанад цять хлопців вистрибнули і зникли між кущами, якось нікого куля не поцілила, щастя мали. Все ще чути стріли в лісах, а часи такі, що за добрі чоботи життя можна пострадати.

Вже близько Гусятин. Згадав я, що звідти не далеко до моого повітового міста Скалата, може б і мені втекти вдалося? Весь час продумую над тим, коби лише вискочити, напевно зайду, хоч голоден, знову большевики їсти не дають, тільки нашого харчу, що люди яблука по дорозі до вагонів кидали. Вилупив я дошку в підлозі вагону, тільки поїзд зупиниться на станції — крізь діру і давай ногам знати! Добре думав, та помилився в орієнтації. Чомусь здавалося мені, що станція праворуч, отже я метнувся ліворуч і напоровся носом на купу большевицьких вояків та енкаведистів. Витягнули нагани, почали стріляти, зо страху поліз я назад до діри.

З такими самими думками і в інших вагонах носились, бо нараз з кількох боків залунали стріли. Теж за втікачами, що вирвалися крізь діри в підлозі. Кільком удалося втекти, трьох ранили в ногу, вони все таки втекли, тільки одного вбито.

Висіли ми з поїзду, відійшли трохи набік,

кажуть нам чекати, чомусь не хочуть того самого дня через Збруч переводити. Думали ма- бути, що людей одчай вхопить і кинуться тіка- ти, іс дивлячись на стріли і смерть.

Стоймо так, оточені сторожею, дожидасмо ночі. Підходять якісь люди, приглядаються нам, вартові не дуже лаються, можна погово- рити. Бачу, в одних цікавість в очах, в других милосердя. Даю знак одному хлопцеві, щоб ки- нув мені шапку — побоявся він. Підсугаюся на самий край колони, вхопив якусь жінку за ру- ку і просив відвести мене бодай двадцять кро- ків, ніби то я разом з нею прийшов. Жінка пру- чається, боїться, знову поринаю в середину ко- лони.

Щастя всміхнулося мосму односельчани- нові Вересюкові. Псміг йому якийсь дядько, життям своїм рискував. Непомітно приніс в'яз- ку хмизу й поклав на краю колони, Вересюк завдав собі те ріщя на плечі і спокійною ходою відійшов, неначе з ліса додому, а за ним дядь- ко, прикриваючи його від большевиків. Ішли так далеченько, ще добrego пів кілометра ба- чив я їх на дорозі, большевики не спокітили- ся.

Знову відвели нас на якийсь хутір за мі- стом, були там стайні й господарські будинки, обнесені високим муром. Навколо вартували большевики, в брамі теж кілька «бойців» по- ставили і мимо того вдалося втекти Павлові Ц. Після двократної невдачі, хвилево покіннула мене охота до втечі, я замінявся з Павлом за одяг, давши йому мої лахи і надівши його од- стрій. Принесли йому більше щастя, як мені, ще того самого вечора втік він, при моїй помо- чі. Якийсь дядько привів пойти коней у кориті. В порозумінні з одним хлопцем з місцевої

служби сполошили ми коней, Павло кинувся ніби їх ловити, схопив одного за уздечку, на очах усіх большевиків вивів його за ворота і там щез.

В надвечір'я большевики вишкували нас у колони й повели за Збруч. І тут і там — українська земля, і тут і там — один і той самий народ, а все ж жаль стиснув за серце, якби вдалеку чужину я вибрався, край свій рідний покидав. З одного боку хати якісь веселіші, видно життя, людей, рух, а з другого — мертвєцький спокій, знищенні будинки, напів розвалені хати, не видно вночі, живе в них хто, чи ні.

Ще кілька кроків і покинули ми Галичину. Колись, перед двадцятьма роками проходили сюдою наші батьки і старші брати, та як же ж інакшій був їхній похід! Вони йшли озброєні, на бій з ворогом, з надією в серці, що «вернуться ще тії стрільці січові, задрижить тоді Варшава!» Тепер чорт узяв Варшаву, ми знову Переходимо Збруч, але в чужих уніформах, без зброї в руках і без надії в душах...

Ішли так поволі, нога за ногою, в сумних думах затоплені, в нікого нема охоти на розмову. Невідомо, куди простуємо, казали, ніби до Кам'янця Подільського. Те тільки пам'ятаю, що дорога вела попід якісь доволі високі горби, звідки добували вапно. Голод знову шарпає в кишках, від Гусятини ні рісочки в уста не вклав, багато людей знемагали, вибиваючися з сил. По одному, а то й по двох-трьох падали з утоми. «Бойці» підштовхували й підгукували, щоб далі йти, не багато це помогало, декому справді вже й кроком трудно ступити. Коли впали два-три, залишався з ними боєць, заждати, аж підведуться. По якомусь часі бойці вертаються самі. Питаємося за товаришами.

— В колгоспі осталися, — відповідають, — до сил прийдуть, наздоженуть.

Виглядає імовірно і не одному приходить охота на такий же колгосп. Раптом хтось скав, а може проговорився котрийсь з бойців, що знеможених добивали по дорозі, кололи штиками, щоб не чути стрілів. Одних це обурило, других ще більше приголомшило, а всі докупи рештки сил збирали, одні других підтримували, щоб не впасти на шляху.

Дощ пустився цебром, іти ще тяжче, не йдемо, як черепахи сунемося і над вечір підходимо під якесь місто. Може й Кам'янець Подільський, годі довідатися, бойці мовчать. З голоду й утоми ніхто вже не може йти, сотнями сідали на дорогу й кричали:

— Добивайте нас, не сила йти далі, хай тут усьому буде кінець!

Заметушилися большевики, бачуть, не багато толку з погроз, люди, як закам'янілі, на все байдужі. Звідкись приїхали дві - три автомашини і цілу ніч возили бранців. Перші всідали ті, в кого вистачило сил, щоб підвєстися на ноги й учепитися за авто, більшість безвладно лежала на землі, на болоті серед шляху, большевики не дозволяли висунутися за рів, на поле, де росли якісь буряки. Над раном холод ще дуже потиснув, дзвонили ми зубами й тиснулися один до другого, щоб тепліше. Авта зникли, нас знову сформували в похідну колону і знову погнали пішки, тепер у зовсім противний бік — до Шепетівки.

Довго буду пам'ятати цей марш до Шепетівки. Помимо охляlosti не покинула мене цікавість дивитися на новий, незнаний край. Все виглядає бідне й голодне, ніде не видно молоді — самі старі. До нас їх не допускали і говорили

Михайло Козій у польському війську 1937 р.

Один з в'язнів «зсни заключонник».

забороняли, а що впильнувати такої маси людей — трудно, вдавалося часом перекинутися кількома словами. Дивилися на нас, звичайно, як на поляків, і дуже дивувалися, почувши українську мову. Якась стара жінка заплакала.

— Ми думали, що ви колись прийдете з Західної України нас визволяти, а ви самі он як попали, — з жалем говорила.

Здається, нема біdnіших людей на світі, коли глянути на них. І все ж знайшлися милосердні, душі помагали, чим могли. Одна жінка крадьки вийняла кусень хліба з-під поли, кинулася на нього ціла юрба, з рук собі видирали, як голодні собаки, ледве чи й по кришці досталося. Раз і мені впало щастя вхопити за хліб, та ще добре не зловив я його, як звідусіль вишарпували, з-поміж пальців вишипували, мало що в жмені лишилося. Та й тим поділився я з односельчанином Голубом і з Петром з сусіднього села Терпилівки. В нього зрушилося сумління, витягнув з кишени консерву, що якимсь дивом досі в нього збереглася, дав нам по ложці і це нас трохи підкріпило.

Скільки ми так ішли — не вгадаю, а прийшли ми вечірньою порою, вже добре стемнілося. Загнали нас не то в якісь старі казарми, не то муровані стайні і там ми покотом лягли на підлозі.

За дві неділі назбиралося в Шепетівці двадцять вісім тисяч бранців, тепер уже більшість поляків. Істи давали дуже скupo — один хліб на дванадцятеро, раз на день зупу, а краще — воду, черпак юшки, дві галушки та й ті розплилися. Приносили її в відрах і не знати, як до неї братися, нема ні ложок, ні мисок. З подвір'я вибирали ми всі лопухи, де який був

більший листок, робили з нього то ложку, то черпальце.

Табір у Шепетівці — переходовий. Що наїде трохи більше людей, зараз розвантажують. Вивозили поїздами кудись до роботи, одних у напрямі на Київ, других до шахтів у Кривому Розі. Не минуло кілька днів — назад їх бачимо між собою. Чому? Занадто цікавилися ними місцеві люди, розпитувалися звідки, як їм жилося і т. д. Довідувалися при тому, що хоч як бідно жили наші люди в жебрацькій Польщі, все ж краще, як у большевиків. Не подобалося це большевицькій владі і вона загадала відвезти їх назад за давнуну польську границю.

Кожного заносили у список: як називається, яка освіта, точна адреса, чи має своїків за границею, а головне — якої національності. Пустили чутку, що найпізніше 15. грудня всі українці, білоруси й жиди підуть додому, в полоні залишатися тільки поляки. Тоді деякі поляки, що знали українську мову, подавали себе за українців, думали, що й іх звільнять. Да-ремна надія. Коли за якийсь час почали ми додмагатися, щоб нарешті випускали, як обіцяли, сказано нам, що при реєстрації ми добровільно підписалися на списках, що будемо два роки працювати для Советського Союзу. Мине два роки, тоді й підемо.

VI

ЖИТИНЬ

В казармах К.О.П.* - Втекло сімсог. - Робота при автостраді. - Лист додому. - (Відвідини брата) - Ще раз гости з Богданівки. - Організуємо хор. - «Ми йдем за Вікторію воювати!», - Повторюємо концерт. - Больше-вицькі пропозиції. - Мрії про втечу. - Закопаний у спіг жид. - Тридцять тікає в бочці. - Хитрість і одчайдушність утікачів.

В транспорті около тисячки людей виїхав я одного дня з Шепетівки. Виглядало, що не знають, що з нами робити, бо найперше завезли нас до Здолбунова, звідти до Дубна, а звідти до Рівного. За містом стояв великий млин, тепер з нього зробили приміщення для воєнних бранців, туди й ми заїхали. І без того навезли туди багато війська, а тепер так сутужно, що й ногою ніде ступити. Пересидівши отак чотири - п'ять днів, кажуть збиратися, пішки підемо. Холодок пробіг мені за спину, невже ж знову почнеться смертний похід, як з Гусятина до Шепетівки?

Оказується, дорога нас чекає коротка. Яких тринадцять кілометрів від Рівного на схід

*) К. О. П. — скорочене з Корпус Охорони Пограничне, польська кордонна сторожа.

лежить місцевість Житинь. До війни стояв там залогою батальйон К.О.П., недавно що викінчили для цього нові казарми і там большевики влаштували нам табір. По дорозі до Житиня розкинулося кільканадцять хаток, вийшли звідти люди дивитися на нас, скористався з того мій земляк, Гриць Бобик, замішався між них і втік. Пощастило хлопцеві. І радію, але й сумно, тепер уже осталися тільки ми два з Федьком Голубом.

Зайшли ми до Житиня, кожен притьмом кинувся шукати собі лішого місця. Знайшли якісь сінники з соломою, почався бій за них, перемогли ті, хто менше втомлений. Був там невеличкий магазин, що якимсь чином зацілів досі, туди в мирному часі здавали вояки цивільний одяг, переодягалися в військові однострої. Миттю все розхапали, достався й мені куценький сивий піджачок, заховав, може придастися.

Зараз таки першої ночі втекло майже сімсот полонених. Не знати, яка їх стрінула доля чи щасливо додому дійшли, однаке вранці не стало до рахунку сімсот душ. Затривожені большевики обставили нас густіше кордоном сторожі й почали обносити огорожею з колючого дроту, чотири метри заввишки, потрійним рядом.

— І навіщо ви ставите це, — питаемося, — хіба ж ми не ваші люди тепер? Хіба ж не визволили ви нас? От краще пускайте додому перевочити, самі зголосимося служити в Красній Армії.

— Не для вас ставимо, — одказують большевики, — ви й так тут довго не побудите, сюди прийдуть «аквіцера».

Просимося, може пустятъ додому. Один во-

жинець зараз тут недалеко проживав, хату його голим оком видно, щодня жінка їсти приносить. Хоч як просився — не пустили.

Поставили потрійну загороду, на рогах дерев'яні вежі з скорострілами, поміж дротами пустили собак, а тоді кажуть:

— Додому вам захотілося, зволоч ви фашистовская? Єті «ахвіцера», — це ви і довго ще пождете, заки звідси вийдете. Найперше треба вам навчитися жити в Советському Союзі.

Моїй групі припала на нічліг велика світлиця з кам'яною долівкою. Зимно кості кліща-ми ламає, а вранці зриватися до роботи. Большевики задумали протягнути автостраду від Перемишля до Кисва і на нашу долю прийшло обробляти її частину від Рівного до давньої границі.

Ледве кілька тижнів минуло, від коли закінчилася ця дивна війна, а вже з кожним днем наладнувалося життя. Ходила пошта, де кому пощастило зв'язатися з ріднею через цивільних людей з околиці. Вдалося й мені вислати листа. За десятника в мене був українець з Волині, колись завзятий комуніст, большевиків з одвертими руками вітав, а тепер цей комуністичний хміль геть йому вивітрів з голови. Людина він по вдачі добряча, попросив я його, щоб згодився подати свою адресу для листа від моого батька і так зловив контакт з родиною. Приходили листи й відразу до табору, та що з того, рідко хто їх дістав. Часто й не знов про те нічого, часом большевики тільки псказали листа та й склави. Працюй, мовляв, заслужи, тоді й листа достанеш.

Незабаром приїхав до мене на побачення брат Іван. Старший за мене на кілька років, емігрував до Аргентіни, коли ж узяли мене до

війська і батько остався самий на господарці спровадив його з Аргентіни назад. Їхав він туди таким самим українським хлопцем, як десятки інших у селі, вернувся запеклим большевиком, комуністичним фанатиком. В той час ми багато вже знали про комуну, не тільки з книжок і з часописів, бо жили близько границі і хоч як густо обставили її з обидвох боків, здавалося — ні птах не пролетить, ні засець не проскочить, — а все таки якісь вістки з того боку доходили, сумні її невеселі. Всіляко переконував я його про ворожість комуни до українського народу, та й інші давали йому різні докази, — захищалася в його віра в большевизм, але не зламалася зовсім.

Побачив я брата здалеку, вертаючися з роботи. Больщевики побачень не давали, допускали тільки подачі, найперше обшукувавши їх добре. А мені конче хотілося поговорити з братом, щоб одяг для мене цивільний постарається, я тоді ще думав про втечу, без одягу цивільного — ні кроком ступити, відразу зловлять. Навіть до своєї залі не заскочив я, тут таки при воротях залишився, може вдастся бодай кількома словами перекинутися. Стоїмо отак на віддалі тридцять кроків від себе і перегукуємося понад вартового, що лається, говорити забороняє, та що вдіє, коли не слухаємо, не буде ж за це стріляти, а від брами не вільно йому відступитися.

Зморився брат дорогою, більше йшов, як їхав, на мій вид за дротами жаль ухопив його за серце, коліна в нього підламалися і він упав на землю зомлілий. Стояв коло нього старий Голуб, батько моого товариша недолі, Фед'ка. Фед' дуже подався в полоні, схуд, як хорт, сchorнів і похилився, довга йому виросла боро-

да, виглядав старіше за свого батька. Поки старий Голуб бідькаєвся біля мого брата, більшевики під'їхали автомашиною й відвезли його до шпиталю в Рівному. Хоч як я клопотався, щоб бодай на п'ять хвилин дозволили поговорити з ним, до канцелярії бігав, знайомих писарів прохав вставитися за мною, начальство благав — даремна справа.

Енкаведисти забрали мішки від Івана і від старого Голуба до перегляду. Все, що було в седині, порізали, забрали цивільний одяг — Іван самий здогадався його принести — одна тільки вишивана сорочка врятувалася, сховав її перед завидючим оком енкаведівських собак мій приятель Бойко, що працював у канцелярії і був при тому, як переглядали подачу.

Ще один раз перед Різдвом відвідав мене брат, приїхав з сестрою Голуба. Не міг мені дати знати, що жде за огорожею, крутився біля воріт, чи не побачить де мене, а може побачу я його. І справді, хоч я вже й не сподівався вдруге відвідин, припадково заглянув його крізь браму. Вдалося мені тим разом дістати побачення через Олексу Бойка, українця, що працював у канцелярії. Десь недалеко з цих околиць походив він, батьки його коло Здолбунова живили. За мирних часів він учився в рільничій школі в Варшаві, а тепер попав у полон, цілий день працював разом зо мною, копаючи рови чи відгортаючи сніг, по роботі кликали його помагати в канцелярії, бо знав він крім української й польської ще й московську мову. Через знайомих йому в канцелярії енкаведистів випросив він, щоб дали мені побачення. Начальник згодився впустити брата на чверть години до моєї кімнати, при тому вже й сестра Голуба

ввійшла. Перед тим дуже докладно їх обшукали й забрали до ревізії всю передачу.

Як уже згадано, мій Голуб дуже подався в полоні, годі й піznати в ньому молодого хлопця з-перед війни. Правда, ми голодні, жерли нас воші, тяжко працювали, але, коли приїхав хтось з родини, треба вухо догори підняти, ще більшого жалю не завдавати їм. Сестра Голуба, побачивши знудежнілого свого брата, не віддергала, навзрид заплакала, за нею вже й мій брат обтирав слізози. Щоб їм піддати якось духа, я випростувався, щільно заштіпив свій піджак під саму шию, щоб не видно решток по-дертої і брудної сорочки, всякі балляси точив, щоб веселіше. Не вдалося це мені. Якраз принесли трохи сорочок, роздати між тих, що найбільше обдерлися. Цілими тижнями домагалися ми того, все надаремно, і треба було, щоб саме під час побачення принесли. Я й не знов просте, втішений братом і зайнятий розмовою. Підійшли до мене товариші, щоб я здав свою стару сорочку в заміну за нову і тоді вийшло наяву, що в мене під блузою з сорочки тільки комір лишився, решту з'єли бруд і воші. Побачив це брат і ще дужче заплакав, годі стримати його жаль і розпач.

Наше побачення затягнулося довше. Хлопці обступили начальника й завели з ним політику, зачалася гаряча дискусія, він забув за нас і спам'ятався аж за пів години. Наговорився я досхочу й порадував собі душу, що живе ще моя родина, Богу дякувати, і пам'ятає про мене. Я ж молодий ще і здоровий, колись міне це лихо — вернуся додому і заживемо вкупі, хоч не багато, зате щасливо.

В кімнаті, де я очував, стояла в куті дерев'яна сцена. Майже кожного вечора йшли бій-

ки за те, щоб приміститися там спати, на дошках не так холодом тягнуло, як з цементової підлоги. Дивлюся так на неї і пригадую таку ж саму сцену в читальні нашого села. Там ми хором співали, аматорські вистави ставили, гарно й весело було, і ще недавно так, а вже далеко здається. І прийшла мені до голови думка, чи не вдалося б і тут хору зібрати? Може хоч піснею розважимося в недолі. Розпитуюся за співаками — е багато, в хорах співали, знають різні пісні, голоси в них испогані, та одна біда — нема диригента. Випав цей обов'язок на мене. Диригентом я ніколи не був, диригентського знання в мене нема, тільки всього, що голос добрий, густий бас був у мене, в хорі співав довго і трохи познайомився з тим ділом.

Які б то пісні заспівати? Якісь такі, щоб і самих себе на дусі підтримати, а може й до сумління тих українців добрatisя, що в большевицьких шинелях службу навколо нас роблять. По нараді рішаемся на початок на три пісні: «Єднайтесь, діти України», «Ой, видно село, розлоге село» і «Реве та стогне Дніпр Широкий». Співається там про Україну, щікаво, як будуть того слухати українські вояки-большевики?

Почалися проби. Щовечора, після роботи, хоч утома по тілі розлягається і живіт з голоду бурчить — співаємо. Швидко довідався про те начальник, задоволений тим, заохочує, щоб швидше «концерт давати». І коли прийшов день нашого виступу, вся заля вщерть виповнилася слухачами, найперше полоненими українцями, а потім поляками і большевицькими «бійцями». Успіх величезний, ми й самі не сподівалися, що тих кілька простеньких пісень таке враження на людях справить. Коли пролу-

нали слова «ми йдем за Вкраїну воювати!» — большевицькі «бійці» плескали в долоні, аж у вухах лящало, тупотіли ногами і не кричали, а просто ревіли, щоб ще раз проспівати ту пісню.

Казали нам повторити концерт за тиждень, не всі вміщалися в залі, а кожному хотілося послухати. Та тільки тут уже почалися лукаві інтриги. Невідомо, чи поляки підставили нам ногу — їм дуже не подобався підбір патріотичних пісень, де мова про Україну — а може енкаведисти свого чоловіка поставити хотіли, досить того, що з'явився кандидат на диригента. Зняли бучу поляки. На першій пробі після концерту почали кричати, щоб замість мене поставити диригентом Зборовського. Зборовський, родом десь зо Станиславівщини, співав у нашому хорі і зовсім не ліпший був від мене, зате в нього добре взаємини з большевицькою командою табору, не хотілося мені з ним суперничати, ще й краще для мене, в большевиків не дуже то здорово висуватися наперед. Добровільно відступив я йому своє місце, концерт за тиждень ми повторили й зібрали не менш гучні оплески, як за першим разом.

Якось раз, незадовго після другого нашого концерту, закликав мене до канцелярії начальник таборового НКВД. І це й те, як живеться, а чого бракує, нарешті — до справи. Навіщо нам марнувати свій час у таборі, коли ми до країдої роботи здібні? Чи не хотів би я, та ще й інші, звільнитися від того життя? Всміхався дружелюбно, ще й оком підморгує. Нічого легшого. От він найперше звільнить від роботи мене й кільканадцять найліпших хористів, дістанемо ліпші харчі й кращі умовини буття. За

цей час вивчимо десяток-два гарних українських пісень, а після того поїдемо в об'їздку по цілому Советському Союзі. Будемо виступати по різних містах, навпереміжку співати й виголошувати промови на мітінгах з подякою для Сталіна і для Червоної Армії за те, що визволили нас, західніх українців, від панської неволі в Польщі.

Та й падлющий народ, ці енкаведисти, от яку штуку вигадав! Дуже хочеться вирватися з табору, але аж злякався я, почувши ту пропозицію. Кривити душою? Вихвалюти катів нашого народу? Ні, може й добрий хліб, та не для мене він.

Годі відмовитися ясно, бож ми в їхніх руках, що захочуть, те й зроблять з нами. Хіба виправдуватися, що це мені не під силу, що я от собі звичайний співак з сільського хору, куди вже там до виступів перед широкою публікою, та й товаришів треба спитатися.

А потім порадилися ми, що нема чого панькатися з большевиками, що ж більше нам можуть зробити? Життя забрати? Воно й так гірше собачого. Ні, не поїдемо нікуди і нема за що хвалиби нести в світ, хіба мусіли б говорити правду, як нам живеться, як то «визволили» нас, за дроти вкинули, з родинами розлучили. Про таке «визволення» можемо говорити — визволили від хліба й сала, від рідних хат і від наших родин.

Страшенно лютували політруки, почувши нашу відповідь, кляли нас соковитою московською лайкою, «хвашистами» називали і присягалися, що ніколи не побачимо волі.

Серед такого життя минуло п'ятнадцяте грудня. Кожен день нетерпляче ми рахували, з тогою вижидали тієї дати, нам же ж давно

заповіджено, що тоді почнуть звільняти з польону. Не можна скоріше, не полічили всіх, дороги й мости ще не направлені, відносини ще не впорядковані, то це то те на перешкоді і спочатку це видавалося правдоподібне. Як не як, це ж війна йшла, не празник або весілля, не можна ж на другий день людей випускати.

Минула ця довгождана дата — ні слуху про звільнення. Несміливо розпитуємося в начальства.

— А вам чого «додому»? В Сovстському Союзі — де живете, там ваш дім. Тут ваша хата, тут і жити будете.

І без того гірко, а ще сумніше стало.

Не диво, що кожен мріяв про втечу. Найдивовижніші способи вишукували й не одному справді вдалося перехитрити чуйність енкаведистів. Найбільше втікали так, що зодягалися по-цивільному, наверх накидали військовий плащ і так ішли до роботи. По дорозі, коли траплялася догідна хвиля або коли надійшла групка цивільних людей — скидав плащ на первого з краю товариша, замішався між людей та й пиши пропало. Спершу большевики були безрадні, а далі взялися на спосіб. Не становало до числа при перевірці — беруть первого стрічного цивільного й замикають разом з нами. Всіми силами старалися ми унеможливити перевірку, мішалися в рядах, гукали й кричали, нераз дві години тягнулося це на морозі, в той спосіб хотіли ми дати можність товаришам якнайдалі відбитися від табору.

Найупергіше тікав один жид, адвокат з Галичини. Закопували його в сніг і там він не раз кілька годин лежав, доки не скінчилася робота і ми відмаршували до табору. Тоді вилазвив з-під снігу і драла! Не вдалося, зловили.

Так він шість разів пробував і завжди не вдаху лишався, а потім таки втік. Більшевики швидко покітилися на тих хитрощах, відводили нас кілометр-два, лишаючи засідку в рівчаку. Настала тиша, закопаному в снігу здавалося, що всі вже далеко, тоді він вилазив зо свого леговища — і просто в руки енкаведистам!

Багато галасу вчинила втеча тридцяти чоловік у бочці з людським гноєм. Один дядько з околиці дістав дозвіл чистити відходники, вивозив собі те на поле, як гній. Кожного вечора заїжджає він з величезною продовгастою бочкою на чотирьох колесах, за хліб і сало положені помагали йому наповнити бочку, після чого дядько повагом від'їжджав. Вартові «бійці» затулювали носи й підвертали голови, пропускали дядька, ні кому й у голову не заходило заглянути, що він там везе. Мусіли це підгляднути якісь комбінатори й домовилися з дядьком, щоб він час-до-часу наповняв свою бочку не людськими відходами, тільки живими людьми. Біля тридцятки втекли таким способом і хто зна, як довго це ще тягнулося б, якби не знайшовся донощик, що розкрив усе перед НКВД. Дядька арештували, а коли на його місце прийшов інший, енкаведисти так ревно заглядали в смердючу бочку, що ніхто не наважувався більше на цей риск.

В тому самому часі знову кілька втекло подібним способом. Інший дядько приїздив забирати всякі кухонні відпадки. Знайшлися такі, що лягали на спід візка, дядько присипав їх усіким сміттям і так перевозив через браму. У возочку могла зміститися тільки одна особа, цей спосіб утечі був повільніший, скористало з нього не більше п'яти чоловік. Урвалося й те.

коли всипалася справа з бочкою — «бійці» про-
колювали штиками сміття.

Трьома наворотами втекло по чотири-п'ять
з потребника. Оподалік від казарми, на огор-
дженому подвір'ї, стояла щопа з відхідниками.
На раз входило туди не більше п'ятнадцять -
двадцять чоловік. Скористалися вони з того,
що задня стіна майже притикала до дротяної
огорожі, підважили дошку в стіні, перервали
дроти і якимсь незрозумілим чудом удалося їм
просунутися попід потрійну загорожу колючо-
го дроту, помимо собак і вартових на вежах.
Потім хтось зо сторожі завважив порвані дро-
ти за потребником — пропав і цей спосіб.

Менше щасливо закінчилися спроби втіка-
ти, прикривши білими сінниками на снігу.
Траплялися смільчаки, що під ослоною ночі на-
дягали на себе сінники — в казармі було доволі
порядних сінників з доброго білого полотна,
ще з часів, коли квартирував там К.О.П. — і
так пересувалися під дротами. Діло мусіло йти
дуже поволі, кожної хвилі рискували, що або
занюхають собаки, або наткнеться на них пат-
руля, що ходила поміж огорожами. Туга за во-
лею така велика, а життя в таборі таке парши-
ве, що не одному смерть здавалася миліша від
тієї нужди. Трьом удалося пролізти. Одного
зловила собака і вартові закололи його штика-
ми, там таки на місці, в сіннику, ще одного під-
гледіла сторожа й застрілила з вартової будки.

В двох випадках втеча пішла зухвалим і
одчайдушним просто способом.

На подвір'я часто в'їжджали енкаведів-
ські авта. Хто б не їхав і скільки разів на день
— мусів переходити контролю в брамі. І от у
 моменті, коли вартовий перевіряв пасажирів в
 авті, серед білого дня й на очах соток людей,

підскочив ззаду до авта один українець, заліз під нього й учепився якось руками. За хвилю авто рушило й повезло його в напрямі на Рівно, по дорозі він пустився й упав на шлях, авто поїхало далі, він підвівся й утік.

Ще один українець утік найбільш сміливим способом. Довший час обсерував він, як відбувається перевірка людей перед брамою, коли вертаються вони, відгорнувши сніг з дороги. Люди стоять скулені й померзлі, біля них один-два бійці. За хвилю виходить з канцелярії енкаведист з папером та олівцем у руках, перелічить людей, запише щось і або крикне, щоб ішли до середини, або тільки головою кивне, сам же або вернеться до канцелярії, або відразу йде до мешкань сторожі за огорожею.

Отож одного вечора привели таку партію відгортачів снігу. Стійковий у брамі дав криком знак, що вернулися люди до провірки. Швидким кроком надійшов енкаведист з папером і олівцем, полічив людей, махнув рукою, щоб ішли на подвір'я, і пішов у напрямі енкаведівських квартир. Ще не переволікліся люди через браму — з'являється другий енкаведист до провірки. Заки вияснилася справа — одчайдух щез у пітьмі, погоня з нічим вернулася, облизня піймала.

Звідки взяв він енкаведівський однострій? Хіба що дістав від котрогось з бійців-українців, були між ними такі, що жаліли нас, в розмові вдавалися й військовим наказом виправдувалися, а то всіх додому пустили б, якби від них це залежало.

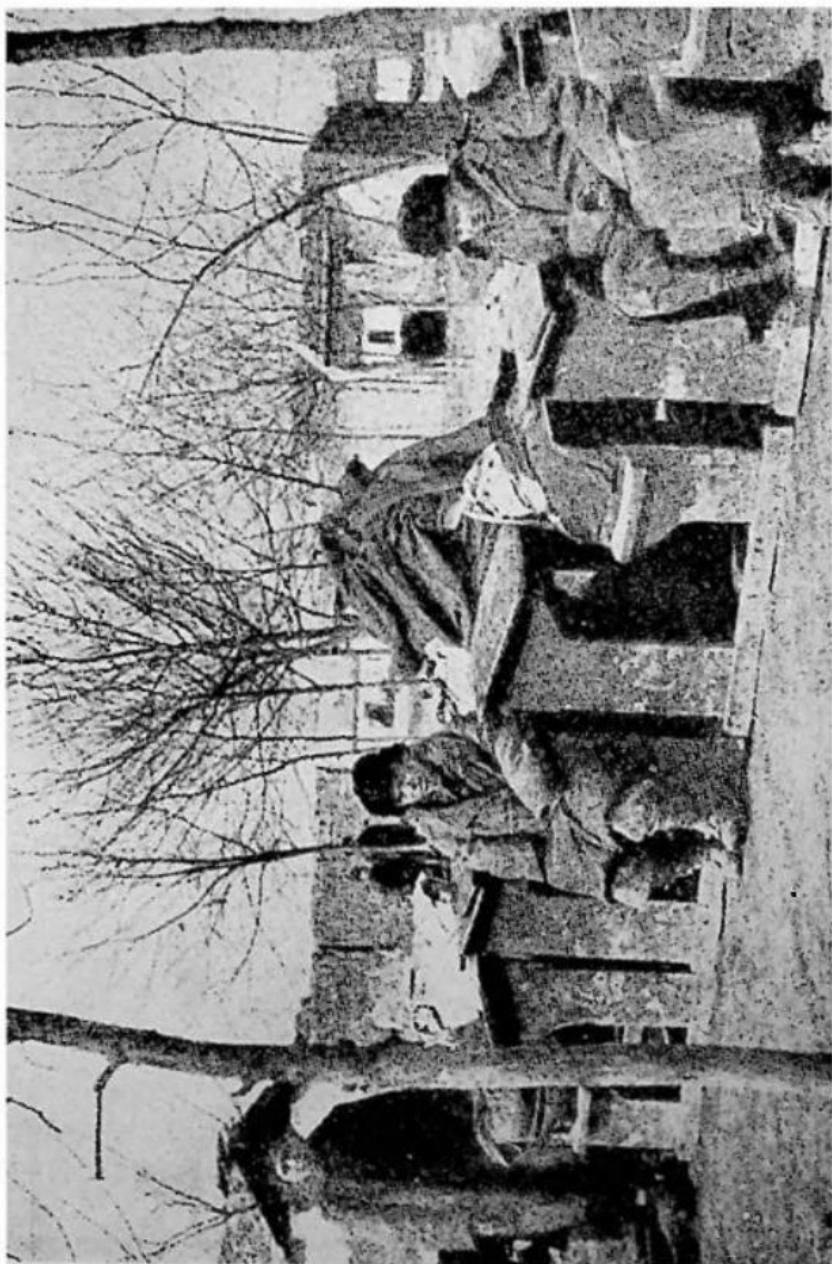
VII

ЩЕ ЖИТИНЬ

В попому житлі. - Жива газета в потребниках. - Большевики виваблюють офіцерів. - Офіцерське ка-сило на припаду. - Вивізка в невідоме. - Пропав і ді-дич Федорович. - Штрайк на Різдво. - За коляду до карцеру. - Взасмовідносини між різними національно-стями в полоні. - Всі жіldи «почервоніли». - Звільня-ють шімців. - Нап'яті відносини між поляками й українцями. - Большевики «перевиховують». - Промови по-літруків. - Мітинги в кімнатах. - Ешкаведист і пляшка з волім. - Підкоп у пивниці і його невдалий хінець.

Нас перенесли до іншого будинку. Будин-ків було три, їх називали бльоками, по черзі: перший бльок, другий і третій, а в кожному бльоку по 20-30 величезних кімнат і в кожній кімнаті приміщено по шістдесят людей, поділенних на дві робочі бригади. Надвір після сумерку не випускали, в дверяхожної кімнати стояв озброєний боєць. Навіть за потребою не вільно вийти, тут зараз на коридорі понаставляли відер і туди мусів кожен полагоджуватися серед невиносимого смороду, відра виносили аж вранці.

На якийсь час стало трудніше порозуміва-тися з іншими бльоками — вдень праця, вночі не вільно виходити з кімнати. Тоді то за цент-

Українці, вилучені з польського війська
в Татищеві.

Михайло Фурик.

ральну інформаційну агенцію ставали лятрини, там ішла «жива газета» — хто втік, кого встормили в карцер, хто дістав листа, а що казав цей десятник чи той енкаведист, все те обговорювалося в гуртах 15-20 чоловік, що на один раз могли там зміститися, і розносилося по всьому таборі.

Були в кімнатах печі, та нічим палити, большевики не давали дров ні вугілля. Коли потиснули морози, палили ми кроквами з даху. Три-чотири крокви здирали, лишаючи для підпори тут і там по одній, щоб дах зовсім не завалився. Мало це помогало, не нагрів цей вогонь, хіба око розвеселив.

Користаючи з тієї нужди, задумали большевики ловити офіцерів з-поміж вояцької маси. Офіцерів було досить багато, та не признавалися вони до свого старшинського стажу, мішалися між простих вояків, що знали про те і не видавали їх большевикам. Тільки з самого початку деякі виявляли свій старшинський ступінь, їх зараз же забрали до канцелярійної роботи і на легше життя для заохоти другим, коли ж ця принада не поділала, їх кудись вивезли.

Пустилися большевики на тонкі хитроці. По цілому таборі проголосили, що офіцерам належиться по закону інакша поведінка, мешкатимуть вони окремо, діставатимуть кращий харч, не обов'язані до чорної роботи. Не зголосився ніхто. Лише кілька хлопців, а між ними і я, спробували подати себе за старшин, щоб вийти надвір погуляти з тих касарняних смородів. Ідемо попри «бойця». Кричить: «Стой! Куди?»

— Ми «офіцера», ідемо пройтися по свіжому повітрі.

— Пожалуста — пропускас.

Раз чи два вдалася ця штука, потім большевики полапалися, завернули їй у карцер посадили. Карцер містився в темній пивниці, з цементовою долівкою, вкинули туди нас у самих сорочках — ані сісти, ані лягти, а за мало місця, щоб ходити. Посмакувавши карцеру, відпала вже охота подаватися за офіцерів.

А большевицька пропаганда не вгаває, дали кличутъ старшин. В великий кімнаті одного бльоку завели щось наче офіцерське касино. Вступ туди дозволений тільки для старшин, так з охорони, як і з-поміж бранців. Голод так рубав у животі, що дехто подумав:

— Нехай заберуть, нехай замордують, бодай наїмся перед тим досита.

Пішли якісь на пробу. Пускають, запрошують. Люб'язно ведуть себе енкаведисти, самі обслуговують: їж, пий, скільки душа забажас, — хліб, ковбаса, різні м'ясива, горілка, пиво.

Побачила офіцерня, що справді большевики дають їй привілеї, і завагалася. Може большевики хочуть дотримуватися міжнародних звичаїв відносно полонених старшин? Чомусь не прийшло їм на думку, чому то большевики мали б шанувати міжнародне право щодо самих тільки старшин, залишаючи інших жити навголодь.

І дехто поласився на «касино». Кілька днів большевики продовжували цю комедію, впускали до касина, покищо не відділили до окремого приміщення, як спочатку обіцювали, казали, що це приготовляється, годі швидко зробити це в тих умовинах. І нагло одного дня заїхали автомашини, викликано всіх тих старшин, що уявили себе в «касині», завантажили

їх на авта і вивезли з табору. Куди — і до сьогодні невідомо. Слід пропав за ними, ніколи більше їх не зустрічав ані про них нечував. Всіх їх булоколо сімдесят, самі поляки.

На жаль пропав між ними один добрий чоловік. Власне, не то що не був він старшина, навіть у війську ніколи не служив і зовсім припадково дістався до табору. Це був дідич з сусіднього села Камінки, власник фільварку, Іван Федорович. Дуже можливо, що його предки походили з українського роду, він самийуважав уже себе поляком. Однаке до українців ставився добре, ніколи не чинив нам пакостей у селі, навпаки, ще й стримував розгуканих «стржельців» у їх антиукраїнських розгонах. Заходив до нашої читальні на забави, стане було в дверях, хлопиця на дві головивищий від найбільшого парубка в селі, і рахує дівчат, що йдуть до середини. Налічить сорок і за всіх платить вступ по золотому від особи.

— Це, щоб я мав з ким танцювати, — каже.

З якоїсь причини не був він здатний до військової служби, не взяли його до війська, хоч і він і його батько досить за тим побивалися.

Навіть до української дівчини він залиявся, знайшов собі в сусідньому селі таку саму високу драбину під пару і заїжджав до неї мотоциклем.

Коли настала війна і Польща розліталася в дребезги, тікав він до Румунії. Не стало йому бензини, в якомусь фільварку по дорозі заливив він авто і пересівся на коня. Так його запали большевики. Він побачив їх здалеку, зсів з коня і сковав окуляри, щоб не показувати з себе освіченій людини, зрадив його слід з окулярів на носі — забрали большевики між

веснних бранців. Тут він дуже тяжко працював, накладали на нього багато роботи, бо був він високий, як дзвіниця, і твердий, як мур, аж проситься такого до роботи. Коли ж зачали пускати до касина, пішов і він туди. Якраз трапилося недавно, що приїхав до нього брат — він мав брата священиком — і передав йому торбу грошей, за ті гроші водив він людей до касина і вгощав, бувши доброї натури. Там його зарахували до офіцерів і разом з офіцерами забрали.

Прийшло Різдво, найперше латинське. У нашій залі в перевазі поляки, на шістдесят — усього чотири українці і вісім білорусів. Всі разом творили дві робочі бригади. Нашим бригадиром був якийсь Мусюк з центральної Польщі, сержант уже по сороківці, вусатий дядько, добре знов московську мову і гарно ставився до українців. У другій бригаді за старшого поставлено теж поляка, Подлескі називався десь під Львовом був за економа в фільварку, людина теж незгірша, не докучав своїм людям.

Отож прийшло Різдво, всіх кличуть до роботи. Дехто йде, дехто ні, ми хочимо солідарно триматися з поляками, не йдемо, святкуємо. Латинські свята короткі, обійшлося без більших авантюр, хіба те, що того дня не дали їсти.

На українські свята всі ми українці й білоруси заявили, що до роботи не під демо, бо в нас рокове свято, Різдво. Зсолідаризувалися з нами поляки, може в відплату за своє Різдво, а більше здається мені тому, що ось трапилася нагода протесту і треба її використати. Істи знову не дали. Хоч голодні, горланимо коляди, «Бог предвічний», «Нова радість стала» та інші, і поляки підтягають, як уміють, поприходили українці з інших заль і склався досить мож-

ливий хор. Влетіли більшевики, всіх арештували, вкинули до карцеру. Потримали півтора дня в голоді і в холоді, випустили, а ми знову повідчиняли вікна і коляди вже не співаємо, просто ревемо. Напроти вікна в будці боець з крісом у руках, давай сипати кулями попри вікно, на пострах. Ще раз прилетіла охорона, тим разом не забрала всіх, та дескуму таки довелося знову побувати в карцері.

Таким гірким способом відзначили ми Різдво, на злість більшевикам.

У Житині, як я вже сказав, переважали поляки. Тут більшевики нічого не згадували про реєстрацію по національностям, всіх докути переміщали — поляків, українців, білорусів, німців і жидів, тих останніх було найменше. Взаємовідносини між окремими національностями спочатку складалися добре. Всі однаково терпіли, всіх однаково давив важкий енкаведівський чобіт. Поляків приголомшила втрата своєї держави в такому швидкому темпі, в кожного долучилися до того ще й особисті турботи й журі про родину, коли ж додати ще тяжку працю і настирливу більшевицьку пропаганду, мало кому хотілося думати про політику і про те, щоб дошкулювати своїм товаришам недолі.

А далі, поляки спочатку вірили, що більшевики справді прийшли визволяті українців і білорусів, покищо не втихомирилася ще післявоєнна суматоха, та з кожним днем відносини порядкуються і ми от-от вийдемо на волю. Не один поляк і собі думав при тій нагоді височити з табору.

Найбільше заметушилися жиди. Всі, як один, відразу стали найчервонішими комуністами, при всякій нагоді сунулися до началь-

ства, підлещувалися «бойцям» і кляли «панську Польщу». Вони перші почали голоситися до різних помічних функцій в адміністрації табору і швидко на кожному місці, куди не ступити до канцелярії, наткнутися можна на жида. І де їх до біса стільки взялося, адже відомо, що жид боїться війська, як чорт свяченої води. Часом називали їх «хорунжими» або «прапорносцями». Це від того, що звичайно несли вони великі червоні прапори на переді кожної колони при роботі. Ніхто не хотів нести прапорів, хоч большевики за те карали, голодом мучили, з середини колон витягали людей і тиснули в руки держаки від прапорів, а жиди — навипередки перли, по два або й по три на один прапор. Та час минав і разом з тим в не одного жида остигав запал до комуни, коли побачив, що нінашо це йому не здається, тримають його далі в заперті, як усіх нас, а і з канцелярії почали їх проганяти. Дехто з жидів вернувся назад до робочих бригад і вже — принаймні назверха — тримав з нами спільній фронт проти комуни.

Було доволі багато німців з західніх окраїнь Польщі. Вони вели себе дуже спокійно, працювали, як усі інші, трималися окремо і не вмішувалися в загальні таборові справи. Добре і приязно ставилися до українців. Скорі їх почали звільняти, це вже входила в життя умова між Ріббентропом і Молотовим про виміну населення і поворот воєнних бранців додому. Вийшло тоді з ними з табору кілька українців, що подалися за німців, добре жили з родовитими німцями і вони це підтвердили. Подалися кудись на захід.

Дедалі відносини між українцями і поляками почали гіршати. Це нам виходило на не-

користь, нас менше і поляки, якби хотіли, могли утруднювати нам життя на кожному кроці. Зокрема почалося після того, коли минула дата 15 грудня, визначена початково неначе на звільнення українців, білорусів і жидів, і коли поляки побачили, що нікуди нікого большевики не думають випускати з табору, будь він українець чи поляк. Ще треба сказати, що назагал українці поводилися куди більш достойно в відношенні до большевиків, не вдавали з себе прихильників комуни, не підлещувалися охороні. І тому не дуже пізно прийшов час, коли большевики більше вірили полякам, як українцям, навіть почали їм давати перепустки на вихід поза табір, чого не скоро довелося діждалися українцям. Ще більше осмілилися тоді поляки і коли спочатку тільки кепкували собі з нас, як то нас «визволено», то пізніше дозволяли собі на чинні напасті і бралися до бійки. З кожним днем у таборі ставало все більш нестерпно і не поправилося це до кінця. Взялися ми за самооборону і перша її форма — гуртуватися докупи. Нас порозкидували по різних бригадах — тут три, там чотири — самовільно переходити з однієї бригади до другої забороняли, все ж таки використовували ми до того кожну нагоду. Коли хтось утік з однієї бригади, на його місце вскачував українець з другої, щоб бути в більшому гурті, легше тоді відгризатися від польської напasti.

Большевики взялися нас «перевиховувати» та «привчати до життя в СССР». Найперше йшлося їм про те, щоб бранці заспокоїлися і не втікали з табору, щоб з розпуки не зважувалися на одчайдушні вчинки. До того шукали вони спільників між самими бранцями. Пам'ятаю одного такого, старшого стрільця Жулковського,

високого, як тичка, довготелесого поляка. Знайшли для нього якийсь викрут, щоб не ходити до праці, і він вертівся між нами, відмовляючи від утечі. Треба, мовляв, бути терпеливими, кожен день наближає нас до волі, бо й навіщо тримати нас за дротами? Яка з того кому користь? Тільки що скінчилася війна, все зрушилося з місця, мусить минути якийсь час, заки життя знову попливє своїми рейками, от тоді й на нас пора прийде. Таких агітаторів напевно було більше. В часі, коли табір у Житині не був ще обнесений дротяною загородою, багато втекло і могло втекти ще більше, якби не повірили словам таких Жулковських і собі на лихо залишилися на місці.

Кожного вечора по роботі збиралися ми на подвір'ї і тоді політрук тримав до нас промову. Хвалив розкішне життя в ССР, що нас чекає після звільнення, як там усякого добра вдосталь, нічого не бракує, скрізь правда і справедливість, одним словом — рай та й годі. Може дехто спочатку цікавий був послухати, що говорить енкаведист, може дехто й правди в тому шукав, та скоро всі мали досить стояння на морозі. Кожен натомився при роботі і волів відпочивати, замість вислухувати блеяння політруків. Щораз частіше давалися чути вигуки на сміх і протестів, а потім навмисне чинили такий гамір, що хоч як верещав політрук, груди собі зривав, поза першими рядами ніхто його не чув.

Тоді вже тільки вряди-годи затримували нас на подвір'ї, зате політруки почали налаштувати до заль. Стане було політрук посеред кімнати, як на мітінгу, розмахує руками, в розмовій дискусії втягає, а з гурту кидають у нього глумом і дотепами.

— Воно правда, що нас визволили. Не так від буржуазної Польщі, як від хліба й сала...

— Кажете, що в ССР «усього хватить»? Можливо, про інше не знаємо, але от вошай, то хіба на цілий світ вистачило б...

Домагалися ми виходу на волю, бо яке ж це «визволення» за дротами? Показували голі плечі без сорочок, бо їх зжерли бруд і воші, — нам казали, що сорочок у Польщі нема, бо це бідна країна, сорочки нам везуть з Москви, цілі поїзди всякого добра їдуть. Тепер зима, дороги засипано снігами, треба пождати.

Помимо кепкувань, ворожих вигуків і явних та очевидних неуспіхів своєї пропаганди політруки з подивугідною терпеливістю продовжували свою роботу. Що б зробити, аби по-збутися їх до дідька? Доти думали, доки не придумали.

До нашої залі приділено політруком якось жида з носом, як ручка від баса. Щовечора приходив він у новенькій шинелі і в добрих чоботях, торочив звичайні свої теревені. Спосіб на нього знайшов лемко Василь Геря. Ми оточили колом енкаведиста й удавали, ніби з цікавістю слухаємо, час до часу хтось питання якесь поставить, то знову в сумнів щось піддасть, щоб виглядало, наче справді заля зацікавилася мітінгом. Тим часом Геря ходив позаду нас і збирав воші до пляшки з пива. Воші лазили по нас, як мухи по стінах, і Геря швиденько назбирав їх добру четвертину пляшки, підсунувся до політрука і висипав увесь свій збір йому на комір шинелі. Видно, як воші розлазяться по шинелі, лізуть за карк, вилазять на обличчя, — далі вдаємо заінтересування, щоб затримати енкаведиста. Зачинають воші свою роботу, політрук чіхається, рукою то за

комір, то під паху, то за голову, тримається чортова личина, не втікає.

— Ей, товаришу політрук, та по вас воші лазять...

— Мало нам своїх, ви ще свіжих приносите?..

— Чи не з тих це, що їх «на всю Європу хватить» в СССР?

Не витримав політрук, — воші розлізлися по тілі і, почувши свіжу кров, вжерлися в енкаведиста, — підбігцем пішов до дверей серед прокльонів на «фашистовську сволоч».

Стільки його й бачили, до кінця нашого перебування в Житині не насилали нам більше політруків, мабуть стратили надію, щоб нас «перевиховати» в любові до «батьківщини всіх трудящих».

Десь по Різдві задумалася в нас велика втеча. Не пригадую, хто перший вийшов з тим пляном, нагло почала про нього говорити ціла наша заля, дві робочі бригади. Втеча мала йти підкопом. Під цілим будинком простягалися цементовані пивниці, котрі з них збереглися в ліпшому стані, туди посадили людей, як в інших залях нагорі, в інших повалилися стіни, накидано там повно всякого румовища і ті стояли порожні. Якраз під нашою залею була одна така порожня пивниця, зайти можна до неї з пивничного коридору. Трохи далека це дорога, придумано коротшу, — вирвано дошку з підлогою під однією прічкою, зробили діру й туди спускалися вниз.

Копати б потрібно понад двадцять метрів. Від стіни будинку до першої дротяної загорожі — чотири метри, далі ще три ряди дротів у відступі около півтора метра, потім доріжка і за доріжкою хата. Аж за тією хатою мусів би вий-

ти другий кінець підкопу, щоб не завважила його сторожа з вартівничих будок. За хатою росли дерева, ще далі розкинулося велике село. Якби вилізти з підкопу за хатою, можна сковатися між деревами і навіть якщо б вартові завважили якісь постаті, могли б думати, що це мешканці хаток.

Довго ми копали, майже півтора місяця. Ніччу по черзі злазили вниз, крім того завжди вдень лишався хтось, щоб не було перебою в роботі. Еласне, не йшло це легко. Щоранку всіх виганяли на роботу, стягали з ліжок, не дивилися, чи хворий, лишалися тільки ті, в кого гарячка. Гарачку міряли сестри милосердя, було їх там кільканадцять, залапали їх большевики разом з військом, вели вони невеличкий шпиталик, доглядали ранених і хворих. Хтось мабуть договорився з однією сестрою, вона завше лишала когось, що ніби мав гарячку, і він копав діру цілий день.

Звідкись роздобули невеликий залізний ломик і щось якби лопатку, не дуже мудрий струмент, та іншого не мали. Клопіт був, куди дівати землю з підкопу. Через ніч зберігали її в ведрах, вранці якось виносили, найбільше в кишениях.

Все йшло гладко і вже в голові снувалися фантастичні пляни, як то ми й самі повтікаємо й інших випустимо на злість большевикам. Кінець тієї історії вийшов дуже простий. Вже все було готове, підкоп виведено аж поза хатку, надиво добре зберігали копачі напрям. Закінчено роботу під вечір і така взяла нас нетерплячка, що ще тієї самої ночі постановили втікати. Про сон ніхто й не думав, заждали, аж погашено світла, тоді вислано по одному до сусідніх кімнат тихцем побудити декого, щоб ті-

кав разом з нами. Кожен мав іти, як стояв, нічого з собою не брати.

В четвертій кімнаті наш післанець навпомацьки наткнувся на якогось грубого поляка, каже йому вставати й ладитися до втечі. Ледве не скопиться з прічі, як не підніме репет! Бігцем пустився на подвір'я і залярмував сторожу, що ладиться якась втеча. Показалося, що післанець помилився, не був це поляк, тільки якийсь жид з Перемишля. Збудили його через припадок і так пропала наша праця.

Счинився величезний рух, засвічено електрику, бійці зо штиками влетіли до будинку і, по привичці, просто до нашої кімнати, знали нашу бригаду, як джерело опозиції. Загнали всіх до карцеру, тоді давай допитуватися, що йде, яка втеча. Ніхто нічого не знає, а хто знає — мовчить. Зробили обшук у цілому будинку, відкрили тоді, що дах ледве держиться на кількох кроквах і не знайшли ані підкопу, ані навіть діри в підлозі. Зате показалося, що в інших пивницях хтось теж почав робити підкопи, знайшли ще два розпочаті хідники, може й тому не шукали за нашим. А що найцікавіше, в часі тієї суматохи через наш підкоп утекло кілька людей з іншої бригади.

Підкоп пізніше відкрили, потримали трохи в карцері, одного довше, другого коротше, затижденъ випустили всіх.

VIII

СОСИНКИ

Виїзд з Житипя. - Трагічна птеча восьми. - Бригади й бригадири. - Праця за норму і на акорд. - Обмал хлібом. - «Бригада ледарів». - Чистка на жидівських спекулянтів. - Вістка про смерть батька. - Приїзд сестри Варварки. - Несподівана ласка начальника табору. - Його відвідини в нашому селі. - Поворот білорусів з Кривого Рогу. - Копаемо пісок у Білій Криниці. - Виїзди до Рівного. - Ворожба циганки. - Буча під роздільнею хліба. - Першого Травня в Рівному. - Похорон комуніста й арешт української студентки. - Безконвойні бригади.

20. квітня вибрали нас триста чоловік з житинського табору, завантажили на авта і повезли шосою в напрямі на Корець. Недалеко їхали, всього чотири кілометри. Розглядаємося — щось ніби хутір, розкиданих кілька хаток, посередині велике господарство, куркуль якийсь, мабуть. Були там чотири господарські будинки, може клуні, може сушарні тютюну, обведені дротами, як у Житині, вже й вартові будки поставлені, все готове на наш приїзд.

Щодня працювали ми при дорозі, обставлені вартовими зо штиками. Вирівнювали землю, товкли каміння, підготували шлях під заливання асфальтом.

В скорому часі після нашого приїзду на цей хутір — місцевість називалася Сосинки — втекло вісім людей. Просунулися попід дроти, майже в білий день, зараз після повороту з роботи. Вдарено в алярм і пустили за ними величезну погоню: авта, коні, навіть танки. Всього двом вдалося втекти, решту зловили і навіть не підводили назад до табору, на місці закололи штиками.

Нас поділено на бригади по 45 чоловік кожна. Бригадиром у мене був Лабановський, полік з Білорусії, дуже свинуватої натури людина, підлещувався тaborovій адміністрації і вдавав з себе комуніста. Дуже дошкулював українцям, не поминав ні однієї нагоди, щоб або донос на нас подати, або в інший спосіб підстарати ногу. Кілька разів і мені пропонували місце бригадира, я завжди відмовлявся, бачив, що бригадир не тільки мусить пильнувати виконання норми й підганяти своїх товаришів, часто кликали бригадирів на якісь наради і там вимагали від них, щоб вони слідкували за своїми товаришами, доносили, хто з нас «фашист» і «ворог Советського Союза» — одним словом, бригадир мусів бути не тільки наставником при праці, але й донощиком на своїх товаришів. І хоч обіцювали мені всякі привileї й полегіші, я таки волів бути собі звичайним бранцем-робітником і мати чисте сумління супроти моїх товаришів та супроти себе самого.

Порядок праці встановлено так, що вийшло щось посереднє між денною нормою і роботою «на акорд». Найбільше працювали ми при товченні каміння. Було там кілька машин для тієї мети, вони далеко не вистачали і решта намагалася ручними молотками. Команда проголосила, що за кожний протовчений кубіч-

ний метер дає 400 грамів хліба: хто протовче два метри, дістане вісімсот, а хто пів метра — тільки двісті грамів і т. д. в такій пропорції. Голод крутив нам кишкі і від того, що постійно недоідали, а теж і від праці на вільному повітрі і напочатку кинулися ми до праці з величим завзяттям, підманювала нас надія заробити трохи хліба й заспокоїти голод. Вимахував і я молотком. Не йшло мені це діло, ніколи в житті не робив того, здавалося, що й четвертини метра не втвочу, але перед очима рисувалися оті прокляті «грами» хліба — мушу заробити бодай одну додаткову порцію.

Біля канцелярії поставили большевики велику таблицю і кожного дня виписували на ній, скільки котра бригада проробила. Колоожної бригади ставили знак, залежно від кількості проробленої праці: найперше літак, потім автомашина, кінь, ровер, корова і на самому кінці черепаха.

Робимо так один день, другий, ба й третій, під струмками спливає — що за лихо, ніяк не можна заробити більше, як 400 грамів хліба, якраз стільки, скільки встановлено зasadничоїенної рації. Потиснули ми ще більше, а ввечорі при підрахунку — знову 400 грамів! На другий день ми потомилися, не дотягнули й половини — і знову 400 грамів увечорі.

— Хлопці, — кажу — дармо нам витрачати сили і здоров'я, бо тут у Советському Союзі не молоток робить на камінні, тільки олівець у канцелярії. Давайте, пустимо трохи, бо так чи так голодні будемо, може бодай відпічнем.

Вранці вже тільки вдаємо, що робимо, дивимося, щоб час зійшов, А ввечорі — 400 грамів хліба.

— Отож маєте, хлопці, Советський Союз.

Робиш норму — голоден, не робиш — теж голоден, на якого чорта нам з сил вибиватися?

Вже нічого не робимо. Мій бригадир Лабановський доносить, що я і сам не працюю, ще й других бунтую. І без того покмітили большевики по інших бригадах, що поділася кудись охота до праці, — давай скликати нас на майдан, грозити, що ми «вороги Советського Союзу», фашисти і саботажники, працювати не хочемо, а в Советському Союзі — «хто не работает, тот не кушаст».

Нічого не помагає. Навіщо голодувати в праці, коли й не працюючи голод терпиш?

Беруться большевики на інший спосіб. Проголошують, що така то й така бригада виробила 200 % норми, ось за те для неї нагорода, вдвое більше їсти дістане. Хто завтра виробить стільки ж, так само дістане.

Всі бачили, що ця бригада ні трохи більше від інших не робила, а може й менше, або приписали їй помилково в канцелярії, або навмисне дурять людей большевики. Ану, що буде на другий день?

Другого вечора знову кричать на майдані, що якась інша бригада перевиконала норму й дісталася нагороду. А вчорашня бригада вже втратила ласку. Вибрані бригади нагороджувалися не додатковими харчами з магазину, ім збільшали пайки за рахунок інших бригад, обриваючи і так скупі приділи. Це ще більше отримувало, люди вже на голос ремствували і ще менше працювали.

Бачуть большевики — нема як змусити людей до роботи. Кілька днів лишили нас у спокою, а потім знову вигнали на майдан, щось нове задумують. Проголошують, що зараз буде сформована «бригада ледарів». Туди підуть усі,

хто найменше працював і хто других бунтував, це самі «вороги народу» і тут їм буде кінець: або вироблять свою роботу, а ні — поздихають з голоду. Викликають різні прізвища, кажуть виходити на середину майдану. Чую, кличуть і мене. Ого, і я заслужився!

Зібрали нас чоловік двадцять і п'ять, три білоруси, решта самі українці. Одного з білорусів, Іван Зайко називався, дали нам за бригадира, накричали на нас, нагрозили всякими карками, виставили на сміх перед усіми зібраними і гайда до роботи!

Не пустили на шлях, замкнули за огорожею, автами підвозяТЬ каміння, частину з того меле машину, решту мали б ми потовкти молотками. Посідали ми на тому камінні, нікому й думка про роботу не приходить, трохи говоримо, трохи жартуємо, а трохи муравлі поза спиною бігають, мабуть буде халепа ввечорі. Та все одне, раз постановили не працювати, — не будемо! І наш бригадир з нами тримає, теж не працює, ні одним словом не підганяє. Побалакує собі з «бойцями», незлі хлопці, їм важно, щоб ми не повтікали, а чи зробили ми роботу — не їхнє діло. А то траплялися часом такі, переважно москалі, що грозили штиками і гнали до праці.

Прийшов вечір, усіх кличуть на майдан і знову кажуть нам станути посередині. Поставали ми, пострусавши вуха вниз — тут нам зараз і буде! Неодмінно в карцер посадять, ще й постити доведеться.

Вийшов політрук, відхрюкнувся і зачав горлати промову.

— Глядіть на них, на ту «бригаду ледарів», — показує на нас пальцем, а нам легенъкий холодок по спині пробігає, — казали про них, що

це «вороги народу», робити не хочуть, Советський Союз підривають. А знасте ви, що зробили вони сьогодні? На триста проценту норму перевиконали! Честь їм за те і слава! Дістануть подвійний пайок хліба і ще й кашу перед обідом. І так ви всі повинні робити, приклад собі з них брати. Знайте, що ми вміємо нагороджувати за добру працю, але й безжалісно будемо карати за ледарство і саботаж у роботі. Так дивіться ж, щоб завтра всі ви зрівнялися з цією передовою бригадою, а то горе вам!

Що це, на глум він нас бере? Та ж кожен бачив, що ціла наша бригада або натовкла разом докупи два метри каміння за цілий день, або й того ні. Але дають хліб. Значить — ось тобі Советський Союз! Лежнем перебули цілий день, наїлися ще й похвалу дістали, давніше ж нарobiliся, що й спину годі ввечорі випростувати, та й голодні ходили.

Перебув я в тій бригаді ще кілька тижнів, майже аж до самого кінця нашого перебування в Сосинках, і ніколи ані перед тим, ані потім за ввесь час большевицької неволі не велося мені так добре. Нічого, але то нічого ми не робили, вешталися по подвір'ї, часом везли нас кудись дальнє на шлях, так ми вижидали, щоб минув день, а все за нами норма перевиконана. До сьогодні не знаю, чи хтось у канцелярії жарті собі пускав і приписував нам чужу роботу, чи большевики мусіли виказуватися перед своїм начальством, що не всі бранці ледащо, є між ними і зразкові бригади і за таку зразкову бригаду вибрали собі нас.

Інша справа, що в такому безладді трудно визнатися, хто справді скільки випрацював. Усією роботою завідували жиди, на пальцях можна було полічити інших людей, решта всі

— і в таборових канцеляріях, і на роботі при шляху — самі жиди. Хоч не залежало нам на тому, щоб шлях збудовано скоро чи добре, але нераз не знати, чи сміятися чи плакати над такою господаркою. Щоранку висипляться жиди з Рівного здовж шляху, цей інженер, той мірничий, третій майстер, а решта десятники. Все тому, щоб мало робити і добре гроши заробляти. Не диво, що робота не йшла, були місця, що їх по кілька разів мусіли переробляти й заливати асфальтом. Раз налетіла якась контроля, настав страх між усіми жидівськими «інженерами» і «майстрами», та й не дарма, частину їх арештували і погнали кудись на Сибір, інших прогнали і відтоді на керівних місцях при роботі почали з'являтися інші люди, жидів помітно помаліло.

Швидко прийшов кінець і на наших жидів у канцеляріях. Так допекли вони своїм товаришам-полоненим, що до смерти всі будемо те пам'ятати. Цькували на нас адміністрацію, обкрадали з харчів, зневажливо і з погордою ставилися до нас, неначе самого Сталіна за ноги впіймали. Звідкись узявся новий командир табору, молодий українець з Київщини, чи не Коваленко називався. При якійсь нагоді приймав він скарги і тоді вийшли на яву жидівські махінації в канцелярії. На другий день жидів як мітлою вимело, всіх прогнав до робочих бригад, на їх місце взяв інших, між ними багато українців. Не було серед нас хлопців з більшою освітою, не одному досить трудно совати пером по папері, зате були вони справедливіші й людяніші до своїх товаришів, рятували їх при всякій нагоді, не доносили, на норми зважали, харчів не розкрадали.

Настав час, коли ми щораз менше думали

про втечу. Большевики перевірили наші адреси, — тих, чиї родини зосталися по їхній стороні — і заповіли, що за втечу кожного відповідатиме його родина, проженуть з господарства і посадять за дроти. Через те не дуже й охота бралася до втечі, хоч як усіх воля манила — сонце сміялося, зелена трава кликала до себе, пахохи лісу млосно під сонцем лоскотали — сильно надоїло сидіти в полоні.

В Сосинках сталає болюча для мене подія — помер мій батько. Дістав я про те вістку листом через свого десятника, а потім приїхала до мене в відвідини сестра Варварка. Не могла дістати дозволу на побачення: в брамі табору відсилали її до військової команди в Рівному, а звідти справляли її до місцевої команди табору в Сосинках. Та вона не з тих, що дають себе водити за ніс. Спробувала в Рівному — нічого з того, в Сосинках — навіть до команди непускають, тоді вона вхопила вартового «бойца» в брамі, гепнула ним об землю разом з його «ружйом і штиком» на втіху юрби полонених, що приглядалися тому з подвір'я, і ввірвалася до середини. «Боець» скопився на рівні ноги і не зінав, що робити, чи кинутися за нею, чи берегти входової брами. Між тим оточило її стіною кілька сотень бранців — це було вже по роботі — щоб дати можливість нам хоч трохи поговорити, всі бо сподівалися, що зараз надбіжить більше сторожі й проженуть її назад за браму.

І тоді я перший раз за дев'ять місяців заплакав з горя. Ані не жалів за батьком — смерть звільнила його від большевицького «щастя», — ані не думав про себе, тільки дивився на молоденьку свою сестричку (їй усього п'ятнадцять літ минуло), що сама сиротою ли-

шилася на світі в страшному большевицькому житті, і думки різали мені мізок: яка її нещасної долі буде? Нізвідки порятунку, ніде притулитися, батько помер, а брат за дротами...

Побачив це командир табору крізь вікно своєї канцелярії і підійшов до нас. Швидко прощаємося, ще раз падаємо собі в обійми, бо вже певно проженуть її за браму. На превелику нашу радість, командир не то що дозволив їй залишатися зо мною до вечора, ще й порадив їй піднайти собі нічліг в одній з близьких хат, він скаже взяти її на свій харчовий стан і видасть для неї харчі господарям на цілий місяць, кожного дня по праці досхочу може собі говорити зо мною. Коли це почули інші в'язні — аж роти з дива порозявляли. Ось тут за воротами жде понад сорок жінок, переважно білорусок, деякі з них уже тиждень чекають, щоб здалеку бодай своїх рідних побачити і рукою їм привіт передати, ні одна з них навіть короткого побачення не могла допроситися, говорити з ними не хотіли, а мене ось таке щастя стрінуло...

Посиділа сестра в Сосинках тиждень, ще й довше хотіла, місяць цілий використати, я сам порадив їй вертатися додому, нічого їй робити в цьому місці смутку і розпачу. А потім давався я, що начальник табору приїжджає до нашого села, був у нашій хаті, більше тижня там сидів, сестра різала кури й годувала його до сита, щоб долю мені облегшити, та, все просила, щоб випустив мене на волю. Як це зробити? Не має права. А ось іншого когось на моє місце підсунути, коли б хтось утік, помер або нових людей привели. Щось він там їй обіцяв, щоб не відбирати надії, хоч справді не міг мене звільнити, хіба примкнув би око на втечу.

Сестра Варварка вродлива була дівчина, всім сподобалася, а найбільше начальникові. Може торкнуло його цюсь в енкаведівській душі, струна якась приглушенна обізвалася, коли побачив дівчину-українку, в гарній народній ноші, в вишиваній сорочці, жупанику, з намистом і коралями на шиї, голова вся в стрічках... Він же ж українського роду, та й назвище його українське, а в НКВД для москалів служить.

Одного дня привели до нас нову партію полонених, душ понад чотириста, майже самі білоруси, що найлегше піддавалися большевицькій пропаганді. Кілька місяців працювали вони в шахтах у Кривому Розі і там їм, порівнюючи з нами, велося добре. Мали майже такі самі харчі, як інші робітники, користувались різними вольностями, нагляду великого не було, тільки «перевиховання» ішло приспішеним темпом, політруки перевиконували свою норму. За роботу їм платили рублями, дехто заощадив собі незлі гроші. Невідомо, чи надокучило большевикам «перевиховання», чи муха сіла на ніс командріві тієї групи, або інша якась большевицька примха встругнула їм таку штуку — ні з цього ні з того завантажили їх до вагонів і привезли до нас. Спочатку думали вони, що тільки на інше місце праці переніссяли, все ж інше лишиться по-старому — і відношення до них, і умовини праці, і платня за роботу. Розчарування прийшло швидше, як могли сподіватися. Нінашо не здалися похвали Сталінові і Советському Союзові за «веселе і щасливе життя» в «батьківщині всіх трудящих». Від першого зараз дня кинули їх між воші, що гризли нас дев'ять місяців, і загнали до такої самої роботи. Підняли білоруси крик, протести заносили, до комandanта домагалися.

Ще їм це вийшло на гірше, «бойци» взяли їх собі на око і доброго перцю підсипали при роботі. На протести — більша норма праці, не помогає — до карцеру! Не минув і тиждень і в наших білорусів зайшла переміна, поділися кудись бундючність і захоплення батьківщиною світового пролетаріату, похнюпали голови, спускали носи, охляли на дусі ще гірше нас, що ось уже майже рік розкошувалися «визволенням».

Часом возили нас далеко поза звичайне наше місце праці, пам'ятаю частенько їздили ми копати пісок до Білої Криниці, казали, є туди близько тридцять кілометрів. Воно ніби то нічого, переїхатися кудись, все якась зміна, перериває монотонію життя, та лихо в тому, що в часі такої їзди мусіли ми сидіти на дні автомашини зігнувшись, щоб не глядіти на дорогу, а над головами стояли «бойци» з наїженими багнетами і готовими до стрілу рушницями.

Доволі часто їздили ми на роботи до самого міста Рівного, працювали при тій самій автостраді, що переходила через місто. Все трохи цікавіше в місті, побачити можна когось, почути якісь новинки, бо хоч і забороняли людям з нами говорити, але як можуть кілька бойців устерегти кількасот в'язнів? От так, на показ більше, загородили одним дротом місце, де ми працювали, і стримували рух хідниками, казали обмежити нас іншими вулицями, та не могли заборонити ходити тим людям, що в тому місці вулиці жили. Та й бійці траплялися більше людей, пригмуруючи оком дивилися на наші розмови з вільними людьми.

Якось раз підступила до нас циганка, ворожити, яка кого жде доля. Воно кожен цікавий, що стелиться перед ним у майбутньому, а вже

найбільше всякі забобони чіпляються людини в заперті. Циганка сиділа збоку, від нас по-одному до неї підходили і вона ворожила з руки, діставала за те по рублеві від голови. Рубель для в'язня — гроші великі, от я й почав відмовляти хлопців, щоб не витрачалися на циганські теревені, відома ж річ — бреше циганка, що прийде на язик, тумана пускає, щоб виманити гроші. Зачула це вража баба і взяла мене на око. Намовляє, щоб і я послухав ворожби, нічого за те в мене не візьме. Спочатку я обганявся, як від муhi, а потім таки спокусила клята личина і можна собі уявити мій сором, коли я не тільки дався намовити на ворожбу, ще й п'ять карбованців витягнула від мене. Виворожила мені, що не скоро я побачу волю, ще два роки буду так товктися за дротами, хіба, що якийсь білявий, в якого руках спочиває моя доля, випустив би мене скоріше. І до сьогодні не знаю, хто це той білявець, бо і Сталін, і його земляк Берія чорніші від чортів.

Згадав я про хліб, що краще видати на нього карбованця, як циганці за ворожбу. Власне, не така то легка справа достати хліба, навіть, як були гроші. Купити на вільному ринку в місті не можна, хліб видавався за чергою, нема часу стояти пів дня в хвості під хлібною крамницею. Тільки часом, коли боєць трапився добряча душа, взяв пару рублів і звідкись роздобув кілька хлібів. Звідки їх приносив, це його тайна, нам важно, що був хліб.

Кілька днів працювали ми біля хлібороздаточного пункту. В дверях прорубана діра, що засувалася дошками з середини, і десь так коло десятої години вранці починали роздавати хліб. Народу стоїть тьма-тьменна, самі тримають порядок у черзі, не видно ні бойців, ні міліції. Та

що з того, відчинять вікно, видадуть сотню хлібів та й знову засувають, тисячка людей вертасься додому з нічим. Бачив я, що якийсь старенький дідусь усе один з перших стояв за чергою. Виводили нас інколи на роботу вже о третьій годині ранку і ніколи не було так, щоб я його не застав уже на місці. Туди йому приносили чаю чи зупи і там він терпеливо ждав, щоб дістати свою хлібину. Там счинилася одного дня авантюра і я дав до неї початок.

Працюємо ми, як звичайно, доходить уже десята година, зараз будуть відчиняти вікно, почнуть видавати хліб. В вікні показується жидок, це він видає хліб, за ним, бачу, другий жидок подає йому хліб з поліці. Люди заворушилися, кожен цікавий, скільки хліба сьогодні, чи вистане до його місця в черзі. Коли це з хасти напроти виходить заспаний жид у халаті, навіть не зодягнений ще, так і видно, що просто зо своїх бебехів підвівся. Безлично минає чергу, суне під саме віконце, звідти видають йому здоровенний хлібище. Люди лаються, кажуть йому йти дозаду, вони ж тут від ранку чекають, від досвіта ще. Нічого собі з того жид не робить, якби не до нього говорили. А мене аж підносить, лопата в руках дрижить.

— Товаришу, — кажу до вартового бійця,
— дозвольте зробити порядок.

Вартовим стояв українець, гарний молодий хлопець, дуже добра людина.

— Нічого я тобі не можу дозволити. Я ось іду на другий кінець поглянути, як там іде діло, то й бачити не буду, що тут робиться.

Відвернувся й пішов. Не встиг ще жид хліба під паху встремити, як підскочив я до нього. Сам не знаю, звідки сила взялася, відобразив хліб, а самого його повітрям переніс на кінець

черги. Жид кричить, пручаетесь, досталося йому скілька буханців попід ребра. Люди дякують мені, хвалять, що справедливо зробив. Чує жид, що я по-українськи говорю і розпустив свій писок:

— Ей, ти, фашист, ти не думай, що тут Україна, тут наша советська власті!

Верещить жид на цілу губу, назбігалося з пів сотні інших жидів — страх, як багато іх у Рівному! — кинулися до мене, бити хочуть. Та тут станули в моїй обороні всі, хто тільки був на вулиці, і полонені з нашої бригади, і цивільні люди. Несамовитий крик жидів не вгаває, а бійці — іх два біля нашої бригади — ні вусом не моргнуть. Та й нема десь міліції. Осмілило це людей, прогнали жидів, ще й боки їм нам'яли. Когось жиди пізніше привели на слідство, бійці підтвердили, що жид сунув до вікна поза чергою, обурені люди самі з ним зробили порядок, все на щастя скінчилося добре для мене.

Іншим разом підсунулися ми з роботою до крамниці, де продавали горілку. Жліба в місті нема, а горілки — скільки душа запрагне, коби карбованців вистачило. Повитрушували ми з кишень, що хто мав, купили тієї горілки, напивалися з горя, як браги, ракчи сунулися по дорозі, пропала робота того дня.

Вигнали нас до праці і на першого травня. Велике це свято в СССР, сподівалися ми, що будемо спочивати. Кажуть нам, свято для добрих громадян Советського Союза, не для таких фашистівських ледащо, як ми. Щоправда, було тієї роботи стільки, що кіт наплакав, більше дивилися ми на параду, недалеко був парк, що за польських часів називався «Парк ім. Йосипа Пілсудського», а тепер перейменовано його на «Парк ім. Тараса Шевченка» і там ішла першо-

травнева парада. Наше місце праці яких двісті метрів, підсувасмося ближче, бійці не спиняють.

Найперше ішов похід. Сама жидова, висипалося все, що було в Рівному, ще й з близьких містечок настягали. Несли червоні прапори і захриплими жидівськими голосами співали українських пісень, аж слухати жаль. Накінці промаршував відділ війська, не багато, може три сотні. Дивувалися ми, що першотравнева парада сполучилася тут з маніфестаційними похоронами якогось комуніста, що його поляки вбили ще перед двадцять роками, Дунда називався він. Похований був десь у кутку на міському цвинтарі, тепер його, як «жертву фашистівського терору», вийняли звідти і зробили йому парадні похорони, могилу в парку висипали ще й пам'ятник поставили. Військо дало сальву в повітря — з почестями ховали.

А з другого боку парку, не зважаючи на похорони, ішла інша програма. Поставили там трибуну, співав якийсь український хор, чути було пісню «Птичий хор» і ця весела пісня аж ніяк не підходила під похоронну атмосферу. Потім виступала дівчина з промовою, казали, студентка якась. Я став навшпиньки, натягав шию, як журавель, щоб почути, що вона говорить, тільки п'яте-почерез-десяте захопив, і здавалося моні, що вона не дуже прихильно говорила про большевиків. І таки так мусіло бути, бо ще не зійшла вона з трибуни, як там її й арештували. Казали, забрали теж і диригента хору, обидвом закидали демонстрацію проти советської влади.

Містом нераз водили арештованих большевиків, часом старшин. В білій день і на людських очах ішли вони з скованими руками, і

я дивувався, чому більшевики не роблять того тихцем, щоб люди не бачили, бо все воно не добре свідчить про «советську власті», коли вона власних своїх офіцерів, нехай і звичайних лейтенантів, арештовує. Годі було довідатися, защо їх брали, одні казали, що за бійки й бешкети, другі, що за пиятику, а дехто шептав, що «за політику», за те, що з місцевими українськими людьми критично про «советську власті» говорили.

Щораз більше формували більшевики т. зв. безконвойних бригад. Сторожа тільки відводила таку бригаду на визначене їй місце праці і потім назад до табору. Нагляд над роботою і над виконанням норм мали самі бригади і стало трохи вільніше. За якийсь час дістався і я до такої безконвойної бригади, водили нас до роботи з другої сторони міста. Можна зустрічатися з вільними людьми, заходити до хат, коли дозволять, коби тільки зробив свою роботу на вдовolenня начальства. Заходив я до однієї такої української хати, була там дівчина Марія, до неї приходила товаришка-сусідка і ми обидва з Голубом розважалися розмовою. Часом заставали ми там якогось енкаведиста, що залинявся до Марії, — нічого нам не казав. Довідалися ми там, що ще восени підпустили більшевики пропаганду між молоддю, щоб іхали на якісь там спеціальні курси до Криму. Зголосилося кілька сотень, пропали, вивезли їх з Криму, таку вістку привезли кілька втікачів, що їм удалося вирватися.

Блукаючи так за містом, віднайшов я могилу Василя Тютюнника, колись начального командира Наддніпрянської Армії, що помер від тифу в Рівному, в грудні 1919 року. Стояла вона на цвинтарі, загороджена ланцюгами на

кам'яних стовпах, посередині пам'ятник з хрестом, на ньому фотознімка і тризуб. Пролежав так тут український командир двадцять літ, та большевики і мертвим спокою не дають, тільки й ждати, коли знищать могилу, свідка воєнної слави українського народу.

IX

МАНДРІВКА ПО ТАБОРАХ ВОЛИНІ

(Гудорів - Воронуха - Гоща - Червона
Руда - Янова Долина)

Тудорів. - На контролю до кухні. - Воронуха. - Гостюємо в селяні. - Пригода в «колхозі». - Хто до Підполочиськ, а я до Гощі. - Звідти до Червоної Руди. - Праця при лісорубці. - Як я здавав свою «шорму». - Великден у лісі. - Стріча з націоналістами. - Больше-вики вивезли ціле село. - Пустельник, чи підпільник? - Фабрика дикти в Межиріччі. - Янова Долина. - Робота в каменоломах. - Військо в лісах. - Залицяння до дівчат. - Советські робочі батальйони. - Агітую між українцями.

З початком осени підвезли нас дальше по тій самій дорозі, до села Тудорова. В полі селяни копали картоплю, мусів це бути кінець вересня.

В трьох великих бараках розмістилися три сотні з гаком бранців. Колись там були стайні, а тепер з ласки батька Сталіна зроблено з них житла для людей. Як звичайно, поділено всіх на бригади, — з того три безконвойні, решта під караулом, — і далі кожного дня гнали до роботи при дорозі. Мене приділено до бригади під конвоєм, нашастя конвоїри показалися не-

злі люди, не надто заганяли до роботи, часом і в село дозволяли піти, ніби купити «курашки». Так називалося стебло з тютюну, порізане на махорку. Щораз котромусь забракло «курашки» — є нагода піти між людей. Ходив і я, цікаво приглядався місцевим людям, перший раз у житті зіткнувся з ними зблизька, всяку нагоду використовував, щоб побалакати. В більшості це свідомі українці, гарно до нас відносилися, хоч і «галичанами» називали. Не чув я про комуністів між ними, казали, був один такий, що колись комунізував трохи, большевики назначили його «народнім суддею» чи як там вони це називали. Не довго втішався він своїм чином, мабуть прозрів з комунізму і большевики кудись його вивезли. Багато з-поміж селян служили колись в українській, чи як вони казали в «петлюровській» армії, широко згадували ті часи і з охotoю мені про те розказували, а я кожне слово на обидва вуха ловив і до ранку слухав би, якби не ждала на мене бригада.

В селі большевики вже зорганізували комсомол, роздали зброю молодим хлопцям, що робили службу, як міліція. За нами пильно слідкували, видно діяла вже большевицька пропаганда, що ми — вороги народу, недобитки «панської Польщі», а й без того кожен у селі ненавидів Польшу з душі і це відбивалося часом і на бранцях. Одного вечора міліція зловила поляка Бурака з нашої бригади. Вже хотіли відвести його до арешту, на його щастя ми побачили це і відрятували, повідбирали кріси в підростків та прогнали їх. На диво, ніхто не робив ніякого слідства і справа затихла.

Сильно дошкуловав голод. Наробиться чоловік на свіжому повітрі, натомиться і зголодніє, здається, коня з копитами з'їв би. А з кух-

ні видадуть юшки якраз стільки, щоб трохи похлептати і ще більше роздражнити голод. Пішла делегація скаржитися до команди, сказали там, харчі видають доволі, пильнуймо кухарів, голодні не будемо. Воно то й правда, що заки в пана в роті, то в кухаря в животі. Зібралися ми на мітінг, рішили висилати щодня по одному контрольорові до кухні від кожної бригади по черзі. Цілий тиждень ходять уже ті контрольори і якось не видко поправи. За тиждень прийшла черга на нашу бригаду і вислали мене. Найперше пішов я з кухарями до магазину, вибрали звідти харчів на цілий день, а в кухні став я собі в кутку й дивлюся, що то буде, не знати як і звідки зачинати свою контролю. Зварили кухарі м'ясо, виложили на стіл і крутяться по кухні, щось або їм бракує, або заваджас. Еге, панове товариство, це мабуть я вам заваджаю! Один каже мені вийти надвір, принести патиків на вогонь. Ні, не піду, маєте на те своїх помічників і послугачів, мене сюди прислано доглянути, щоб справедливо був зважений і розділений обід. Пошпортали щось кухарі в оgnі, повну кухню диму напустили. Гризе дим очі, я таки не виходжу. Бачу, щохвилини забігають якісь типки, то з магазину, то від кравців або шевців, то з канцелярії, кожен замовляє собі «добру порційку», навіть дехто з конвоїрів заходив м'ясом поласувати, на охоті скінчилося. Зближається обідова пора, беруться кухарі інакше до мене. Запрошують — бери та їж, скільки чого хочеш. Думали задобрити мене, щоб я примкнув очі на час роздачі обіду і так мабуть з моїми попередниками робили, нічого дивного, що ніякого пуття з такої контролі не виходило. Не повезло їм і тут, я сказав, що найперше наш обов'язок накормити

людей, а там уже побачимо, скільки лишиться для нас.

Приходять бригади по обід. Кожного дня діставали ми по пів відра зупи на бригаду і так я й видав, та тільки сьогодні зупа хороша, густа і м'яса багато. Видав я так по пів відра на бригаду — ледве половину кітлів вичерпали. Давай усі на повторку! Ще раз по пів відра всім і ще в кітлі осталося. Кухарі мовчать, якби могли — живого мене з'или б.

Того вечора я став героем дня, стільки й мови, що про мене та про мою «контролью». Мерзенна кучка кухарів з помічниками, різними магазиновими й канцелярійними «функціонаріюшками», безсоромно обкрадала своїх товаришів, самі наїдалися по пельку, а робочий стан навголодь ходив. Для мене самого це не сподіванка, разом з іншими гадав я, що заголоджують нас большевики, як попередніми місяцями, ні кому й на думку не приходило, що наші власні товариши морили нас голодом.

Пропонують мене на постійного контролального, буде й мені краще, від роботи звільнюся. Не хотів я прийняти того посту, ніде правди діти, трохи й лячно. Тепер вийшли на яву крадіжки кухарів і вони мені того не забули б, або вбили б колись уночі, або в інший спосіб ногу підставили б. Нехай кожен по черзі робить контролю і пильнує злодійкуватих кухарів, усім буде добре.

Харчування відтоді дуже поправилося, кухарів частинно змінили, другі не наважувалися вже красти, може боялися, що поб'ють їх, коли вже виявився обман і коли б він повторився.

Зима цього року зачалася скоро, в половині листопада випали сніги, забракло палива.

Вибрано бригаду з шіснадцяти чоловік на заготівлю дерева до ліса і я теж знайшовся в тій бригаді. Разом було нас чотири українці — крім мене ще Голуб та Сичок з Терпилівки і ще один поліщук, Мошонюк називався, старший дядько, неписьменний і сумирний чолов'яга, тримався мене за полу і слухався, як брата. Ще чотири білоруси і вісім поляків — ось і вся бригада. Заїхали ми автом до невеликої оселі Воронуха, п'ятнадцять кілометрів на північ. Всього чотири-п'ять хат, мав це бути присілок, властиве село розкинулося з другої сторони ліса. Вибрано нас самих таких, що мали свої родини по цей бік. Хто втече — тому вивезуть родину на Сибір.

Норми зизначено величезні. День - два спробували ми, чи не виконаємо, показалося, що й конячої сили не вистачило б на те, що й казати про виснажених голodom людей. А потім усі неначе забули про норми, з Тудорова приїжджали вантажні авта й забирали дрова, скільки вдалося нам напильти. Всі задоволені, ще й довкільні селяни скористали. Один з білорусів, Русак, познайомився з дядьками, напився самогонки та й привіз їх з санями забирати дрова. Чому не дати? І так большевики заберуть. Щодва-три дні приїжджали дядьки, повні сані дров навантажували, а в нас за те не переводилися ні хліб, ні сало, ні горілка.

Жили ми в приватних хатах, як хто примістився. Я з друзями вибрали собі хату біля вітряка — бо де вітряк, там борошно, а де борошно, там і хліб, а є хліб і вода, то нема голоду. Господар поляк, дуже добре говорив по-українськи, невістка в нього гарна і свідома українка. Часто розмовляв я з нею і одного вечора вона, заливаючись слізами, призналася мені,

що НКВД арештувало її сестру. Працювала вона крамаркою в кооперативі, хтось подав донос на неї, прийшли енкаведисти, забрали вночі, три дні тримали в льоху в одній тільки сорочці на зимному цементі, тяжко били й катували, потім вивезли — і слід пропав.

Охорона складалася з українців, іх мало цікавило, куди ми ходимо і що робимо, коби лише було досить дров, як приїдуть автомашини. Зайняли для себе окрему хату і не заваджали нам вештатися по присілку. Жилося можливо, навіть добре, в одній з хат сходилася молодь, якийсь хлопець пригравав на розтяганій гармонії, часом і конвоїри приходили на танець і так усі розважалися, біду свою забували.

В вільний від роботи час ходив я по хатах. В одній з них жила гарна українська родина, нестара ще жінка, десь так під сороківку, з батьками. Син їх був священиком десь недалеко. Любив я туди заходити, сердечно мене вгожали.

Найкраща хата в селі належала до якогось поляка. Багата родина, син і дочка ходили в місті до школи, потім в університет, тепер війна пригнала їх додому. Випадково зайшов я туди загрітися, представився за поляка, щоб не прогнали. Слово по слові, поставили їсти й пити, запрошували приходити, коли лише захочу. На те в мене принуки не треба, як тільки час дозволяв, забігав я туди, і сам наїдався, ще й дружих приводив, патріотичні поляки жаліли нас, що тільки в хаті було, на стіл ставили. Майже дня не було, щоб я хоч на часинку туди не заскочив. Коли ж одного вечора — наче інакшим вітром повіяло, косо дивляться, не відзываються, на питання не відповідають. Що за причи-

на? Постояв я трохи, зачудований, звідки така раптова прохолода. та й пішов. Що ж, гадаю. на милування нема силування.

Не мавши куди дітися, зайшов я до однієї хати, від якої досі тримався здалеку. Називали її в нас «колхозом». Жили там якісь дівчата досить легкої поведінки, до них приходили ще й інші такі ж самі, щовечора сходилася там чимала кумпанія, пили самогон і всяке безобразіє чинили. Світла не бачив я там ніколи, вигідніше їм навпомацьки. Загнав мене туди мороз, сів я в кутку, ніхто на мене не зважає, кожна пара зайніята собою. Один поляк, підхмелившися самогоном, прозрадив мені, що це Бурак, той самий Бурак, що його ми вирвали з рук міліції, підставив мені «свиню» в тій польській родині, набалакавши повну торбу брехні, що я український «гайдамака», не одного поляка на сумлінні маю, що німці стріляли до них спереду, а я з такими ж самими українцями ззаду. Ех, як скопив я Бурука на другий день! Голова пішла сторчма в сніг, тільки ноги в повітрі колибалися, а навколо горластий регіт — страх його не любили.

Не довго тривав гнів у тих поляків, уже на другий день прийшла дочка з запросинами, хоч Бурак усіх небилиць нагородив, та вони тому не вірять, а навіть, якщо я й українець, то хіба ж не можуть бути українці порядні люди? Я сквапливо притакував, але не вернулася вже давня сердечність.

Голубові скоїлося лиxo. Дівки напоїли його «самогоном» у «колхозі» і геть чисто обікрали, забрали черевики, шапку, фуфайку, штани, в одній сорочці зоставили. А надворі мороз, аж тріщить. Попрохав я конвоїра, добрий хлопець був, змилувався, поїхали ми до табору і там я

по знайомстві добув Голубові з магазину новісінські речі. І довго, думаете, поносив їх? Вже на другий день прийшов у драних штанях і в подертих шлапаках, свої за самогон проміняв.

— Ех, Голубе, Голубе, — кажу йому, — тут ти й долю свою проп'єш.

— І на якого дідька мені ці речі? Так чи сяк большевики доконають, а от нап'юся — горе свос забуду.

За два тижні відвезли нас до Тудорова, там уже ліквідувався табір, тому й забрали з Воронухи нашу бригаду. Всіх мали перекинути до Підволочиськ, до праці при віднові тієї самої автостради, що в Красному розгалужувалася — один шлях на Рівне й Шепетівку, другий на Золочів - Тернопіль - Підволочиська. Зайво говорити, як дуже я тим утішився. Підволочиська знаю, як свою кишеню, додому звідти — рукою подати, і на душі веселіше, та й у животі повніше. І що ви скажете, всіх на Підволочиська повезли, а нашу шіснадцятку до Гощі перекинули! Так уже мені мабуть на віку судилося, що коли й усміхнеться доля, зараз же хвостом обернеться.

Заквартирували ми в якійсь давній казармі. Чисто там і охайно, відколи в полоні — ні разу ще так не жили: поверхові ліжка з сінниками, умивальні, всяка вигода. Робота важка й тут. Сніг відгортали, замерзлу землю кайлами лупали, різні земляні роботи на морозі виконували. Тут і Різдво перебули і тут я перший раз дістав поштою посилку з дому, вислали їх вісім до того часу і всі пропали.

В Гощі табір перехідний, ніхто там місця не загрів, не довго сиділи й ми. Два тижні після Різдва переїхали до села Червона Руда, тепер большевики перейменували його на Красна

Руда. Місцевість недалеко Клеваня, гарно положена серед височених, дрімучих лісів, робота там при лісорубці. Замість на бригади, поділили нас на менші ланки, що складалися звичайно з пари коней і з трійки людей. Завдання ланки — звозити зрубані вже й очищенні з гілля сосни на збірне місце, туди під'їздили автомашини й забирали їх на залізничну станцію Норму і тут встановили величезну — шістдесят «фестметрів» на ланку. Хто виробить норму — дістане 400 грамів хліба і зупу «з першого кітла». Бог один знає, яка то зупа з «першого кітла», не довелося закоштувати страви з нього, ніхто й половини норми витягнути не міг, у вічному голоді ходили. Білорус Лапуць, що мав у своїй ланці пару великих артилерійських коней, конче хотів виробити норму, до пер до того, що за тиждень здохли йому коні.

Ми з Голубом в одній ланці. Жалко нам коней — обидва ми господарські сини — як же ж мучити так бідну тварину для батька Сталіна?

На галявині, куди звозили дрова, відбирав матеріал якийсь цивільний жид, кожен привезений пень значив червоною крейдою. З усіх боків звозять дерево, жид сам один, не може цілого збірного пункту впильнувати, тим більше, що з одного боку дерево підвозили, а з другого безнастанно під'їздили і цей же самий жид видавав їм дерево до транспорту на станцію.

Вигострив я кусень заліза і зробив з нього зручне долото. Що тільки обернеться жид, чи до другої ланки піде, чи до автомашини його покличуть, а я мерщій зістругувати червоний знак з дерева. Один і той самий пень по кілька разів здавав. Пильно беріг я свого винаходу, щоб інші ланки не почали мене наслідувати,

справа тоді напевно викрилася б і всім нам дostaлося б за «саботаж». Коли я так одного дня, не знаю вже котрий з черги раз, «доставив на норму» той самий пень, терпла шкура моїм товаришам. Це просто нечуване щастя, що жив не приглядався і не пізнав зіструганих знаків. Зате і коні наші відпочивають, і ми не перетомлені.

З довкільними селянами склалися в нас добре відносини. За кілька місяців люди до нас звикли, бачили нашу біду, що працюємо тяжко, їсти нема що, навіть голови нікуди приклонити: спали ми під полотняними шатрами на морозі! І досі дивно, як зиму пережили, гріла нас молода кров. У нашій групі переважали українці — галичани й поліщуки. Ні нам на село виходити, ні селянам до нас приходити не вільно, зустрічалися ми крадьки при роботі в лісі, а коли дождали Великодня, селяни зробили між собою збірку харчів, щоб справити нам свята і щоб хоч тим способом відчули ми, що все ж таки на своїй землі і серед свого народу. Назносили пасок, яєць, сира, масла і ковбас — надармо, начальник НКВД, мерзенний катюга-москаль, не дозволив на передачу, ще й викричався на людей, собача віра. До праці погнали, як кожного дня, проте відзначили ми Великдень тим, що зменшили норму на той день, а в лісі ждала нас несподіванка — дівчата винесли свячене. Проклятий енкаведист загнався за чимсь до ліса і заскочив усіх, як угощалися пасками й ковбасою, глянув з-під лоба, воркнув щось крізь зуби, обернувся на п'яті й пішов, може рештки сумління обізвалися в ньому, ані дівчат не займав, ані на нас кари не наклав.

Перший раз у Червоній Руді стрінулися ми

з націоналістами - підпільниками. Навідувалися туди якісь молоді хлопці, гарні юнаки років 19-20, аж мило глянути на цю буйну українську молодь незнаної мені досі волинської землі. За якийсь час, коли вже набрали до мене довір'я, запропонували нам поміч в утечі. Зброй в них вдосталь, переб'ють енкаведистів — і нам вільна дорога в світ.

— Хлопці, — кажу їм, — сердечна вам і зо щирої душі дяка за вашу турботу й охоту помогти. Бог мені свідком, як радісно це від вас почути і як тяжко словами подякувати. Але не робіть того тепер. Ми й так могли б утекти, ось просто звідси, з роботи, і згубитися в лісі. Та тільки тоді большевики поженуть на Сибір наші родини. Нас тут вибрали до цієї роботи самих таких, що їхні адреси знають і що свої родини з цього боку, під большевиками, мають. Так нам і заповіли, що хто втече, за того возьмуть усіх, батька, матір, братів і сестер, хто лише зостався вдома. Якщо нас тут довше притримають і коли вже ближче буде до війни, всі ми станемо з вами і разом будемо жарити большевицьких псяюхів.

Кілька ще разів намовляли хлопці, щоб ті кати з ними в ліси, пустивши вічний сон на большевиків, і таки дуже до того брала кортячка, бо вже всіми боками вилазило нам це «визволення». Тоді ставала мені перед очима молоденька сестра і на саму думку про те, що погнали б її в сибірські сніги, ноги прикипали до землі.

Підпілля мусіло тут бути сильне і заливати большевикам сала за шкуру. Бо однієї ночі нагло обступили вони сусіднє село коло Червоної Руди, двадцять хвилин залишили, щоб зібратися, і до станньої душі вивезли кудись у

глибину СССР. Казали, що всього кілька хлопців урятувалося, не очували тієї ночі дома. Плач дітей і зойки жінок аж до нас чути було, ніхто не знав, що це, довідалися на другий день.

Недалеко від того місця, де ми працювали в лісі, жив пустельник. В цілій околиці знали його, «покутником» називали, що на самоті гріхи свої відмовляє. Бачив я того «покутника», розмовляв з ним кілька разів. Годі вгадати, скільки йому років, борода виросла майже до пояса, та чомусь по голосі і по очах видавалося мені, що людина він молода. Говорив дивно якось, розумні слова мішалися в нього з нісенітницями, не розбереш, удає він, чи справді котроєсь клепки в голові йому бракує. Родом він був з села Городилова десь під Рівним, мав бути колись студентом, освіченою людиною. Жив він там під голим небом, розкладав багаття і коли земля нагрілася, розсував жар і спав на теплому попелі. А вночі кудись зникав. Большевики його не чіпали, селяни ним не цікавилися, а в мене чомусь родилося підозріння, чи не вдає він пустельника вдень, а вночі поринає в підлілля?

На один тиждень частину нашої групи перекинули до Межиріччя. Стояла там фабрика дикти, до самої фабрики нас не впускали, заставляли вивантажувати дерево з транспортів і складати його на майдані. За мешкання мали ми невеличкі хатки з дикти, дротів не було, тільки скріплена охорона. Виходити поза місце праці не вільно, зате дозволяли цивільним людям розмовляти з нами. Там я познайомився з одним українським студентом, що частенько до нас заходив і дуже підтримував на дусі.

Міцно держіться, хлопці, не падайте ду-

хом, — говорив він бувало, — війна вже не за горами, от-от що й почнеться. Згадаєте мое слово, до трьох місяців німець так періщти буде москаля, аж дрантя з нього полетить.

Справдiloся його слово, не минули три місяці і над Україною розгорілася нова війна.

З Червоної Руди переїхали ми працювати в каменоломах, десь недалеко це було, не міг добре зоріснутуватися, як везли нас. По лівій стороні річки Горині стояло кільканадцять хаток ще з давніших часів, пізніше большевики поставили ще нові для цивільних робітників, що лупали скелю в долині, і це називалося Янова Долина. Як з назви видно, так її поляки охристили, може інакше давніше називалася, а може зовсім ніякої оселі там не було.

Нам поставили полотняні шатра, не раз діраві, що дощ крізь них протікав і вітер свистів, хоч, щоправда, не ліпше велося й нашій охороні, що теж у шатрах ночувала. Ще ніколи не працював я так тяжко. Як норму визначили нам наламати й навантажити шіснадцять тонн каміння, скоріше здохнеш, як норму виконаєш. З іншого боку умовини не злі. Охорона не дуже чіплялася, дротяної загорожі не було, ходили ми майже вільні. І з харчами легше — як у кого грошики були, можна купити білого хліба й масла, небувалі дотепер речі. Командували власні наші бригади, у мене за бригадира став білорус Лічек, загорілий комуніст, що на всі лади восхвалював Советський Союз, а сам стільки його й бачив, що в полоні. На другу сторону річки нікого не пускали, день і ніч військова сторожа ходила здовж Горині, цивільні робітники, що приходили з потойбічних сіл, виказувалися перепустками з сільради.

Наєколо скрізь густі ліси, розташувалося там багато всілякого війська, щораз якісь частини маршували повз наш табір.

Між цивільними робітниками великий відсоток складали дівчата. Тяжка це робота, не під силу дівочих рук, нелегке видно їх життя, коли в каменоломі праці шукали. До дівчат я завжди охочий і хутко нав'язав з ними добре взаємини. Довелося посидіти за те два дні в карцері, приловив мене начальник тaborу на розмові і всадив до арешту, що — мовляв — і сам не працюєш і другим не даєш. А до дівчат заходив я не тому, щоб пустоші мені в голові літали. Всі говорили про близьку війну і я рішився втікати, як тільки вона почнеться, до того потрібно цивільного одягу й документів. Одне й друге дівчата обіцяли роздобути, ще й перековати мене декілька днів, а потім вивести стежками в дальші околиці, де менше війська. Нічого з тих плянів не вийшло, швидко розгорнулися події, що зовсім інакше покерували моєю долею.

Разом з нами — перший раз, відколи я в полоні — працювали советські громадяни в т. зв. робочих батальйонах, може спеціально для праці сформованих, а може перекинено їх туди з регулярної військової служби. Ходили в військових одностроях, благенъких і вітром підшитих, мешкали окремо під шатрами, працювали без охорони, ходити їм одинцем заборонено, на роботу приходили і звідти відходили в маршових колонах. Оказалось, що це поголовно майже самі українці, молоді хлопці вже чисто советського виховання. Дуже мені кортіло зайти з ними в дискусію про політику, не було якоєї нагоди, та й вагався я трохи — все ж це

«большевики», хто знає, які люди між ними і що з такої розмови вийде.

А далі подумав я, що вже хіба труdnо гіршої долі сподіватися, і як тільки наблизилася до них моя бригада, замішався я в гурт, сів на камені і зачав говорити про якусь таку звичайну собі буденщину. По хвилі — з іншої бочки. Не ждати нам добра від большевиків та й від Сovетського Союзу, не то що нам, полоненим, але і їм, вільним громадянам, он яку долю зготувili, з рідними розлучили, каміння лупати заставили. Не буде нам долі і не прийде нам щастя ані від поляків, ані від москалів, хіба що в самостійній Україні.

Хлопці слухають, сміються, жартами перекидаються, обережно дехто потакує. Це піддало мені сміливості і я на другий день одверто пустився на агітацію. Вже й декому з них розв'язалися язики, теж почали нарікати на «covетською властю» і на свосі собаче життя. Вони свосі, а я свосі, про Україну без москалів і без большевиків. Бачу, ловиться рибка на вудочку, дехто про те саме закидас. Невідомо, як закінчилася б ця наша дискусія, якби знову не доглянув мене начальник, на три дні до карцеру встромив за те, що робітникам працювати перешкоджаю. Добрі були хлопці, ніхто не виказув, про що йшла мова і жодної не дістав я додаткової кари.

X

ЗНОВУ ВІЙНА

Залізні галушки з літака. - Невже війна? - Все потратило голови. - Частину вантажать у вагони, решта вроztіч. - Дралую до ліса. - Нема бойового духа в червоноармійців. - Тікають політруки. - Чути гомін бою. - Злуга з партизанами. - Роззброюємо большевиків. - До Костополя. - Одні на Полісся, другі на Білорусію. - Будемо голосити революцію в Росії. - Перехід через Прип'ять. - Під Барановичами. - Між большевицьким молотом і німецьким ковалом. - Поїзд з полоненими. - Звідки вийшов, туди й пішов.

Одного разу верталися ми з денної шихти. Скоро закінчили роботу, могла бути яка 4 або 5 година пополудні, стояло літо, дні довгі, сподівалися ми, що й відпочати час буде і може з цивільними робітниками побалакаємо. Десь далеко загудів літак. Ніхто на те не зважав, літаки там кружляли часто і кожен звик до їх гуркоту. Та щось інакше він тим разом летить, низько спускається нам понад голови, пільот рукою помахує — все так швидко діється, що не встигли ми розчолопати, що і як, а вже за секунду цей же самий літак б'є скорострілом по большевиках. Завернув півколом — нова серія з тяжкого скоростріла, кулі великі, як шершні, скоростріл цокотить, чути, як кулі лус-

кають по камінні. В один мент на всіх упав неописаний жах — де хто стояв, там кинувся на землю, приляг ниць, один суне голову під коліна, другий закриває руками. Хвилина — дві і вже нема літака, кружляє над лісом, близько, ввесь час його видно і ввесь час чеше скорострілом. Посхапувалися ми на ноги, сторожа з ляку потратила голови, не знає, що казати, чи тікати нам у ліс, чи лягати на землю. Та й слухати її вже ніхто не хоче, скрізь паніка, гармидер, кожен щось інше кричить, все поставало всуміш — бійці, полонені, робочі батальйони і цивільні робітники...

Один кричить — «війна!» Другий — «німці б'ють!» Третій — «спасайся, хто може!» В усьому чути страх і видно безрадність.

Зайшов і мені холод у п'яти, проте я скоро прийшов до себе, все те я вже пережив у перших днях польсько-німецької війни, не новина воно мені. Ось прийшла хвиля, коли треба тікати, як жалко, що не було часу дістати від дівчат докumentів і одягу! Ну, Бог з ними, і так дам собі раду.

Сюди й туди кидаю очима, куди б легше дати драла. І чи це так мені здається, чи справді деякі з цивільних робітників, що між бійцями вештаються, паніку між ними сіють і проти большевиків підбурюють? «Революція в Росії», — кричать, — «в Рівному визволено в'язнів, — шісдесят тисяч на волю вийшли», «большевиків б'ють», «німець іде — кінець комуні буде», — різну всячину вигукують, трудно дочути в тому гармидері.

Минає перший старах і хоч безладдя ще далі, та вже з'явився начальник, кричить, щоб полонені сідали в вагони, зараз будемо від'їжджати. В долину відведено відногу залізничої

лінії, сюдою під'їздили поїзди, щоб каміння на них вантажити, і завжди стояло кільканадцять порожніх вагонів. Тепер казали нам туди вантажитися і в тій суматоці багато, почувши команду начальника, подалися до вагонів. Та не всі, щонайменше половина пустилася тікати на всі чотири вітри. Найперше тікали ті, що дозвіле тут працювали і мали вже час обізнатися з околицею. Наша партія прийшла недавно, перед кількома тижнями, і з неї найбільше по-лізло в вагони.

Ну, гадаю собі, ідьте здорові, мені туди не дорога. Ноги за пояс і, користаючи з того, що ще не вщухла паніка, чкурнув до ліса, куди ближче. Ліс високий, на скраю підшпитий кущами, і там я приляг та дивлюся, що буде далі. Застав уже з десяток таких, як я, лежимо тихенько, не важимося покищо заходити в глибину ліса, там десь стоїть військо. Коби до смерку діждати, а коли ніч западе — якнайдальше від Янової Долини!

Вже вагони повні людей, машина під па-рою, — але стоїть, не іде. То тут, то там виска-кують з вагонів і хильцем біжать до ліса, бійці нічого на те, хоч неможливо, щоб не бачили, видно все, як на долоні. Нема вже нікого в ка-меноломі, на площі довкола табору зібралося кілька сотень війська, чути накази, хоч неви-разно. Якось ніхто не ладиться воювати, не займає бойових позицій, не шукає прикриття лісу — щось, якби всі якнайшвидше хотіли здаватися в полон, дехто вже зброю на купу скидає. І всі стоять на місці. Окремі люди ви-смикуються стежинками в сторону ліса по про-тилежній від нас стороні, видно їх добре, самі старшини й політруки, непевно почулися між вояцькою масою.

З-за дерев висунулося кілька хлопців з малим скорострілом, пустили коротку серію, вбили одного політука. Решта завернула в інший бік, до війська не вертається, з другого боку хоче добігти до ліса. Партизани? Націоналісти? Щось зашвидко. А може війна вже довше, а ми нічого не знали? Кричали ж у натовпі, що вже четвертий день б'є німець москаля.

Літак відлетів, успокоїлося вже, а всі далі на місці стоять, ніхто не йде до ліса і ніхто з ліса не виходить до залізниці. І поїзд не рушає, хоч машина парою пихкає. І, здається, всі чекають, що ось зараз вийдуть з ліса німці і тоді вся справа розв'язана. Дехто з бійців вже й пояси скидають, до кишені ховають. Притихли і хлопці з другої сторони лісу, за деревами поховалися, не видно їх мабуть з долини, ми їх добре бачимо зо свого становища. Пошепки порозуміваємося між собою, всі ми в кущах украйнці, нема між нами ні одного поляка ані білоруса.

— Давайте, хлопці, — кажу — проскочимо й ми на той кінець ліса, чей приймуть нас до товариства. Що буде, то буде, гірше смерти не буде, а може піджаримо трохи «товаришів» за всю біду, що в полоні зазнали.

Нагло — сухий тріскіт скоростріла. Спершу далеко, дедалі все біжче й голосніше, десь з південного заходу. Може німці? Може ось зараз, за годину, за хвилину скінчиться наша недоля, пропаде разом з проклятими большевиками? Мабуть і большевики сподіваються, що німці близько, здаватися думають. Бий їх лиха морока, щоб вони згоріли!

Постріли ввесь час торохкотять, не підсуваютися біжче, неначе на місці стали, тільки густіші, вже й глухий гук гармат доноситься.

Десь іде бій, недалеко, коли скоростріли чути. Ну, коли в усіх большевиків така охота до війни, як у тих, що в долині, не багато буде німцям з ними роботи.

Довжіють тіні дерев, западає присмерк. Поміж деревами й кущами обережно просуваємося до партизанів, застасмо там уже кількох наших, що підсунулися з другої сторони, тепер уся наша група злучилася, є нас разом двадцять чотири — вісім місцевих хлопців і шіснадцять полонених. Приймають нас радо, знають, що ми українці з польської армії. Зброю мають польську — скоростріл, кріси й гранати — дістасмо зброю і ми, большевицьку вже, скрізь її понакидувано на полі під лісом.

Стемнілося. Що ж нам робити тут, посередині між німцями й большевиками? Кажуть хлопці, на всі боки купи большевицького війська в лісі, з нашого боку сама піхота, покидали зброю під деревами і так стоять. По другій стороні долини на лісових полянах і по дорогах стоять танки. Багато їх, тяжко порахувати, і не знати, який там бойовий дух. Тут зараз близько кілька сотень, не займають бойових позицій, але й зброї не кидають.

Пустилися ми глибше в ліс, натрапили на відділ большевиків. Наставили на нього скоростріла — та що вдіяла б нас горстка, якби большевики захотіли битися? Висилаємо двох — одного з місцевих і одного з бранців — большевики підпускають їх зовсім близько, байдужі, не стріляють. Кличемо, щоб здавалися. Німці вже недалеко, тільки що їх не видно, цілий ліс оточений, а в лісі ми, партизани. В Росії революція, нема за кого воювати, все валиться. Нічого від них не хочемо, нехай складуть зброю й ідуть, куди завгодно.

Ще й говорити ми не скінчили, а вже частина почала кидати зброю під дерева, де хто стояв. Дехто відчіпав ремінь від кріса, кріс кидав, ремінь ховає. Темно, хоч згори ще ясніс небо, трудно полічити, чи багато нас, тих «партизанів».

Спам'ятався командир, кричить, щоб не кидати зброї. Тут і там схиляється боєць назад по неї. Тоді від нас команда — всю зброю на купу і відступити набік, інакше вогонь!

Не багато вдіяв би цей наш «вогонь», та большевикам страх не хочеться воювати, скидають на купу кріси, багнети й автомати, іншої зброї не мали. Кажемо їм відступити на край ліса, туди зараз підійдуть німці. Зброї для нас забагато, позабирали ми автомати і стріливо, решту лишили під деревами.

Ще того самого вечора без одного пострілу роззброїли ми два такі відділи. Скрізь одне й те саме — валиться «советська влада», в Росії революція, німці наступають, шкода даремно кров проливати. Бог його нас, скільки ще обдурила б большевиків кучка наших «партизанів», більше не натрапили ми на ніяку військову частину. Це й добре, бо хіба не будемо брати в полон цілої армії з одним скорострілом і кільканадцятьма автоматами. Скоріше чи пізніше стрінули б опір і пропали б по перших стрілах.

Відбилися ми так досить глибоко в ліс, посадили на галевині під деревами, радимося, що нам робити. Мошонюк каже пробиратися до нього на Полісся там він скриває нас у болотах, що не то німці чи большевики, але й самий дідько нас не знайде. А перейде фронт, успокоїтесь трохи, тоді кожен піде додому. Що інше могли ми вигадати? Як розвидниться, німці

почнуть прочищувати ліс і ми опинимося між двома вогнями. Хіба справді майнуть на Полісся і пересидіти в болотах? Біда, дороги не знаємо, навмання прийдеться по лісах блукати.

Місцеві хлопці пропонують провести, вони чудово знають ці околиці аж до Костополя, а там якось розпитаємося. Як іти, то йти, навіть не відпочивали, щоб часу не гаяти. Цілу ніч били ногами, мало ходженими дорогами пробиралися, натомилися, що й сказати тяжко, до того голодні. Сонце високо вже викотилося на небо, як провідники вирішили, що недалеко Костопіль. Нема чого показуватися нам у містечку, там напевно большевики. Притічнемо десь, обминаючи місто, з'їмо, що вдасться в добрих людей дістати, і далі, на північ.

В якомусь сільці перепочили ми дві години, добре попоїли в людей, простягнули кості на пахучій траві. Гарно так, ліс шумить, пахощі пливуть повітрям, небо тихо синє — довіку так лежав би на землі українській.

Пора б нам розлучатися. Ми з Мошонюком — на північний захід, хлопці-партизани — назад. Перед тим ще раз воєнна нарада і тоді вирішено, що нічого нам іти до Мошонюка. В нього жінка й родина, та й чоловік він бідний, хоч і добряга, як нам звалитися йому на голову, чим нас прогодує? Ні, нехай він краще сам вертається додому, а нам молодим море по коліна! Попремо бульшевикам на тили й будемо сіяти неспокій між людьми. Сподобалася ця думка і нашим «партизанам», уже й вони не хочуть вертатися, з нами підуть. Підемо всі разом далі на північ, між білорусів, у напрямі на Барановичі. По селах будемо говорити, що в Советському Союзі революція, треба бити комісарів, їсти бульшевикам не давати, з худобою

в ліси тікати. Війна буде коротка, німці вже доброго чосу завдають большевикам, все тріщить і валиться. Та й ми самі вірили в скорий кінець, не думали так довго «рейдувати».

Кінець справді прийшов скоро, тільки не війні, а нам. І зовсім для нас несподіваний.

Набрали ми хліба в торби, поховали автомати під одежду — ідемо на Барановичі. Простишся Мошонюк, з нами йти хоче, кричимо, щоб ішов геть, а то поб'ємо старого, його місце біля жінки й дітей, а не з нами, шибай головами. Розсталися ми з ним зараз за Костополем і там я востаннє його бачив, не знаю, яка його дальша доля.

Іти гурмою незручно, всякому підозріло, куди стільки молодих людей у воєнний час простує. Поділилися ми на дві групи, одна йде за другою так, щоб з очей себе не стратити. Ідемо вже сміліше, розпитуємося в людей, де стоять большевики. Повно їх скрізь — піхоти, танків, артилерії — але можна обминути. Якось нам пощастило, бо тільки один раз під лісом на танкістів натрапили, дуже близенько, не дальнєше двісті метрів, та мабуть не бачили вони нас і ми тихенько просунулися.

Кого тільки стрінemo на дорозі, кожному своєї пісні співаемо — про революцію в Москві і кінець «советської владі». Одні мовчать недовірливо, другі теж мовчать, хоч очі їм світяться, а треті раді б щось більше почути, та що ми їм можемо сказати? Ось почекайте кілька днів, побачите, що большевиків чорт візьме, німець прийде і прожене це падло!

Весь день ідемо ще по давній польській території, давня Словедепія зачинається десь там за Прип'яттю. Завтра туди прийдемо, цікаво, як приймуть нас тамошні люди?

Важкувато буде перейти через Прип'ять. Річка, кажуть, велика й широка, мости напевно бережені, це ж війна. Надиво нам проскочили через неї так, що й самі не счулися. Вийшли на тракт, що до моста, і завагалися. Темніс вже, по обидвох кінцях моста сторожа понад усіякій сумнів стоять, большевики навіть у мирний час мостів берегли, що й казати тепер, коли війна. Трактом сунеться великий рух, люди йдуть сюди й туди, візками їдуть, хоч уже ніч запала. Військових транспортів і колон не видно, може їдуть залізничним шляхом.

Підходімо під міст, замішавшися між людей. Є «громозводи» *), два стоять, сперлися на поруччя, похнюпили голови, навіть не дивляться, хто їде. Серце молотом б'ється, якби спинили — треба стріляти. Та ні, і голови не підводять. Неймовірне! Війна вже кілька днів і фронт недалеко, німці бомблять мости щодня, а тут по два «громозводи» з кожного боку та й нічим не цікавляться! Що ж, Бог з ними, нам аби на другий бік.

Міст уже за нами. Дороги не знаємо, провідника нема. Одне певне — не можна йти битим шляхом, неодмінно зустріли б або маршову колону, або бодай військову контролю. Кажуть люди, тут недалеко залізничний шлях на Барановичі, нам треба йти здовж шляху, не занадто близько, він теж напевно бережений.

Була вже п'ята година перед вечором, коли підходили ми до залізничної станції в Барановичах. Спинились на хвилину подумати, як далі йти, бо коли цілім гуртом з'явимося на станції

*) Громозводами називалися в нас большевицькі стійки в гострокінчастих шапках і зо штиками на крісах.

чи в місті, неможливо, щоб не зачепила нас міліція або якась військова стежка. Перед нами рівнина, чисте поле, з лівої сторони кілька хаток і якась деревина виростає то тут, то там. Все видно, як на тарілці. На станції стоять два довгі поїзди, щось наче транспорти війська, а може полонених? Не видно здалека.

І тоді скоїлося щось страшне. Ще заки встигли ми обмінятися думками, посідавши потомлені оподалік від залізничного шляху, з-заду за нами, з лісів, звідки ми якраз виринули, почулася стрілянина. Спершу переривано, дедалі щораз густіше, регулярний крісовий і скоро стрільний вогонь. Звідкись узялися німці, якась частина вискочила з лісів, підйшовши швидким маршем на Барановичі. Ще хвиля - дві, і большевики від сторони міста теж відкриють вогонь, а тоді нещасна наша доля між двома бойовими лініями. Огорнув нас жах, німці б'ють щораз дужче, нема куди сховатися, щоб тобі рівчак який, або купина! Єдине, що лишилося, це хильцем бігти до міста попри залізничний насип, що принаймні з одного боку трохи охороняв від куль. Може добіжимо ще, заки спам'ятаються большевики.

Гей, як чкурунули ми, наче нам хто крила до ніг пришив! Майже два дні й ночі без більшого відпочинку мандрували, здавалося, до краю з сил вибилися, а коли кулі попри вуха свищуть, звідкись і сила взялася. Прибігли ми на станцію, ввесь час під німецьким вогнем, нащасти всі цілі й здорові. На станції рух і паніка, ніхто на нас не дивиться і не розпитує, що це за кумпанія сюди забрила, кожен зайнятий собою. Чути якусь команду, якої ніхто не слухає. Прилягли ми трохи до землі, щоб зловити дух. Треба зараз же тікати, ще заки зачнуть

придивлятися, що це за гольтіпаки прибігли.

Ще заки підвелися ми до дальшого бігу — налетіли німецькі літаки і вмлівіч ціла станція перемінилася в румовища й безладну мішанину розбитих вагонів і людських трупів. Рванув я без пам'яти ліворуч від станції, там, бачив, якась бічна лінія від неї закрутом відбігала, в віддалі якого пів кілометра стояв поїзд з транспортом польських полонених. Що сталося з моїми товаришами — не знаю, ніколи їх уже не бачив. Кілька хвилин бігли ще поруч мене два, а потім уже тільки я один добіг до залізничої бічниці.

Лежу, задиханий, ледве дух переводжу. Літаків уже нема, тільки німці знову підсувуються, над станцією підноситься курява і чути зойки, притишенні віддаллю. З другого боку станції під'їжджає поїзд, у товарних вагонах двері відкриті з обох сторін, вискають з них червоноармійці і формуються в бойову лінію. Поїзд вертається і незабаром знову підвозить підкріплення для більшевиків. Бій іде понад станцією, коло мене трохи безпечніше. За мною кілька хат, перестрашені не то міщани, не то селяни обкинули мене злющим оком, не впускають. Підсугаюся назад під залізничний насип, там ще найбезпечніше.

Поїзд з полоненими стоїть недалеко, не видно більшевицької охорони, мабуть поховалася за страху. Двері від вагонів відкриті, виглядають крізь них полонені, час від часу хтось вискочить з вагону, перебіжить здовж поїзду і вскочить у другий вагон. А бій іде далі, чути вже й гармати. Сюди, хоч навколо голе поле, хіба припадково яка куля заблукавася...

З тяжким серцем рішився я долучитися до транспорту полонених. Не бачив для себе інак-

шого виходу: втікати нікуди, куди б не пустився — чи з німецького, чи з большевицького боку підстрілять, як зайця. Може під охороною ночі вдалося б відбитися подальше від Баранович, але до вечора ще далеко. Та й куди піду, сам, у чужій країні? Автомата в мене вже нема, мусів кинути, добігаючи до станції, з утоми ледве на ногах держуся, одне тільки бажання в мене — спати а там, хай і небо валиться, тільки спати і спати!

Скинув я з себе фуфайку, в самій сорочці остався, підсунувся до першого з краю вагону, вітаюся по-польськи і прошу впустити. Впускають без слова, дають мені якийсь старий військовий плащ. В вагоні чути переважно польську мову, часом долітають білоруські й українські слова. Не розпитуюся, хто вони і звідки їдуть, за хвилину вискаакую й біжу до іншого вагону, там уже приймають мене, як одного зо своїх, з того самого транспорту, що захотів змінити собі дальше товариство подорожі й перебрався до іншого вагону.

Без одного слова простягнувся я в кутку, накрив голову шинелею і примостиився до сну.

От тако то, Михайло, думаю собі, гуляв ти по волі, вдихав вільний вітер волинських піль і лісів вкривала тебе синява українського неба вдень і густа темінь вночі, — аж захотілося тобі робити революцію в Росії і так забрив ти туди, звідки й вийшов, назад до транспорту воєнних бранців. Що собі наварив, те й пий, небоже!

Серед тих думок запав я в сон. Тяжко скатити, як довго я спав. Немов крізь мряку доносілися до моєї свідомості постріли, потім поїзд рушив, бо що якийсь час, перевертаючися з бо-

ку на бік, здавалося мені, що колише мене ритмічний рух коліс. Постріли не вгавали, виглядає, що ідемо здовж бойової лінії, а я сплю далі, розплющіти очей не можу з утоми.

XI

ЗА УРАЛОМ

Впоперек України. - Поїзд з дівчатами в Харкові. - Переїжджаємо Доп. - Через Казань до Свердловської області. - «Зона заключених». - Івгіль. - Ані жити, ані здохнути. - Ловимо колоди в річці. - Геть політруків і політичовників! - Клошіт з власним «начальством». З мосту його та в воду! - Білоруси в таборі. - Війна з блошицями й комарями. - Прогульки по лісі. - Пригоди з ведмедем. - Дівчина з-над Волги. - Здобуваю приятеля Іцика. - Іде зима.

Майже цілу добу проспав, прокинувшись, як під'їжджали до Києва. Поїзд зупинився по лівій стороні Дніпра і не багато можна бачити крізь двері. Боже май! Скільки мріяв я про те, щоб побачити золотоверхий Київ, матір городів українських, а тепер проїжджаю попри нього в неволі і тільки огорожу на станції та церковні вежі на обрії бачу. І жаль за серце тисне, і новий дух вступає, зневіру геть проганяє. Жити хочеться, жити для України для народу українського, через якого обкрадену столицю перейжджаємо.

Двері розкрили, заборонили сходити на землю, дали хліба й води. Бачимо, стоять кияни, бідно зодягнені, переважно жінки. Є й чоловіки, старші, по сороківці. Всі думають, що

ми поляки, коли ж почули українську мову з вагонів, сердечно нас жаліли. Їм говорили, що як тільки «визволено» Західну Україну й Білорусію, усіх українських і білоруських бранців випущено на волю. Хто й шматок хліба кидає, хоч і в них не переливається, кричать до охорони, щоб пускати нас на волю, це ж бо «свої» люди. Господи, як мило слухати, що народ наш український заступається за нами, синами своїми, що їх ніколи не бачив, не знав і за поляківуважав!

За годину змінили льокомотиву, закрили двері в вагонах і повезли на схід. Іхали ми шіснадцять днів і шіснадцять ночей. Істи стільки, щоб не здохнути — одного дня кусень чорного хліба і сушена риба, другого теж хліба і на відміну грудка цукру. Ні краплині води, жодної рідини, зупи, чаю чи кави. Нінашо гримати в двері й питва якогось домагатися, ніхто не цікавиться, навіть не рахують, чи не втік хто подорозі.

Поїзд сунувся, як гусільниця, безконечно довго вистоював по станціях, шибував сюди й туди, робив місце для воєнних транспортів. Часом удалося дотиснутися до вікна, зирнути, як виглядає наша Україна. Побачив небагато, пам'ятаю, що подорозі до Харкова з лівої сторони залізничної лінії тягнулися величезні молоді садки. Здовж залізничного шляху большевики наборзі поставили щось ніби дерев'яні вежі, ніби будки, обсерваційні пункти з напрямленими в небо скорострілами проти літаків.

До Харкова поїзду не впустили, спинили на підміській станції, чи може на передмісті. Заїхав другий поїзд і станув зараз на сусідніх рейках. Повні вагони дівчат з Західної України, самі молоденці, нижче двадцяти років. У

вагоні, напроти мене, їхали дівчата з львівської тюрми і ми з ними перегукувалися. Дуже добре трималися дівчата, ще й мене підбадьорували, казали, що всі ще напевно в Україну вернемося.

Минуло п'ятнадцять років і в мене цей образ, як живий, перед очима. Молодесенькі дівчата, майже діти, цвіт і краса українського народу, по-геройськи зносили свою долю і скільки разів червяк сумніву підточував у мене серце, я згадував про них, про їх глибоку віру в свій край і свій нарід, сам себе соромився і з новим завзяттям ставав на прю з лихом.

З Харкова поїзд завернув на північ і їхав швидше, за добу заїхали ми до Вороніжка. Переїздили через Дон і я конче хотів поглянути на ту річку, стільки ж разів співав про Україну «від Сяну до Дону». Чомусь в моїй уяві Дон увижався чистою, широкою річкою з бистротечним струмом між зеленими берегами. Тут же виглядав він на калабаню, що з неї розливався каламутний потік по пасовищі, куди худоба йде пити воду і лишас по собі сліди в болоті. Не зробив на мене враження.

На якомусь більшому залізничному двірці гучномовці заповідали відхід поїздів до різних станцій, я з того запам'ятав собі місто Казань, куди й ми поїхали. Досить довго там стояли, оказалось, конвой не зінав, що робити з нами, не було точного спрямування, куди нас везти. Як воєнні полонені належали ми до юрисдикції війська і берегли нас червоноармійці, тільки їх командир подобав на енкаведиста. Коли ми заїхали на станцію в Казані, командир транспорту пішов до «военкомату» розвідатися, куди направити наш поїзд, бійці сказали нам, що їдемо до свредловської області.

Свердловськ лежить по другій стороні Уральських гір, я іх не бачив, правдоподібно переїхали ми через них вночі. Краєвид тут сумний — степ і зрідка кущі, не видно більшої деревини. Перший і одинокий раз дозволено нам вийти з поїзду й напитися води. Стали ми в чистому полі, недалеко було озерце і туди випускали нас по черзі з вагонів. Кожен нахлептався води досхочу і набрав, у що хто мав, потім промивали очі, ноги, дехто мився цілий, тяжко передати розкіш, що її принесла струженому тілові зимна вода. Часу небагато, все йшло наспіх.

Скоро почалися ліси, щораз густіші, і незабаром в'їхали ми зовсім у лісистий край, куди оком не кинути — ліси й ліси. Ніхто не знов, куди їдемо, в нікого спитатися. Переїжджали ми через якесь велике місто, видно було купи вугілля, мабуть якийсь промисловий осередок. Здовж залізничного насыпу щораз частіше табори рабської праці. Звичайно лежали в віддалі одного-двух кілометрів від залізниці — широкі квадратні площа з бараками, навколо дротяні засіки, на рогах вартівничі будки — подекуди робітники складали дерево або копали рови майже коло самого залізничного шляху. Хоч як були ми обдерти, виголоджені й завошивлені, але те, що ми побачили, це були не люди, це людоподібні звірі. Годі уявити собі більш нещасні створіння і мороз за шкую пробігав на думку, і цо може незадовго і ми такими ж самими станемо. Жаль мені зробилося тих нещасних, може й українці, брати наші між ними? Кинув я їм крізь віконце дві пачечки «курашок» і зараз же пожалів, побачивши як кинулися вони на них з бійкою, частуючи себе стусанами і не перебираючи в лайці.

За день, а може за два, заїхали ми зовсім у лісову гущу. По обидвох сторонах залізничних рейок стояли таблиці, кожна на двох величезних палях, і на них великими літерами написано «Зона заключенных» та ще щось під тим, не встиг перечитати. Величезні табори, кожен на яких 15-20 тисяч людей, як можна б оком оцінити, тепер уже майже сусідували з собою, рідко траплялося проїхати п'ять кілометрів, де не було б тaborового селища. Тут інший край, інший закон, кожен це відразу відчув, неначе з повітрям вдихнув. Наш конвой, що їхав у такому ж, як і ми, вагоні, розброєно, охорону перейняли місцеві енкаведисти і щось у роді міліції, як пізніше я довідався, з самих таки «заключенных», що відбули вже свій «строк» і мусіли на постійно тут поселитися, або що їх звільнено перед часом за добру поведінку і вірну службу.

Поїзд заїхав на самий кінець лінії, дальнєше вже рейки не йшли. Конвоєнти розказували нам, що цей шлях збудували самі в'язні, працю біля нього почали в 1937 році і ще й досі його продовжують, кудись на північ. Місцевість куди нас завезли, називалася Івгіль. Про неї говорили, як про місто, може тому, що була там залізнична станція, бо крім трьох будинків і хаток для охорони не бачив я ніяких вільних осель, самі табори в'язнів. Висіли ми з вагонів не в самому «місті», трохи віддалік, і тут недалеко стояв призначений для нас табір. Це було щось жахливе і тяжко повірити, що жили там люди. А жили таки справді, спорожнили його для нас, місце зробили для нового транспорту.

На протоптаній землі стояло кільканадцять полотняних шатерів, подертих і полатаних, зверху — гола земля. Стомлені довгою їздою

всі прагнули відпочинку, нсхай би і в собачій буді, та на цей вид здригнулися всі. Щось і наша сторожа поміркувала собі, казала вийти звідти й повезла якого пів кілометра дальше до нового «табору». Такий самий він, як і попередній, все ж принаймні дерев'яні прічі були, по дві в кожному шатрі, а навколо шатер наші попередники наносили листя з лісу і зробили загату до половини шатра.

Настали препогані часи. Істи так, щоб і жити, ні здохнути. Вранці юшка, де зерно за зерном навпереми гонить, один хліб на дванадцятьо і з тим до роботи. Ввечорі, крім такої ж юшки, часом суха риба, інколи й кип'яток. Робота важенна. Десь у лісі в'язні рубали дерево і скидали в річку, воно спливало вниз і наш табір переловлював колоди, витягав з річки, сортував і перевозив до залізничкої станції. Ловили дерево довгими гаками, чіпляли ланцюги і мотор підтягав це на міст, п'ятнадцять метрів заввишки. Нанизу провізорично вимірювали кубатуру і значили колоди червоною крейдою, нагорі сортували.

Норми встановлено дуже високі і ніхто не спромігся їх виконати, хоч і пробували спочатку, всі сили напружували. Авже ж, не на те, щоб начальству приподобатися, думалося хліба більше заробити. Швидко це кинули і довгий час оставалися на нормальній харчовій пайці. Більше виробили чи менше — пайки нам не зменшали і кожен робив, як за напасть, щоб якось день проминув.

Не довго ждали на наслідки голодування. Насамперед прийшла куряча сліпота, що тільки вечір настане — не видно, хоч в око стрель. Потім з'явилася пухлина, дехто розпух, що й пізнати годі, і тепер зрозуміли ми слова

наших конвоїрів, що «вам добре тут буде, от - так-о будете виглядати», при чому показували руками, як заокругляться наші лица й животи. Ми справді виглядали «от-так-о» і від того вигляду було три четверти до смерти. Хворими ніхто не турбувався, хочеш — живи, а ні — то й помирай. Ніякої лікарської опіки, що й казати про шпиталь. Десь мав він бути в «місті», призначений лише для охорони. І як це не дивно, ніхто не вмер. Правда, все це люди молоді і здорові, вояки в цвіті свого віку, та хто знає, як було б, якби довелось довше там побути.

Терпець урвався, коли приставили нам політрука, знову на «перевиховання». Політрук трапився і цим разом жид, розказував небилиці про щасливе життя в Советському Союзі, батьківщині трудящих, про всі ті блага, що ждуть нас після того, як будемо звільнені. Це просто насміх над нашою недолею і не встиг ще політрук закінчити своєї промови, як ухопили його до середини і там, серед лайки й прокльонів так йому нам'яли боків,, що ледве живим вирвало його начальство. Відразу запротестували ми, щоб і духом політруківським не пахло. Ми — не громадяни Советського Союзу і не в'язні, ми військові полонені і хоч нам не признають таких прав, що належаться воєнним бранцям, хоч тяжко мусимо працювати і в жалюгідних умовах жити, та мусить якась межа в тому бути і перш усього — не хочемо бачити в себе ніяких політруків і політвиховників.

Жида забрали і вже більше не бачили ми ані його, ані іншого «виховника».

Недоля зближує людей і я, що до того часу остронь від поляків тримався, тепер заприязнівся з двома. Томковіч і Верущевскі, обидва капралі, родом десь з центральної Польщі,

Михайло Козій в Іраку.

Після тайного з'їзду коло Кіркук. Група українських вояків. Перший зліва — Михайло Козій.

Група українських вояків з 14 Батальйону
в Іраку. Четвертий зправа — Михайло Козій.

хлопці добрі і приязно ставилися до українців, самі нашого товариства шукали. Звідкись роздобули вони досить велику мапу Советського Союзу і не одну годину провели ми над нею в балачках, куди б краще тікати з полону, якби німці зайдли в глибину Сowdepії. Не виходило інакше, хіба на схід, до Індії або через Персію. Дорога далека, та чомусь здавалося нам, що менше її бережуть, як европейської частини СССР.

Томковіча і Верушевського просунули ми на оціночників кубатури виловленого з води дерева. Сиділи вони під містком, де підтягалися колоди догори, і там записували на табличках кількість вивантаженого дерева. Писарі з них удалися на диво, шахрували большевиків, як могли і вміли, кожній бригаді проценти до норми приписували, скоро прибавлено нам хліба і були дні, коли й по кілограмові на голову перепадало. Одним словом — «жити стало краще, жити стало веселіше».

Вийшов клопіт з нашим власним начальством. За начальника приставили нам білоруса Лічека, вже була мова про нього. Сильно вислуговувався він большевикам, а в большевиків служба одна — доносити на своїх товаришів. Не було чого такого надзвичайного доносити, ніхто не збирався тікати, конспірації, хоч би й хотів, не міг робити, от хіба те, що тут і там підманули начальство, щоб наповнити живота. Лічек підглядав за нами і кожну дурницю доносив до начальства. Якийсь час ми це терпіли, а потім набридло — конче треба його позбутися. Коли стояв він на містку, поляк Висоцькі ніби ненароком поштопався і пхнув його вниз, а вслід за ним полетіла тяжена колода. На один волосок попри нього шубовснула в воду і так

урятувався він від смерти, потовкся тільки і зараз большевики забрали його до свого шпиталю. Нового комandanта вже не настановляли, самим казали обрати і ми знову поставили якогось білоруса. Хлопець він добрий і товариш гарний, скінчилися клопоти з власним «начальством».

Читачі може завважили, як часто виступали в нас білоруси, як бригадири, ланкові чи комandanти таборів. Причина та, що серед нас справді багато було білорусів, а далі, дуже багато поляків, що хоч кілька слів уміли сказати по-російськи, білоруськи чи українськи, теж подавали себе за білорусів. По-третє, білоруський елемент був найбільш податливий на большевицьку пропаганду, найбільше між ними було таких, що під большевицьку дудку танцювали і тому найзручніше було большевикам добирати собі з-поміж них співробітників. Але були й добрі хлопці і треба сказати, що вони переважали.

За якийсь час звикли ми до того паршивого життя, одне тільки спокою не давало — мільйони блошиць у прічах. Душили їх пригорщами, обливали дошки кип'ячою водою — нічого не помагало. Ледве ліг чоловік, зморений цілоденною працею, і ще добре очей не заплющив, як цілими стадами облизили його блошиці, тяли й рубали і не було на те ніякої ради. Були щоправда вийнятки, що нічого собі з того не робили, хропіли, аж вітер у шатрі свистів, але більшість мучилася, вставали з дошок і куняли, стоячи, до ранку.

Вдень, на відміну, комарі ссали кров. Цілі рої їх літали в повітря, вся робота стала б, якби не дали нам сіток на голову. Спереду сітки, ззаду полотно на голові, з різних шмат пошили

ми собі рукавиці і так боронилися проти тієї єгипетської язви. Все одно знаходили комарі способи, щоб добрatisя до тіла, кусали так болюче й в'ідливо, що опухи ніколи не щезали, тільки в одному місці підгоїлися, нові в другому з'являлися.

Було ясне, що не перетримаємо зими в шатрах, і командант табору, на вид людина несогірша — не дошкулював, але й помогти не міг — виділив дві бригади і казав ставити хати на зиму з грубих соснових бервен. Діло пішло з охотою і досить скоро збудовано дві великі хати, дуже примітивним способом, коби стіни й дах, на середину час буде пізніше. До тих хат я та ще кілька скрадалися кожного вечора, рятуючися від блошиць. Якби зловили, заперли б у карцер, ми пильнувалися і скоро світ виповзали назад до шатер, підкріпивши кількома годинами благодійного сну.

Відколи Томковіч і Верушевскі почали за-писувати фальшиві норми, ставало більше часу і ми волочилися по лісі подвох чи потрьох, збирали ягоди — їх росло тут багато і всякого ґатунку — і зривали горіхи. Найсмачніші горіхи називалися «феброві», родилися на подібних до сосен деревах. Я звичайно ходив з Василем Дубницьким зо Станиславівщини і раз на таких мандрівках насکочив я на ведмедя. Здоровений «вуйко», на мій зріст заввишки, сивої шерсти, стояв на віддалі яких п'ятнадцять метрів, непорушними очима глядів на мене, тільки чесав землю одною ногою. За страху я задубів, потім назадгузь відступив кілька кроків і як дав драпака, то аж на дереві біля Василя перевів трішки дух.

Ловили й рибу в річці. Гачки з дроту, вудка з мотузка, річка велерибна — рибину за ри-

биною тягнули з води і там же й пекли її на вогні. Не дуже смакувало, бракувало соли.

Раз зустрів я дівчину в лісі, ягоди збирала, Була вона з німецьких колоністів, що жили над Волгою від майже двох сотень літ, коли ж почалася війна, вивезено їх звідти й розселено по Сибірі. Не знав я того, від неї щойно довідався, що тут недалечко живе їх кілька родин, харчуються рибою, ягодами і всяким корінням, як зиму перебути турбуються. Дівчина говорила по-російськи, я по-українськи і якось ми з собою розумілися. Сухої нитки на большевиках не лишила, бо й що ж більше могли їй заподіяти? Вирвали її з рідного села, загнали в далекий Сибір між вовків і ведмедів, гірше, як у тюрму.

Несподівано під кінець літа здобув я собі приятеля. По другому боці річки лежала звінена в клуб залізна линва. Бог знає, хто й коли її там поставив, нагло чомусь запотребував її командант табору. Найближчий міст — кілометрів з п'ятнадцять, на другий бік їздили ми звичайно човником. Линва тяжка, до транспорту линви потрібно щестеро людей, ледве чи відержал би човник цей тягар. Для заходи начальник обіцяв за перевезення линви записати цілоденну норму. Зголосилася шістка, між ними один жидок, ніхто не знав його назвища, кликали його Іциком. За стерничого сів Вітюк З Тернополя, що жив над ставом і вмів правити човном.

Річка не дуже широка, зате глибока й повновода, посередині глибина доходила до кільканадцяти метрів. Щотільки випливли ми на середину, човен спохитнувся і ми бомкнули в воду, аж забулькотіло. Всі скоро доплили до берега, я один забарився і бачу, що на березі,

сміються, аж на черева лягають, Думав, що з мене. Оглянувся і я, а мій Іцик бідолаха, то пірне, то вирине на хвилину, руками замахає і знову пірне, вода зносить його на глибину. Жаль стало жида, підплів я до нього і підштовхуючи його до берега витягнув на сухе. З того часу Іцик, де тільки мене стрінув, кричав за мною «ти мой спасітель». Доля розлучила нас небавом, а потім знову звела, вже в новій польській армії, і де б не побачив він мене, в Палестині, в Єгипті чи в Італії, вітав мене тими словами «ти мой спасітель». Хотів дати мені триста рублів — звідки в нього стільки грошей узялося? — ніяково було брати гроші, я відмовився. Може живе десь Іцик у світі, розказує жидам про гірке наше життя в Советському Союзі та й про «спасітеля» свого згадує.

Сиділи так у глухому куті, відрізані від світа й людей, здавалося, сам Бог на небі забув про нас. За ввесь цей час ніхто ані листа не написав, ані вістки від родини не дістав, ні разу не бачили газети, не знали, що діється в світі і як розгортається війна. Лічили час, аж лік забули, інколи не знали, який день тижня. Якесь отупіння огортало, збайдужіння до долі, єдина журба — як зиму зустрічати, бо сонце сідало щораз нижче і в повітрі повіяло холодом.

XII

ЇДЕМО ДО ВІЙСЬКА

Вістка про виїзд. - Покидаємо Івіль. - З'являється стара охорона. - Торощимо двері в вагонах. - «Революція, бй охорону!» - З залізниці па вузькоторівку, потім па корабель. - Нарада бійців і їх поради для мене. - Збірний пункт в Бузулуці. - Большевики підмалюють до «Красної Армії». - Військова комісія. - Без ескорти до Татіщева.

Одного ранку вийшли ми на роботу, як звичайно. Охоти до праці чортма, на норми і так не зважаємо, як удасться підшахрувати, то добре, а не вдасться, то й обійтися. Плентаемося нога за ногою, щоб день минув.

Того дня нашої бригади пильнував молодий боєць, українець з Київщини, мало з нами говорив, тільки по очах піznати, що жалів нас. Тут він відбув своїх вісім літ заслання, його щоправда звільнili, та додому вернутися не дозволили, підписав він контракт на службу при охороні в'язнів і так коротав свій вік. Оглядаючися набоки, чи, бува, зайві уші не почують, таємничо сказав, що недовго вже нам тут сидіти, виїдемо незабаром, може дуже скоро, будемо мати «зовсім іншу роботу» і одним буде там добре, а другим зло. Та й більш нічого, хоч і як ми просили.

І без того робити не хочеться, а тепер дрешти охота відпала, стільки й мови, коли й куди поїдемо, чи правду казав боець і як випаде його ворожба. А справдилася вона скоріше, якби хто думав. Ще того самого пополудня стягнули нас з роботи, казали зібрати свої речі, що хто мав — поїдемо. Куди? Не знають. Виїдемо звідси, по дорозі покажеться.

Ну, як там буде далі, Господь святий знає, добре, що вирвемося з цього проклятого місця, подохли б узимі, що вже за плечима. Дехто висуває здогад — чи не до війська? Які ж то вояки з нас були б, попухлі з голоду, напів сліпі, розслаблені каліки, не зазнав би німець од нас страху.

Зігнали нас на поляну в лісі, під'їхав туди вантажний поїзд і почали ми всідати, по 70-80 до одного вагону. Тісно, не то що сісти нема де, а й дихати нічим. З'явилися й наші бійці, що привезли нас сюди, вже ліпше зодягнені й оброблені, і тоді довідалися ми, чому покидаємо Інгвіль. Коли їх роззброено і приміщено в бараку, пробували вони нав'язати контакт зо своєю командою. Та як знайти її в війні, де фронт кожного дня міняється? Телефонували до Москви кожного дня, майже всі свої гроши витратили на телефони. Хто хотів слухати в Москві, що ладилася до евакуації, якогось лейтенанта з-за Уралу? Німці під боком, дзвенять вікна від гарматних розривів, усе тікає, дехто продумує, якби до німця достатися, а от якийсь лейтенант з ескорти польських полонених завертає голову своїми дурницями. Лаялися на нього в телефоні, до сто чертів посылали. Скорі не було до кого говорити в Москві, не давали вже телефонічної сполучки. Довідалися вони, що уряд та всяка інша «советская власть» по-

втікали до Куйбишева — давай дзвонити до Куйбишева. Нарешті натрапили на когось, що не мав іншого діла в Куйбишеві, і він казав їм виїхати звідти та відвезти нас до перегляду польської військової комісії.

Довідавшися, що їдемо до війська, набралися ми відваги і на найближчій станції домагалися, щоб відкрити двері й відбити дошки з вікон, — нема чим дихати, душимося. Ніхто на те не зважає, а ми, не довго думаючи, давай ламати двері в нашому вагоні й розбивати віконце нагорі. Поїзд якраз підкотився до якоїсь станції, їх тут густо, біля кожного табору здовж шляху, поїзд ішов поволі і щораз приставав. Почули в інших вагонах наш ґрюкіт, давай і собі двері ламати. А все те на очах «заключених», що не знають, чи від смерти боронимося, чи революція починається. Купа їх стоїть на станції, щось там направляли. Хтось крикнув — революція, бий охорону! Заключенні кинулися демоловати станцію, затріщали плоти й стіни, а з вагонів увесь час несамовитий вереск і ґрюкіт. Наша охорона аж похрипла, ніхто її не чує і не розуміє. Тоді почали стріляти. Спочатку з крісів, а потім і зо скінчників, по нас бити не наважувалися, стріляли вгору і в землю, на пострах. І це не помогло, в вагонах далі гудить і гримить. Швидко вивезли поїзд на поле і там стали. Прийшов до нас начальник охорони просити, щоб ми бодай на станціях тихо сиділи, а коли поїзд рушить, тоді не тільки вікна й двері, але й дах чи стіни ламаймо.

В той час уже розбито двері в усіх вагонах, геть їх потрошили й повикидали, стало вільніше дихати і все заспокоїлося. І тоді я захворів. Уже всідаючи до вагону,чув я, що недобре

щось коїться зо мною, ослаблений і лихоманка трясе. Тепер же ж, після нервової відпруги, зовсім мене розібрало і я колодою звалився в куті. Як крізь мряку пригадую, що їхали ми два дні і дві ночі, найперше звичайною залізницею, потім вузькоторівкою ще півтора дня, а все густими, дрімучими лісами. За цілій цей час дали нам істи один раз по кусневі хліба. З поїзду можна вже висідати і в одному місті трохи запаслися ми харчами. Трапився якийсь большевицький старшина з воєнкомату, обскочили його хлопці-білоруси, як же ж то, німця бити їдемо і голодних нас везуть! Казав нам видати 280 хлібів, усе, що було в підручному магазині. Багато розбіглися по місті, принесли звідти всячини, один раків, другий добрий кусень швайцарського сиру. А коли поїзд рушив — забракло около сорок, не встигли вернутися. Може долучили їх до іншого транспорту, а може там і залишилися.

Доїхали ми так до якоїсь досить великої річки і там пересілися на корабель. Пароплав доволі чистий і гарний, призначений для пасажирів, не для транспорту вантажу, були в ньому незле умебльовані й вигідні кабіни. Я все ще ослаблений, але вже ходжу, пам'ятаю, ввесь час плили ми вниз річки, за водою. На другому дні плавби викликав мене один з бійців і завів на самий низ корабля, де лежало вугілля. Зібралися там усі бійці, що не мали служби нагорі, сидів і командир між ними, не було тільки начальника транспорту, що хоч теж українець, та енкаведист, чортова душа, не довіряли йому.

Радилися вони, що далі робити, бо вже наблизалися до місця, куди мали нас доставити, приїдемо туди завтра. Мене притягнули, як

представника полонених українців. Ми маємо йти до війська, їм же наказано зголоситися в іншому місці.

— Яке ж з нас військо буде — кажу їм — погляньте, самі каліки, не кріси нам носити, хіба підpirатися ними, як палицями.

— Все одно до війська вас заберуть, іде війна і людей потрібно. І от що ви майтє на увазі. Поляків одразу возьмуть до польських частин, а вас, українців і білорусів, намовлятимуть до нашого, советського війська. Нізащо в світі не згодіться на те! Поженуть вас на фронт, як стоїте, погинете, як руді миші. Краще вже до поляків, там бодай відгодують вас, відпічнете і може перевищkіл якийсь перейде-те. На те потрібно щонайменше три місяці, і хто знає, що за цей час станеться з радянською владою, може чортові в зуби піде.

— А ви, що з вами буде?

— Нами не турбуйтесь. Не з тих ми, щоб здорові голови в біду заганяти. Розbredемося по колгоспах і будемо дожидати німців. А ви про те мовчіть. Ми хотіли остерегти вас, українців і білорусів, шкода вашого молодого життя, щоб за большевиків його віддавати.

Подякував я гарно бійцям, обіцяв обережно говорити про те з товаришами, послухаємо їхньої ради.

Ось так наші брати, такі як і ми українці, тільки ми в подертих польських, а вони в полатаних большевицьких уніформах, журилися нашою долею. Одна в нас думка й одне в нас серце, як один наш народ український. На часті він пошматований, кордонами поділений і все те не витримує перед силою братньої кро-ви, що всі перешкоди ламає, єдності прагне.

В навечір'я другого дня причалили ми до берега. Висіли в чистому полі, ніякої пристані там не було, всього кілька кам'яних плит на низькому березі. Пішки пішли до недалекого містечка, а може передмістя більшого міста, зайдши під якусь велику казарму і там зустріла нас польська військова комісія в товаристві кількох большевицьких старшин, що облесно всміхалися й заговорювали масненькими словами. Наші бійці здали нас у нові руки, попрощалися з нами і таки з-під воріт вернулися, не в місто пішли, а в поле, шукати колгоспів.

Великі казарми стояли порожні, осталося там не більше тридцяти чоловік з попереднього якогось транспорту. Оказалось, що ми приїхали останні. Надворі жовтень уже стояв, амнестію для колишніх польських громадян проголошено ще 12 серпня, польська військова комісія, що перебирала тут від большевиків полонених, довгенько вже урядувала, майже кінчала свою працю. Хтось казав, що не дуже це далеко від Москви, хоча ніхто не знав, як саме. На думку одних — вісімдесят кілометрів, інші цю цифру підбільшували. Так само не було точно відомо, як називається поблизьке місто. Місцевість, де примістилася комісія, називалася Бузулук, чи Базалук, якась подібна до татарської назви.

Трохи скріпилися ми на силах, бо на кораблі вже варили нам їсти і тут теж на привітання нагодували та казали йти спати. На другий день покликали нас перед військову комісію. Обидві кімісії, польська й большевицька, урядували на тому самому коридорі в казармі. Ще заки нас туди повели, забігали до нас большевики під різними претекстами, усміха-

ючись любенько та розбалакуючи про всякі речі, якби на світі зовсім не було війни і якби ми не пересиділи більше двох років по большевицьких каторжних таборах і якби все те можна за годину забути. Десь перед полуднем зайшли до нас один большевик і один поляк. Перший заповів, що зараз відбудеться військовий перегляд, всі українці, білоруси і «єреї» мають іти до «Красної Армії», поляки підуть до польської. Дивимося на поляка, що він на те скаже, — мовчить.

Вийшли ми на коридор і всі лавою поперли до польської комісії, хоч поляків у нашій групі малувато, а щодо «єреїв», то тільки два, один, знайомий нам уже Іцик з Рівного, і ще другий, кремезний присадкуватий жид з Перешибля, всі кликали його Мошком. Отож тільки цей Мошко та знаний уже з давнішого оповідання донощик Лічек пішли направо до кімнати, де урядувала комісія «Красної Армії». Большевики люті, як купа чортів, вони сподівалися, що українці й білоруси з ненависті до поляків виберуть большевицьку армію.

Не любов ані не приязнь загнала нас до поляків. Було нам, як тому Савці, що нема йому долі ні на печі, ні на лавці — на печі печуть, на лавці січуть. Іти до большевиків — значило фронт до двох тижнів і майже певна смерть. А коли б Господь дав кому зберегти своє життя, навіки треба лишатися в цій країні рабства й неволі. За радою бійців-українців на кораблі вибрали ми польське військо, з думкою, що звідти до фронту далека дорога. Найперше мусять це військо зібрати докупи, зорганізувати якось, зодягнути, відгодувати й озброїти, потім перевищколити. Та й хто знає, коли й де будемо воювати, може вирвемося з большевицького

раю, хай і до пекла, коби дальнє від большевиків.

В кімнаті стояло кілька столів, за ними сиділи члени польської військової комісії, найстарший рангою підполковник, мабуть голова комісії. Сам перегляд ішов дуже коротко. Лікар ставив кілька звичайних запитів, навіть не мав часу обстукати грудей. Занесли в реєстр ім'я й назвище, в якому роді зброї і в котрому полку служив, чи мав якийсь військовий ступінь і скільки кожному літ. Небагато й могли завдаватися з нами, всі ми більше надавалися до шпиталю, як до казарми.

За кілька годин перепустили так усі чотири сотні з моого транспорту і ще того самого вечора відправили до поїзду. По коридорах і на подвір'ї крутилися большевики, ні одним словом не відзвивалися, люто блискали очима з-під лоба.

Не їхала вже з нами большевицька ескорта. Для внутрішнього порядку командантам транспорту призначено когось з нас самих, а відвозив нас на місце котрийсь з членів комісії. Поїзд їхав швидко, не вистоював уже годинами по станціях і другого дня вранці приїхали ми до Татіщева. Власне, не до самого Татіщева, висіли на станції в якомусь селі і звідти помаршували на місце. Всі йшли легко і з надією на краще, не знаючи, що попали з дощу під ринву і що не раз зазнаємо ще, по чому ківш лиха.

XIII

ТАТИЩЕВО *)

Шід голим небом. - До тяжких скорострілів, потім до мінометів. - Політика між поляками. - Знову лікарська комісія. - Ізоляція свідомих українців і білорусів. - Поліційні бараки. - Замість блошиць вонші. - Віднаходяться знайомі. - Робочі бригади, як у большевиків. - До ліса в Ідолзі.

Колись був там вишкільний табір і місце вправ для Червоної Армії. Поль, дерева, кілька горбків, посередині площа з кількома дерев'яними бараками, з одного боку кільканадцять невеличких хаток — ось вам і все Татіщево. Сусіднє село називалося Ідолга, три кілометри звідти, до найближчого міста, Саратова, кілометрів сорок.

Подорожі зустрічали ми вже сформовані регулярні військові віddіли в польських одністроях з 1939 року, зброї не було часу дуже притглядатися, кріси виглядали на большевицькі. Сюди вже від довшого часу стягалися поляки з усіх усюдів СССР, тут формувалася славна пізніше «П'ята Дивізія», переважно з вишколених уже вояків, крім того зорганізовано

*) В розділі про Татіщево використано теж інформації від Михайла Фурика.

«Запасний Осередок» (Осъродек Запасови) для рекрутів.

Зайшли ми на площеу. Ніде поміститися, бараки вже повні, хатки зайняли офіцери. Нам показали частину площи, там ми звалилися з ніг просто під голим небом і так перележали два дні. Аж тепер почала виходити з тіла вторма і загралі нап'яті досі нерви. Істи не багато краще, як у большевиків, стільки всього, що м'ясо часом у зупі плаває. Казали, що воно коняче або верблюжє. Не дуже там роздумували хлопці над його походженням — коняче воно чи собаче, але м'ясо, а його досі не було.

Приходили до нас на розмови інші, що прибули давнішими транспортами, заходили часом і офіцери розпитувати за своїми знайомими. Вже знали ми, що на еміграції створився польський уряд генерала Сікорського, що цей уряд заключив якусь умову з большевиками й у висліді тієї умови формується польська армія. Відомості дуже скучені, та до того часу ми нічого не знали, сиділи, як віхоть у чоботі.

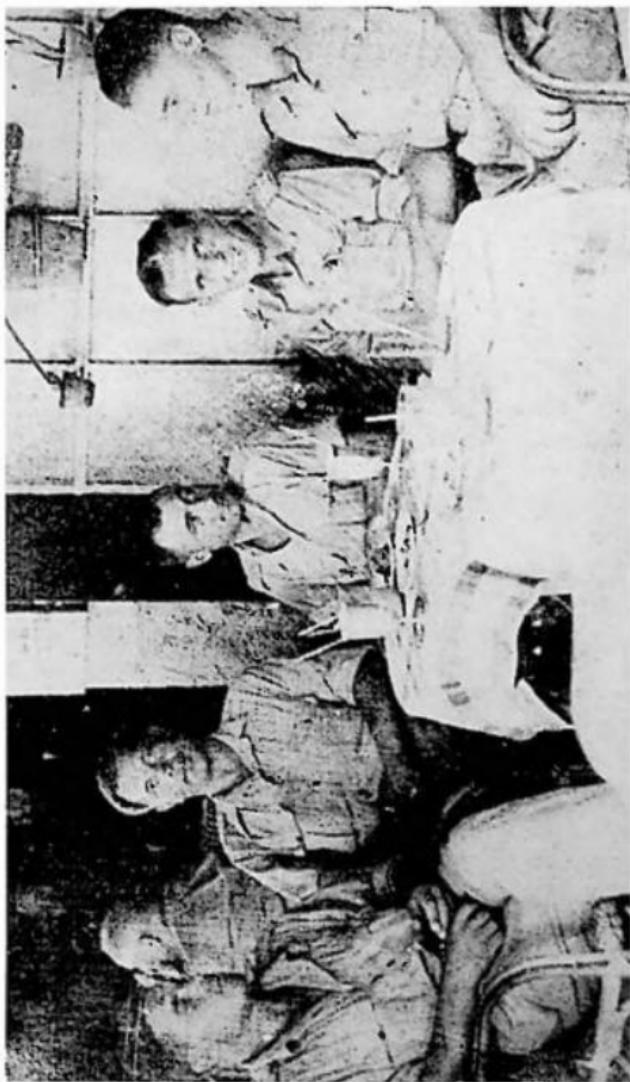
По двох днях розібрали нас до різних частин. Мене ще з п'ятьма приділено до першої компанії тяжких скорострілів. Командант компанії, поручник Сенкевич, високий молодий бльондин, самий вибрав собі нас, хлопців ростом невеликих, зате густих і плечистих. Людина він гірше собаки, з душі ненавидів українців, як і його іменник, письменник Сенкевич, що поганив у своїх повістях козаків. З українців узято туди ще Демидюка з Волині та Онуфрія Іваськова зо Станиславівщини. Це ті, що відразу виявили себе українцями, було ще пість інших, що притайліся. Натура в Івасько-ва весела і жартівлива, незле йому було з поляками, хоч і немилосердно він з них кепкував,

та робив це жартами і не дуже вони на нього сердилися. Зате я гарячився в кожній справі і ладен був іти на ножі, тому немало лиха за-знав. Полякам тепер повідростали роги, забу-ли, що в кишках пси марша грають, а босі ноги в онучі позавивані, про «Львуф і Вільно» гово-рили, як про свій Krakів чи Варшаву.

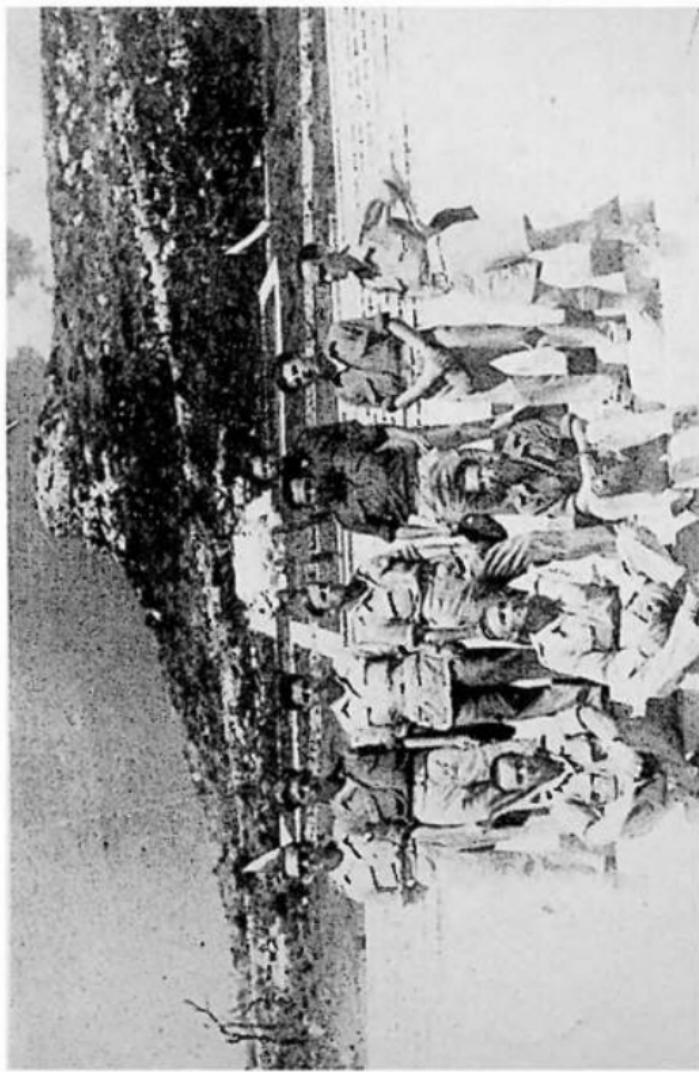
Щодня вранці виганяли нас з шатер на збірку. Після того, хто босий — вертався до шатра, а в кого на ногах щось подібне до черевиків — ішов на вправи поза табір. За два роки з моїх військових черевиків лишилася тільки частина шкіри зверху, один білорус видовбав мені кориткуваті дерев'яні підошви до того і так я ходив на роботу в лісі, доки й те не розлетілося і я босакував, загорнувши під зиму ноги в онучі. Показую це своє «взуття» Синке-вічеві, а він удає, що не чує, ще й кричить, щоб швидше йти. Всадили мені на плечі важенну підставу до тяжкого скоростріла, ледве доніс я її на поле. На моє щастя переходив попри нас якийсь капітан. Не дивлячись на те, що не він нашим командиром, звернувся я до нього зо скаргою, як до старшого рангою, і він, не знаючи, що я українець, казав мені вернутися до тaborу.

Хто залишився в шатрі, тих вишколювали теоретично. Приносили до шатра скоростріл, розбириали його і назад складали, наоливлювали й училися, як ним орудувати. Коли по кількох днях перенесли мене до ґранатометної ча-стини, те саме робили ми в шатрі з ґранатоме-тами.

Покищо всі ходили босі й обдерті, аж сміх дивитися на таке військо. Говорили, що прий-дуть добрі військові черевики від англійців, коли це буде, не знали, тим часом роздали тро-

Перед нарадами делегатів з'їзду в Тель Авів.
Перший зліва — Михайло Козій.

Гора Монте Кассіно від сторони альянтських позицій. Стоїть третій зліва — Михайло Козій.

хи дерев'яніків та й на тому стало. Одного дня пустив хтось чутку, що прийшов перший «транспорт з Англії». Невже? Що привезли? П'ять тисяч молотків. Навіщо? Щоб вибити со-бі з голови англійські черевики.

В офіцерів справа ліпша, їм не бракувало нічого, хіба в перших днях. Деякі хлопці ходили до них рубати дрова й підглядали, скільки і якого добра дістають офіцери.

Щоправда, були вже в нас гроші. Ще в військовій набірній комісії кожний дістав по п'ятсот рублів, мало вони придалися, не було ані чого, ані де щось за них купити. Жодної кантини для війська ще не зорганізували, поза табір виходити не вільно, все ж таки дехто ухитрявся продиратися до колгоспів в околиці і приносив звідти трохи харчів, будьто купуючи за рублі, будьто міняючи за свої лахи. В одного найшлася ще добра сорочка, другий ходив босий, зберігаючи черевики, тепер усі це без жалю міняли на харчі в надії, що таки колись ця «армія» дістане якийсь виряд.

В тих перших днях дехто з українців утік з військового табору і сховався в сусідніх колгоспах. Що з ними сталося — не знаю.

Польське командування не мало що багато робити. Хто був там головним командантом, не знаю і сьогодні, командиром П'ятої Дивізії спершу був генерал Пеховіч, його місце, вже поза границями СССР, зайняв генерал Сулік. З інших генералів запам'ятив я собі назвища Пашкевича і Ворути-Спеховіча.

Наразі кожен думав тільки про те, щоб як-найшвидше вирватися з большевії і до того єдиний шлях ішов через військо. Не без того, щоб серед поляків не відходила «політика». Не згадуючи вже про україножерні і протибіло-

руські настрої, що інколи переходили в шал ненависті, самі поляки не жили між собою в згоді. Спочатку видавалося, що владу тримають прихильники режиму Пілсудського і Ридза-Сміглого. Не було б у тому нічого дивного, за останні роки до війни польський старшинський корпус у його командних верхах старанно вичищено від опозиції. Я там не дуже знав, що говорять між собою генерали чи взагалі вищі старшини, зате не трудно було зорієнтуватися, чим діше мужва. Серед неї дуже багато очікували якоєсь іншої Польщі, може й самі не знали, яка вона повинна бути, тільки щоб не така, як до війни. Виглядало таке, що офіцери обстоюють старий режим, а нижчі чини говорять то про Вітоса, то про Сікорського, тільки не про Мосціцкого ані не про Ридза-Сміглого. Були й такі, що відмовлялися від служби в війську.

Не зважаючи на те, що всі чимало лиха наперпіліся від большевиків, русофільські настрої досить ширілися, в тому змислі, що «нам треба з москалями тримати, разом з ним німця бити, москаль поможе німця звоювати і Польшу відбудувати».

Намножилося всяких канцелярій, полкових і компанійних, і щоб якось виправдати своє існування, вони безугавно списували людей, вели якісь реєстри і допитували при всяких нагодах, часом по кілька разів. Декому так набридли ці мандрівки по канцеляріях, що він пускався на жарти: один і той самий подавався за греко-католика, то знову за православного, то накінець «визнання мойжешового».

Рознеслася чутка, що лікарська комісія наново переглядатиме всіх людей. Відпустили для неї одну стодолу, поставили кілька столів

з нетесаних дощок і «комісія» почала урядувати.

Викликали мене до тієї комісії зараз на другий або на третій день разом з групою понад п'ятдесят інших, як показалося, самих украйнців. Не довго там панькалися з нами лікарі, кожному причепили якусь хворобу і просто зі стодоли відводили набік, не позволяли вертатися до шатра, хіба, що хто мав якусь мізерію в вузлику, то йшов під екскортю її забрати. Поляки хотіли відсепарувати небажаний собі чи малонадійний елемент, не мали до того покищо якогось претексту і лякалися, що потім буде запізно, от і вигадали цю «комісію».

Стоймо ми так, черги своєї дожидаемо і жартуємо. Скрізь тільки українська мова, попольськи говорили ми лише до поляків, між собою вживали тільки української мови, як розговірної. Маю на думці тих, що крилися за своєю українською національністю, бо були такі, що таїли своє українство зо страху, щоб не викинули їх з війська і не віддали большевикам.

Кличуть і мене. Такий самий я виголоднілий, як інші, але будова в мене широка, кістя груба, плечі — як двері, а груди — як бочка. Оглядають мене на всі боки — ніяк хвороби пришлти.

— Шо вам бракує? — питаетесь один у білому халаті.

— Два боханці білого хліба на день — відповідаю під загальний сміх.

— Ви може боксер по професії?

— Мое діло не боксерське, — господарське.

— Де ж ви виросли такий кремезний?

— Де ж би, як не в себе, на господарці?

— I там такі м'язи виробили?

— Якби ви стільки січки кожного дня на-
різали, що я, то й вам таکі повиростали б.

Сміються всі, і лікарі, і «хворі».

Ше раз обстукують, пошепотіли щось між
собою.

— Ви маєте хворе серце, не надаєтесь до
чинної військової служби.

Серце в мене, як дзвін, кожен з них міг би
мені його позавидувати.

— У мене справді серце часом болить, з ін-
шої причини. Я хворію на таку хворобу, що на-
зивається українська національність, і будь я
поляком, напевно мене сюди не кликали б.

Мовчать, ні пари з уст. Кажуть підходити
черговому, я вийшов надвір.

Півтора кілометра від буди, де урядувала
«лікарська комісія», стояло шість довжелезних
бараків, туди відводили всіх, хто перейшов
«комісію». Бараки — от як бараки, та ще й
большевицькі. Всередині брудно, діри світять-
ся скрізь, вітер гуляє. Нема печі, попід стінами
довгі ряди пріч на сім поверхів заввишки. За-
раз я видряпався на найвищий поверх і там
розташувався, зо мною група українців. В та-
кому бараку — я попав до бараку число 2 —
могло поміститися чотириста осіб. Коли я туди
прийшов, було нас не більше п'ятдесятки, по-
тім кожного дня все свіжі прибували, назганя-
ли туди не менше тисячки, нікуди й боком
обернутися.

Барак цей називали «поліційним», тому,
що було між намиколо сорок польських полі-
цистів, ще рештки темносиніх уніформів телі-
палися на них, в кого штани, а в кого блюза. З
невідомої близчче причини відмовилися вони
від служби і їх запроторили туди разом з нами.
Дивилися ми на них з підозрінням, кожен знов,

що в Польщі, за малими винятками, найгірша сволоч сиділа саме у поліції. Чи не навмисне підослали їх сюди, довідуватися, яким духом у нас віє? Самі ж вони заявляли себе прихильниками «людової Польщі», що не хочуть воювати за старий режим, говорили, що не добровільно сюди прийшли, відставили їх большевики разом з іншими. Мабуть передали куті меду. Та ж кожному відомо, що большевики якраз поліцістів, як підпору «буржуазного ладу», найбільше переслідували, звідки ж така любов у них до большевиків? Та Бог з ними, нехай воюють собі, або й ні, у нас свої клопоти.

В бараку тиснява, це ж не жарти — тисяча людей, з-поміж того шістсот українців, решта поляки. Білоруси скучились переважно в шостому бараці. Нема начальства, нема й порядку. Ніхто нами не цікавиться, раз на день привнесуть зупу, чи пак зафарбовану воду, кинуть по одній хлібині на дванадцять душ і так за одним присідом вечера з обідом. Навколо стоїть сторожа, ходити вільно тільки від бараку до бараку і до великих викопаних у полі «лятрин». Нема води, щоб помитися, ледве на питво вистачає. На превелике диво нема блошиць. Зате вошей — найрізноманітнішого гатунку й калібріу — неначе з цілої «батьківщини світового пролетаріату» позлазилися і даремна з ними боротьба, не витовчеш рукою.

Сяк-так наладнали ми «начальство» самі між собою. Когось там обрали командантам, йому до помочі додали бригадирів — все за союзським зразком, до якого ми звикли за два роки — по одному від кожної п'ятдесятки. Нема жодних апелів, ніхто не лічить, скільки хліба видавати, як десь там записали нас на початку в канцелярії, заки сюди відставили, так

і тримаються того стану. Вже кільканадцять утекли до колгоспів, а ми далі на них хліб «фасуємо».

На сьомій прічі зібралося саме українське товариство. Назвища повилітали мені з голови по стільки роках. Крім нас шістьох з компанії тяжких скорострілів віднайшов я там знову моого односельчанина Фед'ка Голуба, борода йому виросла за цей час майже до пояса, виглядав, як справжній московський мужик. З інших були: Михайло Батіг з Золочівщини, Сарабун десь з-під Чорткова, Андрій Пшик теж з Поділля, Штикало й Самчук з околиць Львова. Чимало було теж волинських хлопців, як Бажаман, Кудра, Йоц та інші. Бажаман наладнав собі обмінну торгівлю з колгоспами й обдирає нас немилосердно, не дивився, товариш це чи чужий, мимо всього ми й тому раді були, що наш одинокий контакт зо «світом».

I поет між нами знайшовся. Михайло Стельмах з Золочівщини складав собі якісь вірші, не дуже мудрі, все ж давали вони розвагу в сумному житті. Зложив він пісню «На Сибірі вітер віє», залюбки її співали.

З більш освічених людей між нами пам'ятаю тільки одного, пізнішого поручника, Петра Шавеля. Може й більше було, небезпечно признаватися, то й тихо сиділи.

Найбільше заприязнився я з молодим хлопцем зо Станиславівщини, Іван Плоскодняк називався. Вояком він ніколи не був, большевики арештували його, як багато молодих українців, вивезли на Сибір і тепер, коли прийшла амнестія для колишніх польських громадян, доставили його до польської військової комісії. Лежав він біля мене на прічі і деякий час ми нічого з собою не говорили, найшла на мене

хандра, ввесь світ немилій мені видаєався, не відлизався я до своїх сусідів ні з-ліва, ні з-права. Якось раз зайшла в мене суперечка з Плоскодняком — тоді я й назвище його довідався — він добре відгризався, бистрий був хлопець і гострий на язык, сподобався мені і ми подружили з собою. При тій нагоді в сусідові з другої сторони пізнав я земляка з Турівки коло Скалата, доброго моого знайомого і товариша з військової служби ще з-перед війни, Павла Мартинюка. Так його біда прибила в цій «країні щасливого життя», що не то я, але й рідна мати його не пізнала б. На заслання кинули його десь коло Уфи, може й закляк би там, якби не відставили до війська.

Тиждень за тижнем минав, життя ні трохи не кращало, хіба те, що зупу замість один раз, давали тепер два рази на день. Наспіло вже постачання з Англії, вояки подіставали добрі чевревики, одяги й плащі, увесь добрий військовий виряд. Ми бачили те з наших бараків і тільки слинку ковтали, дивлячись на свої позавивані в шмати ноги. Вояки ходили по їжу до кухні, подзвонюючи новенськими їдунками, а мене злість розпирала на згадку, що навіть ложки в мене немає, що за їдунку в мене бляшана пушка з якогось шміру. Ще в таборі праці на Волині знайшов її, шість разів або й більше варив у ній кип'яток, два роки мандрувала вона зо мною і все одно смерділа шміром. В інших ще гірше, дехто набирає зупу в гарбузи, а дехто і в капелюхи.

Минув ще місяць і почало нами інтересуватися польське начальство. З'являвся дижурний польський старшина, подивився сюди й туди, пішов геть без слова. Одного ранку прийшов плутоновий. Всі лежали на прічах, кому

хотілося б вставати в лютий мороз? Плютоновий постояв хвилину, оглянувся навколо та й каже:

— Ви, панове, спіть собі — (це до групи поліцистів) — а ви, барани, вставати! — (Це до нас).

Гей, як почули це «барани», кожен лап за дерев'яник, чи що там мав під рукою, та в «пана плютонового»! Заки проскочив крізь двері, обірвав скілька разів, решта тільки задудніла по дверях.

Прислали когось іншого, що вів себе більш пристойно, і почали формувати з нас робочі бригади, зовсім, як большевики. Ходили ми до ліса, около вісім верстов, там одні пилили дрова, а другі носили на плечах до табору, щоб було чим варити їсти для дивізії. Зима ще й не почалася добре, а морози, аж тріщить, та й сніги випали вище колін, тяжко бродити по снігу, що витопчеш стежину, то вітер задме. Та й їсти більше не давали. Від дешевої рибки не побіжиш стрибки, як нас годували, таку й роботу діставали.

Походили ми тиждень до роботи і почалася маркірація. Поміркували поляки, що не далеко зайдуть таким способом, вже не казали носити дров на плечах, звідкись узяли санки з конем, а групу 180 чоловік перевели на постійне до села Ідолга, щоб не шляпати кожного дня до лісу й назад з Татіщева.

XIV

ІДОЛІГА

На вільних квартирах. - Приглядаюся москалям. - Купелі в «банях». - Кіно. - Український полк у селі. - Розмови про Захід. - Похід мобілізованих. - Чутки про німецькі звірства. - Святвечір серед москалів. - Зникло релігійне життя в селі.

Казали нам розміщуватися по селі, де кому вдасться. Люди радо нас приймали взаміну за дрова з лісу, — не мали чим палити, іхня «совєтськая влада» не дуже то журилася, мерзнуть вони, чи ні, а тепер, за війни, то й зовсім дров не давали.

Ідемо ми так селом з Голубом і розглядаємося, яку б то вибрati хату. Шукаємо, щоб велика й гарна, напевно всередині буде тепліше, погріємося. На нещастя помилилися ми в рахунках і дуже зле трапили. Хата зверху виглядала краще від інших, а всередині — пожалася Господи! Неначе одна велика стодола, не поділена на кімнати, в одному кінці кілька дошок замість підлоги, а в другому сира земля, в куті стоїть одиноке ліжко, а під стіною широчenna піч, де могла ночувати ціла родина, та що з того, коли холодна, нема чим палити. За ногу до ліжка прив'язана коза. В хаті якась старша жінка, молода дівчина — літ сімнад-

цять — побринькує на гітарі та двоє малих дівчат.

Думали ми, що вони всі помістяться на пе-чі, а нам відступлять ліжко. Тим часом на ліж-ко поклали вони двоє дітей, а нам казали ляга-ти на підлозі, так таки просто на дошках, хоч би тобі в'язку сіна або соломи, нічого під голо-ву. От таке то щасливе життя в «батьківщині всіх трудящих», не то що не бачив я такої нужди в нас, у Галичині, але й зроду не чув про таке.

Стомлений працею в лісі, заснув я на дош-ках. Голуб примостиився біля кози, каже, коза тепла, бодай з одного боку загріє. І вночі, чую, клене, на чому світ стоїть — коза обласкудила, геть бороду обляла. Еге, Голубе, загріла коза, чого хотів, те й маеш!

Після такої першої ночі стали ми продуму-вати, якби то перебратися на інше місце. На-бравши добре в'язки дров на плечі, вертаємося ми ввечорі з лісу. По дорозі переймає нас якась жінка, запрошує до хати, чи не шукаємо ми квартири? В неї є місце, прийме нас обидвох за дрова. Голуб попер відразу, вже й дрова на по-двір'я складає.

— Пожди, чоловіче, — кажу йому, — ще й не бачив ти, як всередині, і що це за люди. Та й з попередньою нашою господинею треба якось по-людськи розстatisя.

Заходимо. В хаті куди краще, скрізь дере-в'яна підлога, є дві кімнати і кухня, посереди-ні, як звичайно, величезна піч. Виглядає чисто. Двоє старих людей — це батько й мати, Гласов їхне прізвище. Син десь на війні, тут його жін-ка Прасковія, по-нашому Паракса, з двома ді-тьми, і сестра її Ліда, учителька. Договорилися

ми, що тут дістанемо квартиру, але спати мусимо на землі, нема стільки ліжок.

Треба якнайшвидше розв'язатися на старому місці. Недалечко ожив капраль Зварич, українець з-під Львова. Вступаємо до нього й умовляємося, щоб за кілька хвилин зайшов до нас і лаяв по-польськи, кричав, скільки вистане сил, і казав нам звідти забиратися.

Прийшов Зварич, ми поставали на струнко, руки «по швам». А Зварич кричить, аж підскакує, жінки нічого не розуміють.

— Поганий, кажуть — ваш командир. «Ругається», як на худобу кричить.

— Це він злий, що ми так далеко живемо, йому незручно по нас приходити. Мусимо перенестися на якусь близччу квартиру.

— Так ви покидаєте нас?

— Мусимо. Чули ж самі, як «ругав» командир.

Тільки що посідали ми в новій квартирі, жінки кажуть скидати наші лахи. Ніяково перекидаємося поглядами з Голубом.

— Воші з вас капають. Це в Советському Союзі не новина, але ми їх у себе не потребуємо. Скидайте мерштій, парити будемо.

— Та як же ж, голі останемося, чи як? В нас нічого більше нема.

— А що ж це за військо, що тільки одна сорочка на хребті?

— За те хіба «советській владі» подякувати. Так доробилися за два роки, що все своє потратили, а нового не придбали.

Дали нам тим часом якісь старі штани, накинули на плечі верети. В хаті вже напалено, приемне тепло розходиться по тілі. Наші лахи всадили в пару — там у деяких хатах щось та-

ке, як невеличка парня — а коли це обсохло, воші спрощі познікали.

Полягали ми спати на підлозі, хоч твердо, та тепло. На ліжку під одною стіною — Ліда, під другою — Параня. Хоч нам і не в голові якісь пустоші, але стара майже цілу ніч не спала, наслухувала крізь відхилені двері, чи, бува, нові квартиранти до дівчат не добираються.

Перший раз у своєму житті перебував я серед москалів. Люди — як люди, та куди їм до наших українців! В тому самому селі жило кільканадцять українських родин, вивезених сюди давніше, коли «розкуркулювали» Україну. Дехто з наших хлопців улаштувався в них на квартири, я часом заходив туди і різниця зразу ж кидалася ввічі. Передусім — гостинність і привітність, а далі — чистота. Коли мої господарі поїхали одного разу за чимсь до міста, їхні дочки дали нам істи. Не багато, бо й самим їм не переливалося, все ж таки більше, як те, що діставали ми з нашої польової кухні. Несподівано вернулися старі, скоріше, як думалось. Стара позбирала нам з-під носа миски з недоїдженою стравою, ще й нагримала на дочку, що змилосердилася над нами. Я такий був здивований і в той же час збентежений, що слова застрягли мені в горлі. Бо можна бути скупим і жаліти другій людині кусника хліба, але ж це нечуване, щоб відбирати те, що ми вже почали істи! Не знаю, чи в усій Україні, яка вона велика й широка, знайшлася б така українська хата, де посадили б людину за стіл, поставили перед нею миску, а потім відбирали. Може тому й насунула в Україну всяка шантрапа, використовуючи гостинну вдачу нашого народу.

На подвір'ї коло деяких хат стояли неве-

личкі будки, от так, якби одна кімната під дахом. Сказали мені, це парня, «баня» по їхньому, на чотири-п'ять хат припадало по одній. Закортіло мені випарити тіло, бо вже й забув, коли купався, ще вліті, в річці за Уралом. Повели менс туди Параня й Ліда. Ввійшли ми до середини, дівчата зачинили двері і без слова почали роздягатися. Я стою ні в цих, ні в тих, не знаю, що робити і що казати, соромно мені між дівчатами, а вони сміються.

— Ти чому не роздягаєшся?

— То як же це я, ось тут разом з вами маю паритися?

— А ти гадав, що ми будемо мерзнути надворі й чекати на тебе?

— Так соромно же ж...

— Ти, Міша, хороший парень, та дурний же ти, їй-Богу!..

— ... ?

— ... нема чого соромитися, все село так робить, не будемо ж строїти по дві бані, одну для чоловіків і другу для жінок.

А щоб їм хрін, тим москалям! Хто чував таке, щоб дівчата разом з хлопцями парилися в одній бані? Коли б розказав я про то в своєму селі, не повірили б, бреше сучий син, сказали б, нахваляється. А от у москалів це, як довідався я пізніше, звичайна річ. Нема в них сорому, та й годі.

В селі стояла якась артилерійська частина, мабуть цілий полк. Майже самі українці з Полтавщини, гарно так по-українськи говорили, аж приемно послухати. Не любили москалів та й не жаліли їх, тягли з колхозу, скільки могли, щоб прохарчуватися. Дивно, що серед війни, коли військо потрібне на фронті, тримали їх тут, в далекому запіллі. Пізніше довідався я,

що полк був на фронті, а коли українці почали масово здаватися в полон, стягнули їх з бойової лінії й відвели аж сюди, тут їх або переформовувати будуть, мішаючи з іншими, або в робочі батальйони переведуть. З командиром їхнім познайомився я в кіні. Було в селі кіно, час до часу висвітлювали там фільми, головно пропагандивні, хоч попадалися часом інші. Найперше йшли цивільні люди, потім їх виганяли з «залі» — це було щось наче велика стодола — і впускали червоноармійців. Одного вечора хотів я залишитися на другій фільмі з Парамею, говорено, що тоді для війська привезли якусь гарну річ. Всі вийшли з залі, тільки ми обое притаїлися в кутку. Ввійшов командир, обкинув оком залю.

— Виходьте, тепер будуть світлити фільму тільки для війська.

— Я теж військовий, хоч і не червоноармієць.

Показую йому свою обдерту польську шинелью.

— Ти поляк?

— Ні, українець, тільки в польському війську.

Зацікавився мною, поклепав по плечах і дозволив нам залишитися. Пізніше нераз ще мав я нагоду перекинутися з ним кількома словами, дуже гарна людина був він, по самій вдачі пізнати в ньому українця.

Село кацапське, не любило тих вояків-українців. Чоловіків у селі не було, хіба зовсім старі, вже нездатні до війська, або ще замолоді, щоб їх мобілізувати. Тільки голова колгоспу, декілька енкаведистів, що мали там якусь службу в будинку поштового уряду — решта самі жінки. Вони часто запивалися самогон-

кою, шлялися по вулицях групками по п'ять - шість та обсипали прокльонами українців, що не хочуть іти на фронт «захищати родину», тільки об'їдають їх тут, добро всяке з колгоспу розтягають. З українців прокльони перекидалися на «совєтську владу», часто чути було крики в селі, що «давольно воювати», «давайте нам чоловіків додому!» Бракувало тільки, щоб похапали баби коцюби в руки й пішли робити революцію.

До нашої квартири заходили інколи голова колгоспу з дочкою, гарненькою дівчиною літ сімнадцять, і старший від енкаведистів. Їх цікавило життя в Західній Україні і взагалі на Заході. Розказував я щиру правду, нічого не придавав, але й нічого не таїв. З національного боку жилося нам у Польщі дуже зле, поляки ненавиділи українців і переслідували їх, пакостями всякими жити не давали. Здавалося теж нам, що біда в Польщі велика. Але коли ми побачили тутешнє життя, то наші сільські гаразди здавалися нам небом, правдивим расм. Там принаймні міг кожен мати те, що заробив, не було такого голоду й жебрацтва, що його тут повно в Советському Союзі на кожному кроці.

Жодної агітації я не розводив, і не в думці мені те було, от ставили мені питання, а я говорив, що знав і що бачив. Слухали тільки й головами кивали, та видно було, що вірили і що робило це на них велике враження.

Війна вже йшла пів року. Тут, здалеку від фронту, все ще йшла мобілізація, та тільки інакше, як у Польщі. Людей призовали до війська, чи окремо, чи оголошеннями, того не знаю, бо наше село вже було змобілізоване. Здатні до війська чоловіки мали зголоситися в визначеному для них місці, а йшли вони туди

пішки. Майже кожного дня переходила через село група кількадесят людей, що з клунками на плечах і з кийками в руках мандрували багато кілометрів, від села до села. Кожна група мала маршовий наказ, а харчувалася подорозі в колгоспах. Відбувалося це так, що голова колгоспу або корову зарізав і кожному давав по шматкові сирого м'яса, або розділяв по пригорші каші чи по кілька картопель — і на тому кінчалися його турботи. Де і як собі це люди варили, не його діло. А вони розходилися по хатах ночувати і там розносили з собою воші. Відмовити ночівлі не вільно — такий наказ з сільради. Заходили вони і до нашої хати, що в порівнянні з іншими московськими хатами була значно чистіша, принаймні вошей не мала, всі вигублено.

— От, бачиш, Міша, ти іншої культури чоловік, може й не знав, що стільки вошей у Советському Союзі, — говорили мені дівчата.

Страшенно було їм цікаве почути щось про німців, про Захід. Чи правда, що німці виколюють очі? Обрізують язики? Добивають ранених? Таке їм говорили в агітпунктах подорозі, щоб не здаватися в полон. Я там самий не багато знав про німців, але це були очевидні нісенітниці, тоож я їх заспокоював, як міг.

— Люди добрі, — кажу їм, що там на фронті діється, не скажу, бо сам його не багато бачив, та тільки одне знайте — вже гірше ніде не може бути, як тут у вас, у Советському Союзі.

Слухала це Параня Гласкова і плакала зо страху за чоловіка, що воював десь на фронті. Потішав я її, як умів, що коли її чоловік не дурний, то кине своє «ружйо» в рівчак і дасть драпака до німців. Так воно мабуть і сталося,

бо незабаром прийшли до неї енкаведисти спісувати якесь слідство, розпитувалися про чоловіка.

Прийшло Різдво. На латинські свята видали нам по кусневі ковбаси і хліб трохи біліший, а що в селі, в нашій робочій колоні, не було ані одного поляка, свята ці пройшли без якогось ліпшого настрою. Коли ж діждалися ми Святвечора 1942 року — першого від трьох майже літ, що його в напівільному стані проводили — зійшовся нас десяток хлопців у моїй квартирі та й не було чим свят відзначити. Хтось роздобув рибу, поклали ми її на чорний хліб, поділилися тим, як проскуркою, помолилися Богу і про рідних своїх у далекій вітчизні згадали. Сумно було спочатку, та молодість швидко прогнала чорні думи і коли ми заколядували «Бог предвічний», а потім «Нова радість стала» — всі повеселішли і почали жартувати.

Наші господарі здивовано приглядалися. Коляди української зроду вони не чули, сподобався їм наш спів, а ми дули на всі груди, щоб аж до неба йшло! Дівчата нічого не знали про Різдво, релігія їх зовсім не цікавила, не тому, щоб агітацію там безбожницьку хто провадив, але просто релігія й церковне життя кудись щезло, ані про те не чули. В селі церкви не було, чи згоріла, чи розібрали її, не вмію сказати, не бачив я там ані церкви, ані жодного будинку, щоб подобав на неї.

Після того господарі почали інакшими очима дивитися на нас, подобрішали наче. Стара показала мені Христове Розп'яття, вирізане в стіні і закрите дошками. В них ще збереглися спогади церковного життя, але молодь уже зовсім без Бога виросла. Хоч — не знаю, правда це, чи ні, так мені розказували — якісно мо-

лоді матері приносили потайки хрестити дітей до польського військового капеляна.

Три тижні, а може й довше перебули ми в тому селі. А потім нагло відкликали нас назад до табору в Татіщеві і знову замкнули в тих самих бараках, звідки перед місяцем почали ми ходити на роботу в лісі.

XV

ДО ТУРКЕСТАНУ

Назад до бараків. - Більшевики й поляки на зміну агітують до своїх армій. - Купіль і гарячка. - Українець - лейтенант відряджує від Червоної Армії. - Поляки беруть наймитів до обозу. - Нарешті в дорогу! - Червінка серед цивільників. - Проміняв за хліб останню пам'ятку, вишивану сорочку. - Минасмо Ташкент.

Бараки тим часом опустіли, майже всіх забрали до війська, пішла навіть група поліцістів. В бараку напроти нашого осталася яка сотня хлопців, а в нашему стан зменшився до шостисот. Самі українці-галичани, всього-на-всього тридцять хлопців з Волині, один юнід, торговець з Перемишля і — надивовижу — один-одинокий поляк, старший віком адвокат Шумський з Krakova, в ранзі поручника. Чомусь він не міг погодитися зо своїми поляками, ввесь час тримався коло нас і лаяв поляків за їх дурну протиукраїнську політику, що до нічого не довела, тільки прибавила Польщі ворогів.

За той час змінилася постава польського командування до українців. Може такі вказівки прийшли з польського уряду в Лондоні, а може самі доглупалися, що коли будуть робити

різниці між українськими й польськими громадянами Польщі, большевики не випустають їм усіх людей з таборів. Досить того, що тепер навпремінку кожного дня приходили до нас то поляки, то большевики, одні й другі агітували, щоб вступати до їхнього війська.

— Товариші українці, давайте підемо до Красної Армії, «захищать родіну» і бити германца, сукіного сина!

— Колсдзи українцы, ви громадяни Польщі, ваш обов'язок служити в польській армії, де ви вже були, спільно з нами битися проти спільногого нашого ворога!

А наш брат слухав одних і других і нікуди не йшов. З москалів ми глузували, як то вони визволили нас від хліба й сала, від наших жінок і батьків, звичайно така агітація кінчалася лайкою, кидали в большевиків, що було під рукою, вони втікали, обсипавши нас матюками, а за два-три дні ті самі чи інші знову приходили, якби нічого ніколи не було, і все зачиналося заново.

Розум казав причепитися до поляків, бо це одинокий спосіб вирватися з «советського раю». Коби лише за границю, а там — побачимо. Одначе все в нас бунтувалося проти поляків, здавна накипіла ненависть, підсичена чванькуватою поведінкою поляків, переливалася тепер через береги. Військо вже від'їжало кудись на південь, десь аж під перську чи індійську границю, лишилася тільки сторожа, щоб нас пильнувати. Хоч прийшли англійські однострої і ввесь військовий виряд, ми з того нічого не дістали, далі ходили в своїх фуфайках і з онучами на ногах замість черевиків. Істи давали нам раз на день і ми так охляли, як ніколи перед тим у большевиків.

До того ще задумали вигубити нас іншим способом. Одного дня з'явилося щось ніби лікарсько-санітарна комісія. Нікого не оглядала, казала написати на бараку крейдою «тифус», хоч не було між нами ні одного тифозника, і наказала всіх вести до лазні для відвошивлення. Спершу всі тому зраділи, були ж такі, що від літа навіть помитися добре не мали як. Радість скоро зникла, коли ми ближче познайомилися з тією «купіллю». Зайшли ми до довжелезного бараку. Зимно, зуб на зуба скаче, в одному куті залізна пічка, тепло від неї йде може на яких два метри, а далі вода льодом замерзає. Там мали ми роздягнутися й перейти до купальні за стіною, поки ми будемо вимиватися, переведуть дезинфекцію наших лахів у парі.

Власне, про купіль і говорити не приходилося. Було трохи зимної води в мисках, от стільки, щоб очі промити. Справилися ми миттю, бо й не було біля чого баритися, і так перестояли голі в бараку майже чотири години. Хто дотиснувся ближче до пічки, тому з грудей ішла пара, а на плечах застигав мороз, а хто подальше — той з обох боків льодовою корою покрився б, якби не скакав і не вимахував руками, доки стало сили. Коли нарешті принесли одяг з пари, дехто вже зубами дзвонив у лихоманці.

Після тієї купелі половина лягла у гарячці. І мови не було, щоб якийсь лікар приходив, або щоб давали якісь ліки проти гарячки. Полякам це на руку, вони найрадше хотіли б, щоб ми там усі виздижали. Коли ж за кілька днів знову прийшли кликати до купелі, прогнали ми їх від порога.

— Ще раз нас так викупають, тоді одна нам дорога, просто з лазні на цвінттар.

Може й пішли б ми до війська, та в тім то й річ, що не кликали нас до армії, як регулярних вояків, хотіли зробити з нас наймитів при конаях і обозах. Якраз уже сформувалися обози, прийшли коні й вози, треба людей до обслуги — пригадали собі про нас. Мали б ми ходити в військових одностроях — авже ж не таких, як регулярне військо, того й не крили перед нами — належати до військової юрисдикції, тільки не носити зброї і бути на стані військових робітників.

Голод різав кишкі, гарячка душила горло — хіба відразу на той світ пишися. Злість на поляків стискала за серце, були вже думки, ліпше до большевицької Червоної Армії, там бодай кріса будемо в руках тримати.

Недалеко на залізничній станції стояла якась большевицька військова частина. Порадилися ми, щоб вислати туди двох делегатів, може знайдуть якихсь українців між червоноармійцями, чейже щось близче довідаємося про наше положення, а може й раду добру дістанемо. На делегата пішов жвавий хлопець, Іван Лук'яновський, що з душі не любив поляків. Йому пощастило знайти якогось лейтенанта українця і цей радив нам таки не йти до большевицького війська.

Агітація не вгавала і зачала давати свої наслідки. Половина не витримала холоду й голоду, в надії на картопляну зупу найнялася служити в польських обозах. Називали їх «барabolянниками». Осталося нас несповна три сотні. Розмістилися ми по менших будках, де жили передтим польські офіцери, все там тепліше, як у бараку, де вітер гуляє, як по степу.

Я лежав хворий у гарячці, стільки в мене лікування, що один з наших хлопців-санітарів мав термометер і два рази на день міряв мені гарячку, так якби це щось могло помогти.

Хтось приніс вістку, що в сусідньому селі є велика пекарня, часом потребують там робітників і платять за роботу білим хлібом. Зібрали я рештки сил і пішов. Яким чином потрапив я цілий день двигати тяжкі міхи з мукою, ніколи того не зрозумію. Дотримав якось до вечора і приніс з собою великий білий хліб на три кілограми і стільки мав користі, що подивився на нього, поклав біля себе і знепритомнів. Гарячка звалила.

Прийшов до себе, коли вже нас виганяли до поїзду. До недалекої станції підійшли ми пішки і там завантажилися в вагони. Для нас відведено чотири товарні, далі йшло кілька вагонів з цивільними, головно жінки й діти. Майже всі вони хворіли на червінку і тільки поїзд пристанув, вискакували з вагонів за потребою. Біда прогнала сором, молоді жінки й дівчата нічого собі з нас не робили.

Істи в них не було, большевики цивільними не цікавилися, харчі видавалися тільки для війська. Тому, коли в Саратові покликали нас по хліб, пішли всі, навіть ті, що ледве ногами волочили з хвороби, бо це мусіло вистачати і для нас, і для цивільних на цілу дорогу. В величезному магазині хліб видавав тільки один чоловік і йому не сила було втримати порядку, міліції там не було і не мав він ніяких помічників. Поки передні відбирали кожен по боханцеві хліба, по боках і ззаду тягнули, скільки влізло. До того ще два спрятніги, Сарабун і Стельмах, якимсь способом дібралися до другої частини магазину, де службу тримав якийсь

червоноармієць. Як це вони зробили, це їхня справа, але притащили до вагонів кілька міхів цукру й муки. Негайно це розділено на малень-кі порційки для кожного, щоб не знайшла, ревізія. Ревізія справді прийшла, не дуже шукала, та й не багато знайшла б, бо що ж це тих кілька міхів на цілий виголоднілий поїзд?

Не знаю, чи хвороба в мені переломилася, чи може свідомість, що їдемо кудись, може до ліпших відносин, так на мене вплинула, досить того, що покинула мене гарячка. Тільки ослаб я дуже, не знати, чи ноги мене носили, чи я їх волочив. Іхали ми ввесь час степом, поїзд ішов швидко, не такою черепахою, як з Баранович на Урал. Минали ми величезне озеро, виглядало, як море. Аральське озеро, сказв хтось, і згадав я, що колись карався тут на засланні Тарас Шевченко. Доля дала мені побачити і Дніпро, і Дін, і Київ — хоч здалеку — а тепер занесла мене на місце, де терпів наш Великий Кобзар.

На одній зо станцій бачили ми групку жінок. Були між ними й українки, їх сюди переселили давно ще, за колективізації. Боже мій, скільки світа з'їхав я по Совдепії, і на Уралі, і над Волгою, і тут, у Казахстані — скрізь знаходив українських жінок!

Верталося здоров'я, а разов з тим і голод. Хліб, що дістали в Саратові, давно вже пойли, не стало сліду і з того, що хлопці зорганізували в большевицькому магазині, а їсти хочеться, страх, як хочеться. Невідомо, як довго ще будемо їхати. Кажуть, недовго вже, але їсти нема що, а живіт бурчить. Мав я гарну вишивану сорочку, що мені сестра на побачення принесла, не носив я її, на пам'ятку тримав, щоб подивитися час-до-часу, край свій рідний

згадати. Хотів проміняти за хліб в українки на станції, давала тільки половину, більше не мала. Пожалів, не дав українці і мусів пізніше віддати московці за четвертину, бо голод просто розум відбирав.

Ставало щораз тепліше, а коли минули Ташкент — навіть гаряче, хоч рахувалася ще зима. Нарешті, після трьох чи чотирьох днів тісі подорожі заїхали ми до місцевості Джала-бад, там було збірне місце для нашої П'ятої Дивізії.

XVI

ДЖАЛАБАД

Між узбеками. - Торгівля «ліпійошками» і фуфайками. - Ставо могильником. - Знайомство з вивезеними українцями. - Концерт під голим небом - Спортивні змагання. - Напасть санітарного поручника. - Курича сліпота. - В 14-му батальйоні. - Як вирватися з Совдепії? - Пляни пробитися до Індії. - «Батальйони смерті». - Виїзд з ССР.

Цілого міста я не бачив, тільки частину, видавалося мені воно невелике, щось так як наш Скалат або Збараж. Не багато в ньому більших муріваних будинків, для війська не вистачило казарми, розложилося воно навколо на полях. Наш транспорт приміщено над річкою, ми ж не рахувалися ще військом, тільки військовими робітниками. Далі ходили в фуфайках і в ватованих штанях і назверх нічим не відрізнялися від мільйонів «щасливих громадян передової країни світу».

Вдарили спеки. В наших ватованих, на сибірські морози призначених одягах, — хоч загибай, ціле щастя, що над річкою. Як тільки залишили нас у спокою і не гнали до роботи, скидали ми з себе фуфайки і далі на пісок! Купалися, смажилися на сонці, вигрівали ревматизм і прали своє завошивлене білля.

Старий товарищ, голод, не покидав нас і тут. Щоправда, істи трохи ліпше, як у большевицьких лагерях, все таки мало — два рази на день. Тут прийшли нам з поміччю узбеки, повно їх скрізь, це їхня країна, усюди вешталися і до нас теж заходили. Траплялися й дівчата між ними, закохувалися в наших хлопців, намовляли тікати з війська й лишатися жити серед них. Приносили «ліпйошки», це щось наче паляниці, тонко розплескане тісто і спечене під сонцем, спеки там такі, що й вогню не потрібно. Платили ми їм за те рублями, а рублі діставали знов же ж від них за фуфайки і ватовані штані. Недалеко в місті був магазин, куди поляки здавали своє лахміття після того, як уже дістали свої уніформи, і туди кожного дня висилали з-поміж нас одну бригаду помагати большевикам сортувати і відвошивлювати здані речі. Роботи там не багато, та й кому хотілося б працювати в таку спеку, ще й задармо? Ніхто туди не спішився напочатку, але швидко всі почали навипередки голоситися до тієї роботи. Бо ввечорі, після закінченої праці, кожен надягав на себе, під свої заялозені лахи, по одних нових штанях і по одній, а часом і по дві, фуфайки. Біля наших шатер ждали вже узбеки і зараз же платили по 85 рублів за штані і по 90 за фуфайку. Завелися в нас гроші і легше стало клепати біду.

Я ходив до магазину всього один раз і нічого не приніс. Польський капраль, що був там разом з нами, заоочував мене, щоб я «не був дурнем і брав, що зможу, бо й так це большевицьке, в людей награбоване». Що ж, коли ж не міг я так скоро, за першим разом, перебороти нашої селянської відрази до крадежі, ще не ввійшло мені в кров советське право, що кожен

мусить красти, щоб жити, ще глибоко сиділа в душі погорда українського селянина-господаря до злодія. Пізніше не було вже нагоди, більше мене до магазину не посылали.

Постійна моя робота була — не вгадали б — копати гробы на цвинтарі. І не снилося мені, що буду колись у житті могильником, а тепер кожного дня нас вісім або десять ходили на обкопане поле за містом, визначене полякам на цвинтар, і кожного дня мусіли викопати десять гробів «на запас». Що викопаємо десяток одного дня, — дивись, уже заповнилися, нових потрібно. Між військом кинулася червінка, від хворіб і довгого виснаження неволею люди гинули, як мухи.

Одного дня, прийшовши як звичайно до роботи, застали ми три свіжі могилки, одну з них поза цвинтарем. Попереднього вечора розстріляно на підставі польського військового суду двох українців та одного жида, закидувано їм, що десь у советських лагерях знущалися вони над поляками. Поляки казали, що це комуністи, а большевики пояснювали, що це «фашистская сквалоч». Так чи сяк, два українці лягли там сном вічним, у чужій землі, «легально» замордовані своїми ворогами, та й імени їх ніхто не знає.

Два місяці прожив я так у Джалаабаді, ніби вільно а ніби під сторожею. Недалеко стояло шатро, а в ньому кілька вояків та один сержант, це щось як наша охорона. Команду обрали ми самі, поставили командантом поручника Шумського, згаданого вже адвоката з Krakova, як найстаршого віком і рангою. Часом можна було виходити до міста і там бачили ми українців, вивезених перед десяти роками. Пізналися з ними при нагоді, коли для православних

білорусів з польського війська дозволено відправити Службу Божу. Церкви в місті не було, Богослужбу правив пан-отець під голим небом, на площі біля польської команди, звідкись довідалися про те вивезені українці, прийшли й собі. Дуже приємно було поговорити з ними, були це гарні люди і добрі українці, з обережної їх мови відчуvalася ненависть до москалів. Бували ми в їхніх хатах, розмовляли про всячину, діти їхні, котрі молодші, мішали вже багато московських слів до мови, все ж таки заявляли себе українцями.

Працювали вони переважно по городах і при годівлі шовкопрядки. Скрізь в околиці росли дерева морви і виглядало, що це головне зайняття в узбеків. Узбеки ходили в шовкових сорочках і в довгих каптанах, на перший погляд здавалося мені, хоч може я й помилявся, що живуть вони більш достатньо, як люди в виголодженні Україні.

Вільного часу не бракувало, заповняли ми його спортом і культурною роботою. Склався незлий хор з хлопців, що колись брали участь у читальнях і церковних хорах, за диригента став наш командант Шумський, до кількох днів вивчили ми ті самі пісні, що їх колись співали в таборах на Волині. Шумський порадив нам вивчити ще кілька польських військових пісень і тоді виступити з концертом, щоб зібрати більше публіки. Незабаром відбувся цей дивовижний концерт. На горбку в засмальцюваніх советських фуфайках стояв хор, навколо посідало яких півтори тисячі поляків, прийшли й большевики, вся ця публіка сиділа на землі, на каміннях, дехто приніс з собою лавки, Поміж «публікою» розставили ми своїх хлопців підганяти до оплесків і захвалювати хори-

стів. Надзвичайно вдався концерт, всі вийшли з нього вдоволені і наш престиж підріс.

А ще більше поваги прибуло нам після того, як зорганізували ми спортивні змагання. Підгодувавши на узбекських «ліпійошках» та вигрівши кості на сонці, дістали ми приплив енергії і конче треба було її десь збувати, от ми і вправляли різні скоки й біги, не пробували нічого іншого, бракувало спортивного приладдя. Хтось знав трохи боксу й учив хлопців боротьби навкулачки.

Нарешті прийшов день публічного спортивного попису і тоді найбільше визначився наш тенор Кулик, що попри інші свої подвиги взяв рекорд скоком у довжину. Сенсацією дня стали боксерські змагання, коли з військових частин вислано якогось професійного боксера з Варшави, щоб він визвав на двобій представника «бараболяників». Не було ані одного такого між нами, щоб вправлявся в боксі ще з-перед війни, зате несподівано дістали ми добровольця, що взявся захищати нашу славу.

Я вже згадував, що тримався нас один жид, торгівець кіньми з Перемишля, здоровений червонопикий жидюга, плечистий і мускульний. Дуже він просився виступити в нашому імені на тих боксерських змаганнях. Правду сказати, не було вислати кого іншого, післали його і справді не посorомив він «бараболяників», на кисле яблуко збив варшавяка. Зачалося по всім боксерським правилам, а потім обидва розгарячилися і, не зважаючи на свисток судді, кинулися на себе, як закукурічені півні і наш Мошко так відлупцював поляка, що напів притомним знесли його з поля.

Якогось ранку прали ми білля в річці і співали собі стиха українську пісню. З неда-

лекого санітарного бараку вийшов поручник — лікар, зваблений нашим співом, прислухувався якийсь час, коли ж пізнав, що це українська пісня, накинувся на нас мокрим рядном, кричав, щоб розйтися, не вільно співати «руське п'йосенкі», хіба польські пісні. Його злобна напасть так мене обурила, що я не втерпів і, не дивлячись на те, що він поручник, гостро йому відрубав. Зараз він казав мені йти за собою до бараку і там хотів звільнити мене з військового стану та відослати до якогось колгоспу. Якось скінчилось на тому, що наразі задоволившися він криком, зате мені ця подія не тільки придбала одного ворога більше, але й поклала фундамент «нелояльності» під усю мою дальшу військову «кар'єру». Іvasьків, що скрізь совав свого носа, пронюхав у якийсь канцелярії, що цей лікар-поручник представив мене за большевицького агітатора, розпитує про мене між людьми й збирає якісь докази, щоб передати мене військовому судові. Перед очима станули мені могилки розстріляних на цвинтарі і від того часу тримався я обережно, чого не покинув аж до кінця війни, був, як той заєць, що спить з одвертими очима.

Напала мене куряча сліпота. Що тільки смеркнеться — на очі мені немов хто чорну хустину накинув, нічого не бачу, шпортаюся за шнурки від шатра, до входу трапити не можу. Пішов я до санітарного бараку і першого, кого там побачив, це моого «приятеля» поручника, що прогнав мене з лайкою. Підглядів я, коли він звідти виходить, і тоді забіг до його джури, в якого вдалося мені випросити по дрібку трану і за якийсь час сліпота зникла.

Близькість санітарного бараку з його шефом, моїм ворогом, ставала мені щораз прикрі-

ша, на моє щастя одного дня прийшли якісь підофіцери, викликували всіх по назвищах і порозділяли по різних полках. Взяли й мене, приділили до 2. компанії 14. батальйону V. Дивізії, разом з Павлом Мартинюком і ще кількома українцями, з яких пам'ятаю Чирського з недалеких від Богданівки Розсохуватців, та ще одного, Тимчишина, що до того часу притаївся й подавався за поляка. Тоді вже позбулися ми большевицьких фуфайок, дістали нові однострої і ввесь новий військовий виряд і так я знову став польським вояком, як на початку війни.

Чотирнадцятий Батальйон розташувався в недалекому селі Сузак, а найближчим нашим сусідом мали ми Тринадцятий Батальйон, розташований у селі Благовіщенка. Село те заложили українці, вивезені в часі колективізації, і назвали його так на пам'ятку того, що вийздили з України на саме Благовіщення. Околиця там суха, дощів мало, багато вітрів, ціле село жило з управи бавовни. Де стояли інші частини нашої дивізії, не знаю і не дуже тим тоді цікавився. Все те — піхотні батальйони, з невеличкими відділами легкої артилерії, гранатометів і тяжких скорострілів. Танків не було зовсім, ані не бачив я їх, ані не чув, щоб про них говорили.

Як не прикро носити чужий однострій, та нема порівняння між англійськими блузами і большевицькими фуфайками. От коби так замість польського орла український тризуб на шапці — з якою охотою і з яким завзяттям ішли б ми у бій! Ех, доле, доле! Чи діждемося коли від тебе, щоб у своїх, українських уніформах станути під рідними українськими прапорами?

Велика поправа в харчах. Крім того, що доставляли большевики зо своїх харчових магазинів, діставали ми згущене молоко в консервах, мармоляду й маргарину, що приходили англійськими транспортами через Персію. Та що з того, що більше істи, коли хвороби не покидають. Червінка, що вже давніше лютувала, тепер поширилася до страшних меж. Сотні воїків лежали на піску, щоб не вертатися до шатер і щораз не виповзти звідти для потреби, і не було на те ніяких ліків, люди або приходили до себе силою відпорності власного організму, або помирали. А хто сяк-так тримався ще на ногах, того ганяли на муштру. Робили всякі військові вправи, часом невеликі маневри, як от здобування гори, обхід ворога з-заду. Часом приглядалися тому большевицькі старшини.

Само собою, всі цікавилися, як довго нам тут ждати, коли й куди кинуть нас на фронт. Тут хтось заслухав кілька слів у військовій канцелярії, там другий чув щось від знайомого офіцера, в іншому місці підслухано уривки розмови і на тій основі витворився в нас неясний образ ситуації, з якого виходило, що большевики не хочуть випустити польських військових формacій з території СССР, настоюють на те, щоб якнайшвидше кинути їх на східній фронт, де вони стояли б під загальним советським командуванням. А полякам конче хотілося вирватися якнайскоріше з тих «дружніх» большевицьких обіймів і виїхати на захід, де вони політично залежали б від свого уряду в Лондоні, а на фронті підлягали б спільній начальній команді альянтських військ. Десь у тій справі велися переговори, вони затягалися і над нашими головами ввесь час висів большевицький меч, кожної хвилі могли нас розфор-

мувати й інтернувати, бо відома річ, що большевики, як узагалі москалі, нічого собі не роблять з ніяких договорів і зобов'язань.

Тоді виринула думка в польській команді, щоб у крайньому разі пробиватися силою до індійської границі, що мала бути недалеко, около сімдесят кілометрів, тільки шлях до неї дуже тяжкий,увесь час гористий і неприступним тереном. Казали нам щадити харчі, себто не нам, воякам, тільки магазинам і кухням. Кожного дня мали відкладати якусь частину харчових пристасів, щоб на випадок конечності пробою до індійської границі не лишитися зовсім без харчів. Хтось доніс про те большевикам, або інакшим способом довідался, влетіла ревізія, відкрила замагазиновані харчі і від того дня большевики зменшили видачу харчів, доки не вичерпалися нагромаджені запаси. З другого боку, польська розвідка в терені відкрила, що ми оточені звідусіль сімома советськими дивізіями і не маємо ніяких шансів на пробій. Мені якось не дуже вдавалося те правдоподібне, щоб у часі, коли німці йшли повним розгоном своєї офензиви й підсувалися до Кавказу і Волги, большевики тримали аж сім дивізій на даліких теренах для охорони однієї дивізії польських недобитків і голодоморів.

Вміжчасі перекинули мене до новосформованого «штурмового батальону», що його називали теж «батальоном смерті». Колись, на фронті, його завданням було іти на перший вогонь у наступі. Тепер велася до того підготовка на спеціяльних курсах. Два тижні йшли вже ті курси і я не дуже розумів, навіщо їх для призначених на масакру батальонів, викладали там про тяжку й моторову зброю та всякі інші речі, корисні для доброго загального військово-

го вишколу, та ледве чи придатні для штурмових частин.

Курсів не докінчили, несподівано прийшов довгожданий момент виїзду. Перші транспорти відійшли 8. серпня 1942 року, на мене прийшла черга аж за два тижні, бо в той час я знову захворів. Ледве вилизався з гарячки в Татіщеві, ще добре до себе не прийшов — вхопила мене червінка.

XVII

ЧЕРЕЗ ІРАН ДО ІРАКУ

Шпитальний вагон. - Приїзд до Красноводська. - Останній допит в НКВД. - На перському березі. - Етапами до Канакіну. - Ще раз зустріч з большевиками. - «У Багдаді, славнім місті». - Військовий табір на пустині. - Муштра, вправи, курси. - По червінці — малярія. - Голодівка. - На місце большевицького НКВД — польська «двійка». - Польська пропаганда серед війська. - «Не дами Львова». - Жіночі відділи в війську. - Коли вишилють на фронт?

В поїзді мені сильно погіршало і перевели мене до «шпитального вагону». Обляв мене холодний піт смерти, коли я побачив, що це ніякий шпиталь, а просто трупарня, куди зносили тих, хто вже догоряв, щоб не вмирали вони на очах інших людей у вагонах. Зібравши всі сили, доволікся я на найближчій зупинці назад до свого вагону, там мене скрили ззаду під стіною і там я пролежав усі чотири доби нашої породожкі. Змилосердився надо мною якийсь жидок, купив винограду. Очі жадібно його пожирали, язик засох, як кілок, все тіло аж кричить, щоб з'сти, а воля відмовляється, бо коли б з'їв, була б це може моя передсмертна вече-ря.

Дорога наша вела до Красноводська над Каспійським Морем. Власне, сам порт Красноводськ віддалений яких шість кілометрів від залізничної станції і ми пройшли їх пішки, чи краще, пролізли. Я й сам не знаю, як їх промаршував. Червінка поволі минала, по собі лишила ослаблення, що я хитався від вітру, як стебло. Та якось зайдов.

Корабель стояв уже в порті. А ще в останній хвилині покликали мене до станиці НКВД. Не бачив, чи кликали ще кого, мене розпитували, не знаю вже котрий зчерги раз, про мою попередню військову службу і дуже дивувалися, чому я, українець, іду служити в польському війську, замість вступити до Червоної Армії «защищати батьківщину». Слухав я так, слухав, охлялий від знесилля, без охоти лаятися з енкаведистами, а далі не втерпів і вибухнув, що мені і большевики, і поляки одним духом пахнуть, я українець і найрадше служив би в українській армії, а що її нема, то я вже буду докінчувати там, де почав. Випалив я те і жахнувся — знову запроторять туди, де козам роги правлять. А вони замовкли, переглянулися між собою і казали йти. Один з них, високий старший чоловік, уже по п'ятдесятці, відвів мене до дверей, мовчки потиснув руку і неначе попрощав своїм поглядом. Мабуть українець.

Смеркало надворі, вояки ввесь час вантажилися на корабель, іде це поволі. Жду і я на свою чергу, якось не береться мене резмова. І що це? Пісню чути здалеку, знайому. Вуха неначе розширюються і ловлять мелодію... «Ой, любив та й кохав, козак дівчину мав, гей, як у саду вишня»... Українську пісню хтось співає, вже не тільки мелодія доноситься, слова виразно чути. Галицька вимова, певно хтось з тих,

що їх большевики «визволили» перед трьома роками і загнали аж сюди, над Каспійське море... І полетіла моя думка далеко, до рідного краю, згадалися і сестра моя, і брати, і батько, що передчасно ліг у могилу... Тяжкий сум овіяв душу. Гей, чи знають вони, чи відають, де брат їх Михайло, куди його доля закинула? Чи згадують його коли там, у рідній Богданівці?

Всі вже на морі. Не видно ні одного большевика, хіба може корабельна залога, десь унизу. Українці тримаються на чердаку купками по п'ять-шість людей, трохи тому, що кожного тягнуло до своїх, а трохи лякалися, щоб не скинули поляки в море. Чув я про те, хоч сам не бачив, а пізніше, в Палестині, якийсь польський загорілець, не знаючи, що до українця говорить, призвався мені до того.

В надвечір'я другого дня причалили ми до перського берега. Затримались ми доситьдалеко від суходолу, замілко було, щоб туди підплисти, та й портових уряджень я не бачив. Малий корабель перевозив нас по сотні на берег, зовсім пустий, і душі людської не видно. Казали, недалеко місто Паглеві, якого ми не бачили.

Втомлені дорогою і виснажені хворобами, полягали ми на пісок, всуміш офіцери й вояки. Серед того безладу, що заволодів тілом, ясним промінем світилася одна думка — проклятий советський край уже за нами! Що б нас не ждало, які б несподіванки не готувало нам майбутнє, вже ніколи не вернемося до землі советської, дому тьми й неволі!

Нагло почулися крики. Обскочила нас юрба перських перекупнів з кошиками в руках, на плечах і головах, повними різної юстивної всячини. На різних мовах вигукували незрозу-

мілі слова, мішаючи туди московські і навіть польські: яйця варені й печені, «ліпіошки», ковбаси, білий хліб, горілка і навіть годинники! Всякого добра, скільки хочеш, купуй, що забажаєш, коби тільки гроші. Які гроші? Приймають усе: перські, англійські фунти, американські долари і советські рублі.

Ось так то, тільки виплигнути з советського раю, навіть до такої бідної країни, як Персія — і вже всього вдосталь. Що думають про те червоноармійці? Прийшли колись до нужденної Польщі, тепер до такої запущеної країни, як Персія, і всюди, куди б не ступити, скрізь багатше й краще життя, як у «передовій країні соціалізму».

Над берегом моря пересиділи ми около тижня. Тяжко пригадувати дати, ніяких записок я не провадив, лякаючись, щоб не зробили поляки ревізії і не пришили шпигунства. Отже, мусів я триматися обережно, тим більше, що мене знали, як українця, та ще й «гайдамаку».

Дивно виглядали англійські офіцери, що кілька разів приходили нас відвідувати: в коротких штанятах, як колись пластуни в Галичині, замість шабель тростинові палички в руках, менше виглядали на військових старшин, більше на знуджених франтиків, що вийшли прогулятися над морем і побачити чудасію, що приїхали якісь польські дивогляди. Бо й справді наше «військо» скидалося скоріше на транспорт мерців, що розсипався над морем.

Істи давали досхочу, щоб відгодувати голodomорів. Кому це виходило на пожиток, а кому на шкоду, бо ось я наївся яєць і густого конденсованого молока, вхопили мене корчі в шлунку і я трохи не дав дуба. Не покидала проклята хвороба, ще довгі тижні мене мутила.

Потім приїхали великі вантажні автомобілі з арабськими шоферами і тоді вже всі знали, що поїдемо Звідси до Іраку. Від'їжджали по черзі так, як сюди приїжджали, і на мене припало їхати аж в останньому транспорті. Їхали три дні, не спиняючися в жодному місті, в ніякій людській оселі. Ночівля завжди під голим небом, оддалік від людей, під розп'ятими наборзі шатрами. Вся дорога від Каспійського Моря аж до місцевості Канакін в Іраку, де призначено для нас збірне місце, ішла етапами від одного відпочинкового пункту до другого. Поставлять англійці кілька шатер на безлюдді, привезуть бочки з бензиною і скриньки з харчами — ось вам і «пункт».

Недалеко Тегерану, — ми тільки переїжджали попри місто, — побачили ми большевиків. Було вже відомо, що англійці разом з большевиками зайняли Персію, поділивши її на дві окупаційні частини: північ для большевиків і південь для англійців. Больщевицьке військо виглядало тут куди ліпше, як у себе вдома, добре зодягнені вояки і, як видно, не голодні, напевно сиділи на англійських харчах. Тут теж уперше побачив я погони на советських уніформах. Кепкували ми з червоноармійців, як то вони в 1939 році обривали нам підтаршинські відзнаки з рамен і чванилися, що в них погонів нема, а тепер позолотили собі коміри й нараменники, як у забавках для дітей. Нічого на те не відповідали большевики, всміхалися тільки.

Персія країна гориста, бодай ті околиці, кудою ми переїжджали. Круті доріжки в'ються, як вужі, на що зовсім не зважали арабські шофири і перли як скажені. Я подивляв їхню зручність, але і лякався, коли один чи другий

голомозий, не дивлячись на закрути, гнав, як на перегонах.

На одному пункті коло Багдаду забарилися ми чогось, бензини не стало, чи авта мусіли переглядати. Молодий поручник Дембіцькі, несогірша людина, для якого не було різниць між поляками й українцями, запропонував нам оглянути місто. Знайшлися охочі і Дембіцькі поїх з нас до Багдаду. Я й сам цікавий був оглянути, як виглядає арабське місто, та ще й таке славне, як Багдад. «У Багдаді, славнім місті, тому літ не сто не двісті, як халіфи ще були» — читав я колись, ще в школі. І тут десь стояло в давнині місто Вавилон, що про нього згадують у Біблії, як то помішалися людям язики при будові вавилонської вежі. Все те розбуджувало уяву і казало сподіватися чогось таємничого. Коли ж ми приїхали на місце — жодної таємничості, ні сліду минулих віків, нічого крім пороху й розпеченої каміння будинків і вулиць. Частина міста, куди ми проходили, нічим не різнилася від інших міст, що їх бачив давніше, чи потім. Цікаво було побачити арабського короля, казали, він часто містом проїжджає, не було й на те часу, мусіли вертатися до транспорту.

Місто Канакін, куди ми нарешті заїхали, лежить на гористій пустині. Як і досі, не розташувалися ми в місті, розбили шатра на пустині, шатра дістали великі, на шістнадцять осіб кожне, і розмістилися вигідно. Не могли тільки звикнути до піску. Чи це пора року така, чи ціла околиця лежала в полосі вітрів — мете піском в очі, сипле за сорочку, нікуди перед ним сковатися. Добре, що річка недалеко, поляки її Тигрис називали, по-нашому Тигр, кіломет-

рів не дальше, як чотири, можна ходити пішки купатися.

Після кількох днів відпочинку, коли ми нічого не робили, розставляли тільки варти перед арабськими волоцюгами, що крали незгірше циганів, зачалося звичайне вояцьке життя: вправи, муштра, наука. Відновився курс важкої моторової зброї, пішов і я, щоб докінчити. Наука тривала два місяці, теоретичні предмети покінчив я добре, дістав «чвірку», що рахувалося дуже добрим вислідом, а до практичних вправ мене не допустили, вибрали самих поляків. Тиснули мене і при теоретичних іспитах, мав я щастя, поміг мені підхорунжий Постула. Чи то такий наказ був, чи звичай, що старшини спали окремо в своїх шатрах — мали на тому настоювати англійці — тільки Постула належав до вийнятків, що не цурався простого вояцтва, спав в одному шатрі з нами, за те його любили й поважали. Була це освічена людина і я багато навчився біля нього з географії, геології, економічних наук, це дуже придалося мені при іспитах.

Червінка нас покинула, на те місце прийшла малярія. І ще якась гарячка мутила людей, може тому, що не звикли до клімату. Кожного дня приходили санітари міряти гарячку і забирати до шпиталю. Дижурним санітарем у моїй частині був якийсь капраль, українець з Гуцульщини, що перекабатився на поляка, до своїх людей ставився гірш собаки, а полякам підлизувався, як кожен перекинчник. Я лежав на своєму берлозі, не мавши сили звестися на ноги, він переступив через мене, як через звірину, навіть гарячки зміряти не хотів. Не помогли протести ні мої, ні моїх товаришів, щоб забрати мене до шпиталю. Гарячка так мене

витрясла, що й жити відхотілося. І тільки один жидок, той самий, що частував мене виноградом у дорозі до Красноводська, старався помогти мені, бодай заговорити і принести новини з табору. І його положення тяжке, поляки погорджували ним, як жидом, горнувся він до українців і шукав нашого товариства, хоч і не вмів по-українськи говорити, родом був десь з-під Krakova.

Задумав я лікувати сам себе і зачав від голодівки, нічого не їв кілька днів, щоб прочистити собі шлунок. І з того вийшла велика справа, хтось доніс нашому командантові, піоручникові Яніцькому, злобному й поганому типові, що я заклав голодівку на протест проти того, що не беруть мене до шпиталю. На четвертий день голодівки прийшов він до мене, а з ним ціла комісія, солодші від меду, сердечних приятелів удавали, намовляли прийняти їжу. Я їх майже не слухав з обезсилення. Поклав я собі не їсти п'ять днів, така була моя курація. На шостий день почав я поволі їсти, наперед теплу каву, потім бісквіти, і от диво, хвороба мене покинула, щораз більше приходив я до сил і від того часу аж по сьогодні ніколи вже не хворів. Коли я вже підвівся на ноги і почав виходити з шатра на прохід або вигріватися на сонці, підступив до мене шеф *) компанії. Прийшов виклик з «двійки» **) при дивізійній команді, щоб я негайно туди зголосився.

Навколо стояло багато війська, а все в шатрах, дуже до себе подібних. Військові кан-

*) Начальник канцелярії, компанійний писар.

**) Другий відділ генерального штабу, що займався розвідкою і контррозвідкою. Також називали так військову поліцію, що займалася політичними справами.

целярії і різного ступня військові команди теж містилися в шатрах, не було там ніяких будинків ані бараків, отож нелегко було зорієнтуватися в тому лісі шатер. Щоправда, кожна частина мала призначене для себе інше місце і передожною частиною, а теж і перед шатрами з канцеляріями і з командами сторчав застремлений у пісок дрючик з табличкою, але шатер багато, табличок ще більше, лихий його знає, де шукати тієї двійки, до того треба було б мати плян нашого таборового міста. Бродив я так майже дві години по піску, заки допитався до «двійки» при П'ятій Дивізії, і натрапив на такого самого, як я, українця, що теж шукав «двійки», його теж на сьогодні туди покликали.

Віднайшли ми якось те шатро, входимо до середини, салютуємо. Швидко обкидаємо оком нутро — посередині стіл з двома кріслами, якісь папери на ньому, за столом сидить величезний хлопиця, голий, в одних тільки штанях, бо гаряче. Каже одному з нас вийти. Вийшов я, думав, може довідається за той час, чого хочуть від мене, а може підслухаю, про що вони в шатрі говорять. Не можна зрозуміти окремих слів, чути крик і ціла розмова ведеться піднесеним голосом. Не дуже довго тривало і мій попередник вискочив звідти цілий червоний і зіпрілий і не глянувши на мене побіг просто до своєї частини.

Пішов я. Неспокійно стукало серце, за ці чотири роки немало горя я зазнав і був час привикнути до всяких несподіванок, але поліція в цілому світі однакова і перспектива розмови з тим військовим поліцистом не віщувала нічого доброго.

Розпитує мене про всяке, де й коли народився, імена батьків і т. д., як звичайно на

кожному допиті. Потім перейшов на мою військову службу, все дуже докладно нотував. Вміжчасі я вже успокоївся і повернулась певність себе. Запитує мене, якої я національності.

— Української, — відповідаю.

Відразу мій співрозмовець як не той став, гrimнув кулаком у стіл.

— Нема такої національності, тут польське військо і в ньому служать самі поляки.

— Так навіщо ж ви питаетесь, якої я національності, коли всі тут поляки? Автім, я собі тієї національності не вигадав. І мусить вона бути на світі, коли признаються люди до неї, ось я теж стою перед вами, як приналежний до неї.

Від того він немов осатанів. Розверещався, аж захрип, одначе — самому мені дивно — це все якось без враження переходило на мені, навпаки, що більше він кричав, то більше спокійно трималися мої нерви.

— Як ви відзываєтесь до мене? Як ви сміте так зухвало тут говорити? Чи ви знаєте, перед ким стоїте?

— Ні, не знаю, і не моя в тому вина. Ви не сказали мені, хто ви такий — генерал, полковник, майор чи сержант — я бачу перед собою голу людину без ніяких відзнак, тому й не можу вас титулувати, як належиться вам.

Знову нагла зміна. Від крику й брутальнosti — перескок до ввічливості. Попросив мене сідати і до кінця вже все йшло дуже гарно й спокійно. Все ж таки не сказав, хто він і яку військову рангу має. Розпитував я про те інших українців — усіх моїх знайомих кликали туди — ніхто не зінав.

Майже рік просиділи ми на тому місці,

підготовляючися до виїзду на фронт і нічого не сталося там, що варто було б згадки. Звичайні сірі дні, муштра, вправи, стріляння, звіти. Хіба те, що вітри зігнали нас з гір, часто зриваючи нам шатра і ми перенеслися квартирувати на низинну пустиню, розбивши табір під горою, що давала нам захист від північних вітрів. Я вже цілком виздоровів, ходив на всі військові зайняття і навіть відзначився, зайнявши перше місце в киданні гранатами і в стрілянні з коротких автоматів.

З газет доходив до нас «Дзенік жолднева», не пам'ятаю, де він друкувався, довозили його літаками. Можна було послухати радіо, по таборі їздили радіоавта з гучномовцями. Здавалося б, що людина на пустині спрагненаожної вістки зо світа, а в нас навпаки, рідко хто слухає радіозвідомлень. Та й що міг я там почути? Воєнний комунікат перечитав у газеті, а все інше — пропаганда. І переливалася та пропаганда всім крізь вуха. Світили фільми вночі під голим небом, час до часу, найчастіше при нагоді приїзду когось з польських достойників, зганяли всіх на військовий перегляд, що інколи кінчався віchem, де пописувалися всякі промовці. Пам'ятаю, як наш генерал Сулік, командир V Дивізії, розкричався одного дня, що «не дамо Львова, будемо бити ворога, чим попаде, крісами, багнетами, лопатками — а таки дійдемо до Львова і Львів мусить бути наш!» Кілька разів приїздив головний командир Андерс, не знаю, де в тому часі була його головна квартира.

Прийшло Різдво, вже третє, відколи покинув рідний край. Ще спозарань витягнули мене з шатра підхорунжі, що ходили з колядою і з вертепом, бракувало їм басів, а знали вони, що

в мене добрий голос. Обійшли ми з колядою всі вищі чини і нарешті зайшли до жіночого відділу, власне, це й була головна ціль тієї коляди.

Трохи збоку від нашого табору жінки мали окріме своє загорожене приміщення. Їх називали «пески», від початкових букв П.С.К., не знаю, з яких слів це скорочення. В них була своя окрема команда, самі тримали варту коло себе, ходили в англійських уніформах, а що властиво було головним їхнім зайняттям, ніхто не вмів сказати. В нашему таборі їх не багато, всього шістдесят, помогали в військових читальнях і світлицях, училися їздити автом. Пізніше, в Італії, довозили вони амуніцію під фронт і робили це дуже добре, а тепер говорили про них, що це офіцери спровадили собі для вигоди коханок.

В жіночому відділі застали ми одну-одиноку песку, решта розійшлася по офіцерських шатрах. Не було кому колядувати і мої підхорунжі відійшли з довгими носами, втративши надію на святочну забаву з жінками.

Тиждень за тижнем, місяць за місяцем минав і ми все ще на місці, я вже й сам запитував себе, що буде з нами далі. Воно не зле було б і всю війну так переждати. Це неможливо, колись мусять вислати на фронт, питання, коли й куди? Вже й Великден наближається, — ми ще далі в Іраку. Ну, гадаю собі, що ще не так зле, з такою війною можна витримати, спішилися нема чого, бо й за кого будемо воювати?

XVIII

ТАЙНИЙ З'ЇЗД

Українці вже відшукалися. - Як тримати контакт? - Великдень для всіх, тільки не для нас. - Старання про священика. - Делегація до генерала Суліка. - Замість священика ксьондз. - Свячене в горах. - 20.000 українців у Другому Корпусі. - Організатори тайного з'їзду делегатів від частин. - Наради й дискусія. - Постанови з'їзду. - Польська «двійка» заметушилася. - Масові виявлювання українців. - Поляки лякаються конспірації.

Українці, що їх у Джалабаді розкинули по різних військових частинах, уже себе відшукали. Щокілька тижнів відбувалися змагання кошного м'яча і хто хотів, того возили туди військовими автомашинами. Зараз на перших змаганнях зустрілося нас кільканадцять українців з різних частин, обмінялися своїми адресами і вже від того часу постійно були з собою в зв'язку. Потім сходилися ми при купелі в річці Тигрі. Знайшли собі затишне місце під пальмами, куди ніхто інший не заходив, там ішов обмін інформаціями та переказування вісток від частини до частини. Регулярно ходили туди всі, чи хотів хто купатися, чи ні, щоб тримати між собою зв'язкову службу. Придумувалися всякі способи, щоб затіснити контакти, триматися

вкупі і не розгубитися між поляками. Було б незле мати свого священика-українця, він міг би свободно їздити по всіх частинах і навколо них, під релігійним прикриттям, легше було б нам зорганізуватися. Очевидччики, тільки найбільш ініціативні роздумували над тим, багато було таких, що лякалися польських переслідувань і шикан у щоденному житті та й не признавалися через те до своєї української національності. Проте треба сказати, що число їхменшало з кожним днем.

Латинський Великдень — був це вже 1943 рік — припадав на один тиждень скоріше від нашого. Якогось дня в латинський Страсний Тиждень викликали нас на збірку. Шеф компанії найперше казав виступити римо-католикам, тих було найбільше.

— В такім то й такім шатрі є «ксондз», туди підете сповідатися. Сьогодні день вільний від звичайних зайнят. Розійдись!

За ними пішли православні, їх поляки згірдливо називали «правоскрентні», себто такі, що скручують направо.

— До вас приїхав «піп», є в такому то шатрі. Зараз ідіть сповідатися.

Виступило досить багато православних, Бог один знає, що це за люди. Про вісъмох знали ми, що вони білоруси, до українців не призначався з них ні один.

— А тепер «визнане Мойжешове». Виступити, скільки вас є!

Вийшло дванадцять жидів. Більшість з них мали високу освіту, проте служили простими вояками. Не зазнали й вони розкоші від поляків, що жидів не любили й ними помітували, тому в національних справах жиди йшли з нами одним фронтом.

— Ви підете на молитву до такого то шатра, приїхав до вас рабін.

Всі відмаршували, залишилося шість українців греко-католиків: Андрій Пшик, Павло Мартинюк, Михайло Стельмах, Сарабун, Тимчишин і я.

— А ви що за одні?

— Ми українці, греко-католики.

— Ви маєте свого священика?

— А хіба ж ви його нам дали?

— Розійтися, вас сповідь не обов'язує!

— Як то, не буде нашого священика? І чому то не обов'язує нас сповідь, хіба ж ми безбожники чи безвірники які? Комуністів з нас поробити хочете?

— Як ви католики, то йдіть до нашого ксьондза, це одна віра, всі маємо папу римського за начальника. А не хочете — не маю для вас ради.

Хтось казав робити старання знизу, писати прохання і голоситися до звітів, щоб добитися свого священика. Конче його потрібно. Старшин українців нема, нам виходити поза табір не вільно, хіба службово, от якби трапився свідомий священик-патріот, багато поміг би в нашему положенні.

Найперше зголосилися ми в канцелярії, щоб написати листа до вищої команди. Шеф написав нам такого листа, що вояки греко-католицької віри просять призначити їм священика. За кілька днів вибрали ми делегацію — Андрій Пшик, Михайло Стельмах і Михайло Козій — щоб зголосилися до звіту перед генералом Суліком. На превелике чудо дуже швидко допустили нас до нього. Ввійшли ми до його шатра, зголосилися по-військовому і просили постаратися, щоб на Великденъ приїхав до нас

наш священик відправити Службу Божу, якої не мали ми нагоди вислухати вже від кількох літ. Генерал Сулік прийняв нас привітно, навіть пожартували ми там трохи і вийшли з його обіцянкою, що на Великденську усіх українців греко-католиків звільнить від вправ та викличе нам священика через вищу команду.

При відчитуванні вечірнього наказу в Великодню Суботу подано до відома, що в одному з шатер 17-го Батальйону відправиться завтра Великодня Служба Божа для греко-католиків. Велика була наша радість. Коби лише дісталися до священика і поговорити з ним, вільною людиною поза військовими рамками, а вже через нього і перекажемо про себе іншим українцям у світі та й може пораду якусь від нього дістанемо.

Посхалувалися хлопці зранку, штани випрасували, виспавши на них, щоб «кант» був гострий, черевики почистили, щоб блищали як консерви — ідемо до 17-го Батальйону. Коли це — іде за нами гурт яких тридцять поляків, теж з нашої компанії. І чого ім на наше Богослуження? Чи не хочуть бешкету якого вчинити?

Приходимо під шатро, вже зійшлося понад п'ять сотень українців з різних компаній. Стоїть шатро, відкрите з одного боку, бачимо вівтар. Серце тріпочеться, по стількох роках перший раз заспіваемо «Христос Воскрес», воскресною піснею з'єднаємося з народом нашим, що там десь в Україні, хто явно, а хто тайно, святкує це рокове свято.

Виходить священик. В польських ризах? Може нема українських і він узяв з латинської каплиці в шатрі? Вже по первих словах бачимо, що нас одурили, це латинський священик,

польський ксьондз буде правити Службу Божу. Неначе гірка жовч розлилася по душі, але стоймо до кінця, не годиться робити демонстрації при Богослуженні, будь воно й не наше, латинське. Переморгнулися між собою співаки й підсунулися ближче до шатра. Коли ксьондз кінчав, ми на все горло гукнули «Боже Великий, Творче Всесильний», за нами піджопили інші, а коли дійшли до слів «навіть молитись ворог не дастъ» — п'ять сотень грудей понесли пісню високо, до неба. Слухали це поляки навколо, напевно розуміли слова, що собі думали при тому, не знаю, нічого нам не казали.

На другий день увечорі, після щоденних вправ, зійшлися ми в горах на вибраному вже давніше місці. Від кількох тижнів приготовлялися ми до тих свят, повідомили, кого тільки могли, по всіх компаніях в околиці, а кілька днів перед тим вибрали місце і підготовили його до спільногого свяченого. Місце дике, самі скелі й піски. Хлопців прийшло кількасот і робота закипіла. Грубше каміння зсунули посередині, замість столів, накрили військовими рушниками, по боках менше каміння служить за лавки й стільці... Кожен приніс з собою в ідуниці, що міг — рибу, яйця, хліб, солодощі.

За господаря у нас був старший стрілець Маріян Паньків, років під тридцять п'ять, він усьому надавав порядок. Поставали ми за «столом», поскидали шапки. Тихо стало, настрій святочний, та чомусь сумний. Паньків провів молитву, проказали ми «Отче наш» і «Богородице Діво», потім замовкли на хвилину, пошанували пам'ять наших братів, що загинули за волю України і замість вічної їм пам'яти заспівали «Христос Воскрес». Боже мій, чи думав хто, що зустрічатимемо Великдень на

арабській пустині, недалеко Святої Землі, де ходив колись Ісус Христос і навчав любити людей і славити Господа? Приїхали ми сюди не явно-славно з землі нашої української, як вірні паломники зложити жертву на Гріб Господній і прославити ім'я Його разом з іншими народами. Тайно, серед гір і скель, ніби вільні люди, а в дійсності напів невольники прийшли сюди заспівати воскресну пісню Господеві, далеко від рідних, що їх може ніколи не побачити і що може не знають, чи живі ми ще. Хоч радісні слова пісні могутнім голосом плили під небеса, але в не одного сльози в очах станули, коли згадав близьких своїх, хто матір, хто дружину й дітей, а хто дівчину. Де вони і який для них цей Великдень? Згадав і я свою родину і ще сумніше стало на серці...

Смуток не довго гострює в молодих душах. Після нашого «свяченого» Паньків виголосив промову. Прості й невибагливі його слова, проте запал і віра в свій нарід піддали йому вогню, що й на нас перенісся. На закінчення вдарили «Не пора, не пора, москалеві й ляхові служитъ», що грімким відгомоном відбилося від скелістих гір, аж доки голос не завмер десь у безкрай пустині...

Того вечора вернулися ми до своїх шатер аж коло пів до одинадцятої години. Військовий притис казав лягати спати вже о дев'ятій, та хто може це сконтрлювати, коли шатра не загороджені і непомітно можна підкрастися, щоб не бачив вартовий. Не без того, щоб не довідалося начальство про наш пізній поворот, однаке нікого за те не кликали до звіту.

Два тижні пізніше відбули ми на тому самому місці свій перший товариський з'їзд. Не вгадаю, кому першому прийшла ця думка до

голови і хто був властивим організатором з'їзду. Про нього довідався я від старшого стрільця Петра Шавеля з Волині, а крім нього, пам'ятаю, займалися повідомленнями людей Микола Залуцький, Сарабун та Іван Плоскодняк, не рахуючи мене самого. Порозумівалися ми при всяких нагодах, а найбільше в неділю над річкою, один другому передавав вістку, обережно, щоб обминути шпигів «двійки». Найперше йшлося про те, щоб устійнити, скільки нас може бути українців у Корпусі. Авже, це тільки здогади, точного підрахунку на нічому сперти. Однак по наших дуже мозольних підсумках за кілька місяців перебування в Іраку дійшли ми до переконання, що українців у корпусі ген. Андерса не менше 20.000, а тих, що одверто признавалися до своєї української національнності, не можна б налічити більше чотирьох тисяч.

Головна мета — вирватися з московських лабет — уже за нами. І що тепер? Бувши відтятими від зв'язку з Україною, не мавши ніякого контакту з українською пресою та з українськими організаціями, нічого ми не знали, що діється у світі з українською справою, наші інформації про війну йшли тільки через «Дзен-нік жолнєжа» і через пропагандивні польські радіоавдіції. Не можна ж так здаватися на ласку долі і ми сподівалися, що на з'їзді обміняємося думками і може вирішимо, як нам себе далі вести та що ми можемо в нашему положенні зробити для себе і для свого народу.

Коли прийшла означена неділя, малими гуртами, найбільше по чотирьох, почали сходитися делегати. Виходили з тaborів у різні сторони, з дальших частин приїжджали автами ніби купатися, а потім усі завертали в гори,

щоб змилити чуйність польської військової поліції. Всіх зійшлося щонайменше дві сотні, де-хто нараховував учасників з'їзду на поверх триста делегатів. Власне, не були це якісь виборні чи визначені своїми частинами делегати. Організатори з'їзду старалися запрошувати найперше тих, що про них знали, як про твердих і певних українців. А далі підбирали запрошених так, щоб були заступлені кожен полк і кожна компанія і щоб вони могли пізніше передати наші постанови своїм товаришам. Репрезентовані були всі піхотні батальйони й артилерійські полки, не було нікого від панцерної зброї, туди ще не брали українців.

Наши наради — якщо це можна назвати нарадами — зачалися о другій годині пополудні. З'їздом проводив старший стрілець Маріян Паньків, з обережності не писано ніяких протоколів і не роблено ніяких записок, усе йшло усно. Не бачив я між нами нікого з вищим ступнем, як капраль, все переважно прості воїки, стрільці. Може й були освічені люди між ними, але ніхто з українців у тому часі не добився ще старшинської ранги.

Ніхто не хотів пописуватися красномовністю, а зрештою ми відчували, що не прийшли тут на віче політикувати, тільки визначити для всіх нас якусь загальну лінію поступування на випадок, якби нам порвався зв'язок.

Паньків коротко з'ясував справу. В польському війську знайшлися ми з примусу обставин. Не було інакшого способу рятуватися від загибелі в большевицьких таборах смерті, як іти до польського війська. Тому й голосилися не тільки ті, що вже відбули військову службу, але й цивільні люди, що вступили до війська новобранцями. Далеко не всім те вдалося і ба-

гато наших товаришів залишилося в СРСР. Тепер ми дійшли до своєї безпосередньої мети — вискочити поза межі СРСР — і мусимо подумати про наше завтра. Хіба нікому не приходить до голови проливати свою кров за відбудову Польщі на українських землях. Положення наше примусове, ми в військовій дисципліні і під військовими воєнними законами, розкидані поміж поляками, без контакту з українцями вільного світу, здані тільки на себе самих.

Одні радили, щоб використовувати всяку нагоду до дезерції, інші хотіли заждати з тим, аж прибудемо на європейський континент. Та й нічого розумного вигадати в цій ситуації.

Після доволі довгої дискусії схвалили ми щось у роді постанов з'їзду:

1. Негайно спростувати свої назвища в військовій евіденції і привернути свою українську національність. Відпала вже потреба тайтися з українством, ніхто вже не мусить лякатися, щоб відставили його назад до СРСР.

2. Не тікати з війська в Іраку. Тут край пустинний, нікуди сковатися. Навколо розбирацькі банди арабів, скоріше доїдуть нам кінця, як самі поляки.

3. Коли виїдемо з Іраку — використати всякую нагоду, щоб покинути польське військо. Кому це вдастся, старатися передати вістку про нас українцям у світі.

На розхід гримнули «Не пора, не пора», аж луна вдарила горами. Тепер уже ніхто не зважав на обережність, кожен вертався, куди йому близчче і як йому вигідніше.

Щойно після нашого першого з'їзду заметушилася польська «двійка». Кожної неділі розпускала військові стежі по горах слідкувати, чи не сходяться де тайки українці. Пішли

вістки, що українські націоналісти в польсько-му війську затіяли якусь конспірацію. Було ті-еї «конспірації» стільки, що кіт наплакав, все ж таки поляки занепокоїлися. Ми частинно з'явили про розмови і настрої між польською верхівкою в Іраку. В центральній касі при корпусі працював українець Андрій Марків. Як багато інших, подав він себе за поляка, його допустили до підхорунжівки, бо мав він середню освіту, зийшов звідти «підхорунжим плютоновим» з придлом до рахівництва в центральній касі. Обертаючися серед польських офіцерів, нераз заслухав він уривки розмов з важними для нас інформаціями і передавав через своїх знайомих далі. Він і подав нам вістку про акцію «двійки».

До того часу поляки не дуже цікавилися українцями в війську, та й може не багато про них знали. А тепер, після нашого з'їзду, коли розійшлися по відділах постанови привертати правдиві назвища й українську національність, їх мусіло вдарити те, що мають між собою так багато українців. Вже й самі вони були зацікавлені, щоб виявити всіх українців і щоб не достався хто з них на небажане місце в військовій організації. Кожного дня відчитувано в наказах на збірці, щоб українці виявляли себе в евіденції, не буде ніякої кари ані ніяких репресій за те, що попередньо подавали неправдиві особисті дані. Ну, та нас не треба заохочувати, делегати на з'їзд самі вели за тим агітацію.

XIX

КІРКУК

І жиди організуються. - Дезерція жидів до Палестини. - «Кавалерія» з танків. - Я в артилерії. - На постій коло Кіркука. - Спеки і комарі. - Малярія. - Нужденне арабське життя. - Гарматні вправи в горах. - Знайомство з арабами. - Курди. - Їх зручність до крадежі. - Виїзд до Трансйорданії. - На порозі Святої Землі.

Почався рух і між жидами. Ім без порівняння краще, як українцям, між ними багато освічених людей. Вже від довшого часу сходилися вони купками і щось герготали між собою, ніхто на те не зважав, ще з мирних часів усі знали, що жиди тримаються купи і завжди шваргочуть про свої справи. А вони не гаяли часу, висилали делегатів до недалекої Палестини, щоб зв'язатися з жидівськими організаціями і тихцем підготовити собі ґрунт під дезерцію з польського війська. Зникали непомітно, одинцем, військова жандармерія не дуже за ними шукала, поляки казали, що вояки з них нікудишні, може й ліпше, що втікають, мовляв, баба з воза — коням легше. Коли ж ми перейшли в Палестину, втікали майже всі, залишилися лише ті, що або їх не хотіли, або мало виявляли ініціативи. В Палестині зустрічав я

жидків з нашого корпусу, примістилися вони в палестинській порядковій поліції, мавши вже за собою військовий вишкіл.

Відносини з жидами складалися в нас добре. В дискусіях і в суперечках з поляками ставали вони по нашій стороні, всі разом, українці, білоруси й жиди спільно стояли в боротьбі за своє національне ім'я в польському війську.

В Іраку організувалася панцерна частина. Діло йшло довго, мабуть не було ще піддостатком танків, покищо зачинали від шоферських курсів. Про один такий курс я вже згадував, тепер відкрили другий, великий, на триста людей. З моєї частини взяли туди українця Андрія Пшика та ще одного жида і вже за три дні їх викинули, лишили самих поляків.

Танкова частина називалася в нас «кавалерія» і поділено її на «швадрони». Якось забрало туди п'ятнадцять людей, набрали їх з нашої компанії, між ними мене і ще одного українця з Волині, це були перші українці-танкісти в польській армії. Приділили нас до першого швадрону, за рітмайстра був там якийсь рижий собака, великий службіст, ганяв людьми, як худобою. Три дні побували ми в кавалерії і знову прогнали нас до піхоти.

Наше шатро стояло недалеко полкової канцелярії. Ввечорі, після військових вправ, приходили до нас українці, білоруси й жиди з інших частин довідуватися, як то було в кавалерії чи на шоферських курсах. Кепкували ми з поляків, що не тільки українцям не довіряють, але навіть жидів лякаються, а їх чайже не можна підозрівати в симпатіях до гітлерівської Німеччини. Все те чули в полковій канцелярії і незабаром викликали двадцятку українців до кавалерії.

А мене перенесли до гармат, бож смішно тримати в піхоті вишколеного артилериста, що мав за собою кілька років служби. Пішов я до 6. Полку Легкої Артилерії, командантом був там полк. Обтулович, літня вже людина, під шістдесятку, завжди ходив з паличкою в руці. Для вояків добрий, хоч суворий у дисципліні. Заступником у нього був майор Кікаль, а командиром батерії мали сотника Степуковського, високого, як драбина. Дуже доброї вдачі, любили його всі, чи поляки, чи українці, до всіх ставився без різниці і всіляко старався облегшити нам воєнну долю. Згинув він зараз першого дня на фронті, всі за ним сердечно жалували, а я подумав собі, скільки то собак залишилося між живими, а ось трапилася добра людина і від першої кулі впала.

Артилерію перенесли на постій недалеко міста Кіркук, де вже стояли відділи протитанкової артилерії і також зенітні гармати для протилітунської оборони. Передмістя Кіркуку від нас усього два кілометри, в самому місті не довелося побувати, ходили ми лише до кіна на скраю міста, де поставлено буду і зроблено з неї залю для війська. Ходив і я кілька разів до того кіна, давали самі пропагандивні фільми. Говорено, що в неділі відправляються в тій зали православні Богослуження, приїжджає туди православний священик з Єрусалиму, українець. Не мав я щастя побачитися з ним, довідався вже після всього, а крім того говорили, що поляки арештували його за агітацію і передали англійцям.

Місто Кіркук відоме з того, що через нього йдуть нафтопроводи аж до порту Гайфа над Середземним Морем. Увесь час пильнувало нафтопроводів військо, та й те не завжди пома-

гало, траплялися час-до-часу саботажі й ушкодження провідних рур. Приділяли й поляків до варти, звичайно службу робили піхотні відділи, з яких найближче до нас стояв 14. батальйон, де віднайшовся мій односельчанин Голуб. Часу було доволі, а головно в неділю, і я не пропускав ні одної неділі, щоб не поїхати з відвідинами до українців по довкільних частинах.

В моїй батерії не було ані одного українця. Тільки один, Дмитро Куківець, родом з міста Рівного на Волині, говорив зо мною по-українськи. З ним я досить заприязнився і жив у дружніх відносинах аж до кінця війни, проте до сьогодні не можу з певністю сказати, поляк він був чи українець. Тоді вже всі відважніші стали, зокрема після нашого товариського з'їзду в горах. Бо й що могли їм поляки зробити? Хіба те, що не допускали в підстаршинські ступні і давали тяжку службу. Не бракувало сварок і поляки напів зо злобою і напів з жалем говорили, що ми наїшлися польського хліба й піднесли голови дотори. На те в нас була відповідь, що тепер нема ні польського, ні українського хліба, всі їмо англійський або американський, а в краю ми їли свій, український, ще й поляки випасалися на ньому. Таких усних перепалок множилося щораз більше в міру того, як більше українців признавалося до своєї національності. Та й на тому звичайно кінчалося, не бачив я ані чув про бійки, не мали відваги поляки їх зачинати, мабуть лякалися англійців.

Найбільше мутила нас спека. Невиносні спеки не дозволяли довше стояти на варти, як пів години. Шатра вкопували ми глибоко в землю, чи пак найперше викопували ями до

висоти грудей і зверху над ними розтягали шатра, щоб ішла прохолода від землі. Надворі всі мусіли носити коркові шоломи для охорони перед сонячним ударом.

Дивне, звідки бралися там комарі. Дощів майже нема, кругом суха пустиня, самі піски й каміння, а комарі роями літають, прийде вечір — засікли б, якби не сітки, що їх ми носили на голові, щоб закрити лице. Може виводилися над річкою, а може залітали з подальших окоплиць, приваблені масою людей. Розносили вони малярію і хоч там усі мусіли переходити охороні щеплення та й ліків проти малярії вже не бракувало, проте тисячі людей хворіли на неї і через те здорові перетяжені були службою, що її мусіли робити і за себе і за хворих. Майже щодругу ніч припадала на мене варта, та це ще нічого, найбільше давалося взнаки викупування ровів на лятрини і на кухонні відпадки, а потім засипування їх піском. Чіплялася малярія і мене з Куківцем, брав мороз за спину і лихоманка трясла підвечір. Прогнали ми її горілкою. Власне, горілки такої, як п'ють в Україні, нізвідки було дістати, бо в війську аль-коголю не давали, щонайвище час-до-часу можна було дістати пиво. Зате в арабів купляли ми доморобну горілку, не знаю, з чого вони її виробляли, але міцна була, називалася «арак». Витрубіли ми з Куківцем пляшку араку, запали в мертвецький сон, вранці — як рукою відняло.

Весь час в Іраку квартирували ми під шатрами, далеко від осель, тому не міг я добре придивитися арабам, їхньому життю і звичаям. Але й те, що бачив, вистачало, щоб пізнати, який це бідний народ. Можливо, що в містах чи в більших оселях життя в них краще, а тут, в

пустині, я навіть путьої хати не бачив. Щось таке, неначе ліп'янка, неначе півкуля з глини, нема вікон, тільки двері, а часом невеликий отвір збоку, щоб впустити світла. Нема даху, стіни заокруглюються на верху і так не знати, де зачинається стіна і де зачинається дах. Та й хат тих не багато, хіба поблизче річки, або в горах. Скрізь на пустині живуть араби в шаторах, позшиваних з верет, дрантивих і полатаних. Всередині звичайно нема ніякої підлоги, просто пісок, а в куті простелена мата, здається з висушеного пальмового листя, або з якогось очерету, і це їм за ліжко. Тільки церкви арабські — мечеті вони в них називаються, — муровані з каміння, високо в небо стріляють з них тонкі вежі-мінарети і там їхній священик, мулла, щовечора накликує арабів до молитви пронизливим голосом.

В воєнний час видано заборону збиратися людям у більші гурти. Хоч фронт звідти далеко, тисячі кілометрів, але край мабуть неспокійний і не дуже певно в ньому мусіли почуватися англійці. Бачив я раз, як араби сиділи півколом на піску і щось галайкали. Надійшли англійські військові поліцісти і почали їх періщти палицями по плечах, по головах, куди попало. Ну, оце самостійна арабська держава Ірак, але навіть у підкореній Україні польський поліціст не зважився б так храбрувати, хіба що йшла б «паціфікація» цілими військовими чи поліційними відділами.

Воякам заборонено заходити до арабських сіл і взагалі наказано здалеку триматися від місцевого населення. Ходили чутки, що не один пропав, заблукавши між арабів. І не диво, нарід цей такий біdnий, що для нього добре черевики, не кажучи вже про зброю, велика

спокуса, щоб зважитися на душогубство. Мазі я раз пригоду.

Часто їздили ми недалеко в гори на гостре стріляння з гармат. Звичайно попереджувано арабів, де й коли будуть стріляти, крім того завжди з лівого й правого крила ставлено варту, щоб не допускати цивільного населення на поле вправ. Одного разу поставлено мене на стійці забезпечувати ліве крило, разом ще з одним поляком, Пелішком називався. Наказ був — вартувати найменше вдвійку і не стояти за близько до себе. Пелішек ніколи в війську не служив, забрали його большевики на Сибір і звідти він рятувався, вступаючи до армії революції. Оказалось, що взяв він свого автомата, а забув набої. От тобі й на! Зовсім, як у тій пісні співається, що вийшли женці в поле жати та й забули серпи взяти. Кожен з нас, ідучи на варту, мав один магазинок з набоями в автомашті і другий в запасі. Мусів я йому віддати свій запасний і хоч були ми два, та слабо озброєні, як то кажуть — два пани, а одні штані.

Поблизу розкинулося якесь бідне село. Нужда, що то й очима бачити, але й носом занюхати. Жінки роблять щось на городах, бігає купа напів голих і засмалених дітей, збиваючи пилику. А чоловіки всі високі, кремезні й племінні, в кожного ножака за поясом, якби підступив ближче — чачах по горлі і без пашпорту до неба! Пробували вони підходити до нас, щось руками розмахували й говорили хотіли, ні чорта я з того не розумів, відганяв і грозив, що буду стріляти.

Вже й сонце сідати зачало, стріли затихли. Вернулися всі до табору, а про нас видно забули. Як же ж нам ночувати тут у горах, голод-

Сцени з акції під Монте Кассіно.

Могила Михайла Панківця під Монте Кассіно.
Клячить Михайло Козій.

ним, між людьми, що тільки й ждуть, щоб но-
жа в спину встремити?

Показую, що хочу купити їсти. Приносять
щось, брудне, мухами обліплене, зараза звідти
так і пашить. Нічого взяти не можна, хіба яй-
ця, але як до біса яйця називаються по-арабсь-
ки?

Беру круглий камінь у руки — не розуміють.
З моїх рухів руками тільки сміються. Нарешті
присідаю на піску, кудкудакаю, як курка, і ви-
тягаю з-під себе камінь, неначе зніс яйце. А ж
тоді вони зрозуміли і швиденько зварили нам
кільканадцять яєць. Годі було все з'їсти, не
мавши хліба ні соли, з'їли ми по кілька, решту
віддали дітям і це з'єднало нам прихильність
жінок. Щось вони шварг'отіли до нас, хотіли
мабуть чимсь угостити, та що з того, коли ми
по-арабськи ані в зуб!

Тим часом у таборі завважили, що нас бра-
кує, прислали авто і так розсталися ми з ара-
бами, ледве що зав'язалася наша приятель.

Пізнав я ще там інший народ, що зовсім не
чув досі про нього, курдів. Власне, по вигляді
не дуже вони різнилися від арабів, та й ноша
в них досить подібна, а мови я не розумів ні
одної, ні другої, то й годі пізнати, хто з них
курд, а хто араб. Араби жили нанизу, в пустыні,
а кудри від сторони гір. Дуже спритний на-
род курди і зручний до крадежі. Я далекий від
того, щоб усіх їх робити злодіями й ображати
цілий народ, але виявляли вони диявольську
зручність і винахідливість у крадежі. Потра-
пили підкрастися вночі до шатра і витягнути
звідти геть усе до чиста, від штанів до черевик.
Просто не було як устерегтися. Звичайно на
варті вояк ходить сюди й туди на визначеному
місці, ми ж мусіли стояти на місці, щоб голос

власних кроків по піску не облегшував курдам підкрадатися до шатер.

Потім спрактикували ми, що найкраще лягти непорушно, притаївшись за купою піску, тоді й кроки легше почуті і тінь виразніше рисується на небі. А одного разу трапилася подія, що скінчилася великим сміхом. Стояв вартовий біля батерії і нагло побачив, що одна гармата сунеться по піску. Проте очі, сам собі не довірюючи, але ні, колеса обертаються, хоч поволі, а гармата викочується з ряду. Ні на кого кричати, ні в кого стріляти. Вистрілив він у повітря, зробився гармидер, приїхали вартові танкетки — і що побачили? Хтось з кудрів підсунувся тихенько до гарматки і зачепив за неї линву. До линви запряг пару віслюків — не видно їх було за кучугурою піску — і нишком хотів відкотити гармату. Коли зробився алярм, курд утік, тільки нічим не зворушені віслюки стояли на місці, помахуючи довжелезними вухами. Навіщо здалася б йому гармата — Господь один знає, от мабуть не було нічого іншого потягнути, давай гармату!

А вже дуже ласі були вони на мішки з водою. Вода зберігалася в спеціальніх брезентових непромокальних міках з вузькою шийкою, що зав'язувалася мотузком. Ідучи на вправи, прив'язували ми ті міхи до вантажників перед холодільницями, там гін повітря прохолоджував їх під час їзди. Авта з гарматами та з обслугою їхали колонами у відступі 40-50 метрів одне від другого. Їхали досить швидко, звільнюючи незначно біг на закрутках і підгору. Отож просто незрозуміло, яким чином курди потрапляли то тут то там на повному бігу звудити пару міхів, ніхто того не бачив, аж приїхавши на місце завважували, що бракує міхів. Спо-

чатку думали ми, чи не згубився часом міх по-дорозі, прив'язували міцніше і перетягтий но-жем мотузок показував, що зробила це людсь-ка рука.

Минула весна, ставало щораз гарячіше. Власне, трудно пізнати на пустині, коли кінчається весна і зачинається літо. Пісок і камінь однаковий, як узимі, так і влітку. Хіба, що спеки більшають. Десь так з початком травня 1943 року покинули ми своє леговище в Іраку та переїхали до Палестини. Ніби то не далеко — та все більче до фронту.

Іхали ми знову вантажними автами, через країну Трансйорданію. Нема там зовсім битих шляхів, от їде авто пустинею, куди йому більче й вигідніше. Нашу трасу пізнати по тому, що зливали її ропою, щоб не збивати кур'яви з піску. Що кілька десят кілометрів відпочинкові чи нічлігові пункти, так само, як по дорозі з Персії до Іраку. Тільки піску якось наче б менше, бувають околиці, що куди оком не глянеш — саме каміння. Море каміння червонавої краски, розпечено від сонця, аж око болить дивитися. Згадав я, як тяжко працювали ми в каменоломах на Волині в першому році полону, а тут того каміння, хоч гать ним гати, скрізь готове лежить, тільки збираї і забираї, яке тобі ліпше довподоби. Колосальні брили нависали над дорогою, здавалося, от-от урветься така скеля і розчавить нас, як муравлів.

На границі Трансйорданії і Палестини стояли ми відпочинком цілу ніч. Дивився я на пустиню, така сама вона тут, як і під Багдадом. Так ось вона тут, Свята Земля, що по ній Христос ходив, лицарі хрестовими походами на закутих у залізо конях герцювали, паломники з України і з цілого світу мандрували... Колись

може була це квітуча країна, «медом і молоком текуча», як пишеться в Біблії, а тепер тільки піски й каміння... І чи думалося коли, що я, Михайло Козій з Богданівки в Україні ступатиму тими самими дорогами, де стільки тисяч літ історії перекотилося, де Мойсей списував свої скрижали під голос Божий з горіючого куща, де Самсон філістимів ослячою щокою побив, Соломон премудрі суди чинив і Давид славу Божу псалмами співав... А тепер хіба шакали завиютъ уночі, аж холод по спині пробіжиться...

XX

У СВЯТИЙ ЗЕМЛІ

Прогулка до Єрусалиму. - Другий товариський з'їзд у Тель-Авів. - Шукаємо зв'язку з англійськими командуванням. - Нема для українців місця в світі. - Втошили горе у вині. - Дезерція з війська. - Справа каправля Івана Ковальського і товаришів. - Больше вицькі шпиги в Палестині. - На вправах гірської артилерії в Сирії. - Переїжджаємо до Єгипту. - Шляхом св. Йооіша з Назарету. - В складі VIII Британської Армії. - Поляки нас ставлять за приклад. - Між американськими літунами. - Виїздимо до Італії з Порт Саїд.

Завезли нас до Палестини і скинули на пустині. Розбили ми табір, як звичайно, oddalік від людей, найближче від нас місто називалося Газа. Ніякого будинку, за винятком якоїс величезної буди, де містився кооперативний магазин. Табір наш стояв здовж битого шляху, кудою ввесь час ішов рух військових частин, щораз переїжджали то англійці, то поляки. Ніяких вправ ми не робили, відпочивали і приготовлялися до справжньої війни, тому й часу було доволі, можна поїхати або над море — до Гайфи чи до Тель-Авів — або до Єрусалиму. Надзвичайно цікавий я був на Єрусалим і тільки зорганізувалася перша прогулка туди, я

зара з до неї прилучився. Хто уявляє собі Єрусалим на підставі образків з Біблії, того стрінulo б тут розчарування. Місто нічим незамітне, брудне, трудно повірити, що це той Єрусалим зо Святого Письма, прославлений пророками. Потім я ще один раз поїхав самий і заплатив вісім фунтів одному православному священикові, щоб обводив мене по всіх історичних місцях. Оглянули ми церкви, показував мені Оливну Гору і Голгофту, де розп'яли Христа. За дві тисячі літ багато історій і дивних легенд витворилося довкола, тих місць, дещо спам'ятив я з того, що розказував мені провідник, та не знаю, чи варто це тут переповідати.

Вже не було сумніву, що з кожним днем наближається хвиля виїзду на фронт. В нас досі ніякого контакту з українським світом і в тій ситуації хтось піддав гадку, чи не пошукати нам дороги до англійців або американців, щоб вилучили нас з польського війська в самостійну бойову одиницю під альянтською командою, або хай уже і в польській армії, але окремо, у виключно українських частинах. Ані з ким порадитися, ані де зібратися, пустиня рівна, як долоня, якщо мали б ми зібратися на якісь наради, необхідно це зробити поза табором.

Так прийшло до другого нашого з'їзду в місті Тель-Авів. Не скажу вже, хто його організував, я говорив про те з товаришами Андрієм Шпиком, Миколою Залуцьким та Іваном Плоскодняком, інші контактувалися з іншими, а найбільшу роль в тому відограв Петро Шавель. Він володів уже можливо англійською мовою, вчився ввесь час і читав англійські газети, що друкувалися в Палестині, і там вичитав, що в Тель-Авів є готель «Атлянтік», призначений тільки для війська. Цей готель ви-

брали ми, як місце з'їзду, і туди скликали представників від різних частин, як перед тим у горах в Іраку. Кожен мав або про регулярну відпустку на той час постаратися, або взяти собі вільні три дні, що було зовсім легко. Там же над морем відведено якусь оселю для слабосилих і виснажених, щоб приходили до здоров'я, купаючися в морі, дехто міг поїхати туди за лікарською посвідкою.

Прийшов «великий день» і з'їхалося понад дві сотні делегатів, хто на відпустку, хто до оселі над морем, а хто просто без ніякого дозволу. Кімнати в готелі дістали без труду, управителем готелю був якийсь польський капітан, його щоправда дивувало, звідки нараз стільки вояків приїхало до Тель - Авів, але кімнати дав і ми вигідно заквартирувалися там по двох-трьох. Зараз першої ночі мав я аванттуру з капітаном, з яким ділив кімнату, він привів собі польку, а це строго забороняв регулямін. На стінах висіла остерога, що за це грозить найперше деградація, а потім і тюрма. Коли цей капітан, давши собі перед тим на похмілля, почав грубо ставитися до мене, я скинув пояс і прогнав обое крізь вікно. Міг це зробити безкарно, капітан мовчав зо страху, а я з великою приемністю скористав з рідкої нагоди, коли простий вояк може піднести руку на капітана.

В готелі не було такої великої залі, де всі могли б зібратися, і ми мусіли нараджуватися меншими гуртками в кімнатах, по кілька-надцять осіб. Вирішено конче пошукати зв'язку з якоюсь вищою англійською командою і представити там наші бажання відсепарувати українців від поляків. Потім обрали делегацію з Петра Шавеля і мене і ми вийшли в місто шукати команди. Шавель мав у Тель-Авів зна-

йому жидівку, що з нею ходив до школи перед війною, якось дістав її адресу і переписувався з нею через польову пошту. Ми були певні, що вона, як місцева, поможе нам знайти якесь вище англійське командування, найняли таксівку і поїхали до її мешкання. На наше нещастя оказалось, що якраз недавно перенеслася вона на інше місце і ніхто з сусідів не знати її нової адреси. Не лишалося нам нічого іншого, як іздити таксівкою по місті і шукати якогось вищого англійського старшини, принаймні полковника. Нема, самі вояки й підтаршини, щоб тобі сотник бодай на лік! Наїздивши так довго, зловили ми якогось молодого поручника біля будинку, де квартирував невеликий англійський відділ. Стали ми йому товкмати — себто говорив Шавель, а я неначе був за свідка, — хто ми і чого хочемо. Англієць не дуже багато знати про українців, але щось чув, і чимно та уважно вислухав усього, що ми говорили. Розчовавши, що і як, сказав, що нічого в тій справі не можна буде зробити. Ми громадяни польської держави, з якою Англія в союзі, належимо до союзної армії, що має власну команду, нікому туди не вільно втрутатися і ніхто того не скотів би робити. І не радив нам з тим далі ходити, можемо натрапити на когось, що наварив би нам доброго пива. Зрештою, коли ми не можемо мати власної команди, бо нема в нас офіцерів, чи ж не все одно під якою командою бити спільногорога? А скінчиться війна, буде більше часу й можливості думати про такі справи.

З порожніми руками вернулися ми до товаришів, що нетерпляче ждали нас в готелі. Коли почули, що для нас, як українців, нема окремого місця на світі, що в чужих уніформах і за чужу справу віддавати маємо своє життя,

такий нас жаль узяв, що на шкамаття порізали б кожного поляка, що впав би під руки. Вийшли ми з готелю гуртом, як були всі зібрані, зайшли до якогось величезного ресторану над морем і там постановили залити своє горе. Ресторан був тільки для війська. У залі стояли довжелезні столи, була вона майже пуста, на задньому пляні сиділо кількадцять польських підхорунжих з дівчатами. Хлопці вилилися в залю, загула українська мова, підхорунжі заворушилися, але й налякалися, втекли заднimi дверима. Якби котрий з них слово писнув — зім'яли б їх на хамуз. Хтось затягнув пісню «Розвивайся, ой ти старий дубе», всі це підхопили і понеслася вона могутнім голосом над морем. Здивовані прохожі приставали і прислухувалися, що це за люди і яка це мова. Поплила пісня одна, друга, третя, виливалося в них горе людей, що за сінома горами і за сінома морями від рідного краю, без надії в серці і без ясного променя в душі вибиралися в бій за чужу справу і топили в вині лукаву свою долю...

Скоро після того почалися втечі з війська. Незручно втікати в Палестині, країна невелика, нема де подітися, ніде скритися, тяжко знайти працю. Кілька українців утекли зараз після того, як відбувся з'їзд у Тель Авів, між ними капраль Іван Ковальський, студент Микола Олешкевич та ще два, не пам'ятаю назвищ. Недовго побували на волі, зловила їх англійська польська жандармерія і передала полякам. Військовий суд засудив їх на три роки тюрми, кару відбували вони у в'язниці Сіон коло Єрусалиму. Розправа ішла таємно, ніхто не мав доступу на судову залю, але самі поляки розказували потім, що хлопці трималися на су-

ді, відмовляли суддям права їх судити. В тій тюрмі сиділо багато українців, може хтось з них ще живе десь у світі й відгукнеться, згадає про долю своїх товаришів. Над деякими з них поляки тяжко знущалися, а одного, Мороза, замордували серед побоїв і сказали, що він сам повісився, достоту така сама історія, як колись з Ольгою Басараб у львівських Бригідках. Після півтора року перебування в тюрмі звільнili їх і перевезли до Єгипту. Що сталося з ними далі, не знаю, може вислали на фронт, а може призначили до іншого зайняття, наприклад Олешкевича, з якого добрий був музика, взяли до військової оркестри.

Ледве чи вдалося кому втекти з Палестини і скритися перед військовою поліцією. До того конче потрібно помочі від населення, а в кого мали їх шукати українці? В арабів, що нас не знали, чи в жидів, що нам не співчували? Крім того ввесь край пронизали большевицькі шпиги й агенти. Багато їх я зустрічав у своїх прогульках по містах, підступали вони до вояків на вулицях і вдавалися в розмови. Лихий їх знає, що вони там робили, спочатку нічого ми не підозрівали, брали за жидів з Росії. Не без того, щоб не мали вони своїх симпатиків серед місцевих людей, говорено навіть, що дехто з православних священиків у Єрусалімі стойть на їхніх послугах. Один такий православний священик-москаль видав англійцям групу Івана Ковальського. І мене намовляв утікати, обіцяв підшукати мешкання й роботу, щоб не знайшла військова поліція.

Між поляками й жидами ніяк не могло дійти до доброго співжиття, помимо того, що поляки воювали проти Гітлера, смертельного ворога жидівства. Раз трапився такий випадок.

Верталася нас група вояків автобусом з прогульки до Єрусалиму. А був такий звичай на Сході, що коли входив вояк до автобуса, цивільні вставали і робили йому місце сідати. Наш автобус повнісінський, з тяжкою бідою ми влізли до середини, не то сидіти, але й стояти нема де. Сидить повно жидів. Англійцям завжди робили вони місце, тепер же ж нікому не приходить до голови вставати. Зачали ми між собою розмову на ту тему, жиди розуміли по-польськи і брали нас на глум, що тут не Польща, де можна було поневіряти жидами, тут Палестина, жиди в себе вдома і мають своє право. Отак слово до слова, щораз гостріше і прийшло до бійки. Було нас шість, п'ять поляків і я українець. Цілком не кололи мене жидівські чванькуваті завваги, нехай поляки псують собі тим кров, проте, коли пішли в рух п'ястуки, мусів і я боронити себе та й не годилося лишати товаришів у пригоді. Періщили вони жидів уздовж і впоперек, шофер затиримав автобус і втік, поляки побили вікна, викинули жидів, автобус вивернули в рів. Зараз недалечко ішов другий шлях, підбігли ми до нього і всіли до автобуса в протилежному напрямі.

В місяці серпні 1943 року вислано мене на вправи гірської артилерії в Сирії. З кожного дивізіону їхало по кілька. Квартирували ми недалеко міста Тріполі в шатрах на полі. В околиці жили французькі колоністи, що дуже нас гарно прийняли і помагали, як могли. На прохання їхнього мера наш командир зняв нічну варту біля магазинів, мер загварантував, що нічого не пропаде і що місто за те відповідає, шкода томити вояків нічними вартами. Зараз першого дня, коли вернулися ми з вправ, завважили, що хтось ходив по шатрах і заглядав до

наших речей. Оказалось, що з міста прислали жінок забрати брудне білля й випрати. На другий день принесено кожному все чистеньке й вигладжене, ще й кошик з вином і з горілкою лишили в кожному шатрі. Для вояка в далекому краю дуже приємно, коли дбають так про нього, заступає це йому тепло рідної хати, тому тим радніше заплатили ми жінкам за їхню роботу і за дарунки. Запрошували нас погуляти по місті, шофери таксівок возили нас, хто куді хотів, усіма способами старалися показати свою гостинність, ще й сьогодні мило це згадати.

В часі наших вправ підійшли ми під якусь височенну гору. На стрімкій скелі, приліплений, як ластів'яче гніздо, побудований монастир. Високо — аж лячно глянути. Доріжка туди йшла вузенькою серпентиною, круто п'ялася вгору, не кожний міг вилізти, діставали заворот голови. Яка тридцятка таки вилізла, і я між ними, з цікавости. Монастир порожній, давно опущений, старий-старезний, побудовано його десь ще перед хрестоносними походами. В середині чисто, видно, що хтось про нього дбає, на стінах таблиці, там підписуються туристи. Кладу і я свій підпис — одинокий українець — може українські літери на стіні зацікавлять когось і подумає він про Україну.

По трьох місяцях закінчили ми свій перевищіл на гірських вправах. Не верталися вже до Палестини, вміжчасі польське військо виїхало до Єгипту. Швидко промчали ми вантажними автами і заїхали на єгипетську землю недалеко міста Ізмаїлія, три дні після нашого Різдва. Перед двома тисячами літ цією самою дорогою тікав Йосип з Назарету zo Святою Родиною перед лютим Іродом. Прокотилися віки

над тією землею, і не злічив би, скільки різного вояцтва промаршувало туди в обидва боки, а тепер ось і я, Михайло Козій з України, тими самими шляхами мандрую. І дивно, і радісно, і сумно. Бо не як богомільний паломник до Святої Землі знайшовся я тут. Десь записано в книзі життя, що далекий мій шлях повороту в Україну через ті святі місця буде проходити і розказуватиму колись про них у своєму селі, як наші праਪрадіди, що пішки ходили до Єрусалиму засвітити лямпу перед гробом Господнім...

Стали ми табором коло Ізмаїлії, як далеко оком глянути — всюди військо, англійці, індійці, поляки, навіть черномазі. Тут було давніше місце вишколу, тепер зробили з того збірний перехідний пункт перед транспортом на фронт до Європи.

Польський корпус увійшов у склад VIII Британської Армії під командуванням генерала Монтгомері. Нічим це не позначилося на нашому житті, хіба що поляки під натиском англійців поступилися трохи в релігійних справах. Був такий наказ, щоб кожному віровизнанню дати можливість заспокоювати свої релігійні потреби і під тим впливом поляки дозволили українцям греко-католикам окремо відсвяткувати своє Різдво. Я приїхав, коли вже було по всьому, але розказували мені хлопці, що свята пройшли величаво. Відпущенено для них величезні бляшані гангари, хлопці назносили туди столів і лавок, прибрали і прикрасили, як могли, заставили столи їжею й напитками — всього вдосталь можна було купити в місті. З'їли гуртом святу вечерю, відмовили молитви на голос і колядували хором, що аж гомін катився по пустині. Все пройшло дуже гарно й куль-

турно, ніхто не впився і не счинив веремії. Поляки вислали туди своїх розвідчиків, гадаючи, що при чарці розв'яжуться хлопцям язики, може довідаються чогось, та з чим прийшли, з тим і пішли.

На другий день деякі офіцери зробили збірку своїх вояків у час нашої неприсутності — бо українці знову пішли до гангару — і ставили їм нас за приклад.

— Дивіться на них, — говорили, — самі вони тут, нема ані одного українського офіцера між ними, а як дружати вони з собою, як тримаються свого обряду і своєї національності. Ні одного рапорту не було за пиятику або за бійку, спокійно і поважно провели свої свята, за приклад їх цілій армії можна поставити.

Ціляло це в тих поляків, що позаливали собі голови горілкою на латинські свята, а потім з ножами кидалися на сторожу, мусіли їх замкнути до Іванової хати на прохолоду.

Досить близько стояла якась американська літунська частина. За короткий час був я там, щоб увійти в контакт з американцями, товариші мені розказували, що є між ними українці. Одного навіть намовляли, щоб утекти від поляків, постараються його перепачкувати до Америки, там потрібно рук до праці, батько його має фарму, прийме його з одвертими раменами. Хто його знає, скільки в тому правди, щось не дуже хотілося мені вірити, щоб такий далекий світ помимо воєнної контролі можна когось до Америки перевезти, але хлопці божились, що це правда.

В Ізмаїлі простояли ми кілька днів, звідти виїхали до пристані в Порт Саїд і там мали вантажитися вдорогу до Італії.

XXI

НА ФРОНТ

Через Середземне Море. - Випадок під Кретою. - Причалилося до Таракто. - Частинами на фронт. - ІІ'ята Дивізія Кресова або Кресов'яки або Армія Тимошенка. - Бойовий хрест під Монте Маропо. - «Песка» і плутонівські Маєвські. - Сусідство з італійцями. - Офензива на італійському відтинку. - На відпочинок до Прато.

Десятого лютого сіли ми на кораблі, по п'ять-шість тисяч на одне судно. Війська було тьма-тьменна і вантаження тривало повних три дні. Переважно сама піхота, тут і там артилерія, часом танки. Ні на одному кораблі не було самих поляків або самих англійців, все їхало вперемішку, якась була в тому політика, а яка — не знаю. В тому замішенні я забув подивитися, як називається мій корабель, що на ньому переплив я Середземне Море.

Всіх загнали в трюм, нікому не дозволено виходити на поклад. Кожен мав з собою свою зброю, крім того дістав корковий мішок на плечі на випадок, якби тонув корабель. Мені пощастило лишитися наверху, при обслузі гармати. На кожному кораблі розставлено по шіснадцять різного калібру гармат, — з того вісім зеніток, — для оборони перед літаками, підвод-

ними човнами і для звичайного морського бою. Мені припало місце на самому заді при найважчій гарматі. Обслуга її складалася з восьми людей, по двох з кожної нації, з польського війська, крім мене, був ще плютоновий Стєнлінські з Лодзі. Дуже я тим був задоволений, страшенно не хотілося лізти в величезне брюхо корабля, здавалося, що це перший крок у могилу. А тут — як не як — і повітря не бракує, і оком по морі погуляти можна, все ліпше якося.

Випливши з порту, дали ми по кілька пострілів з тяжких гармат, щоб військо в трюмах привикло до гуку. Вийшло це несподівано і коли нагло дався чути великий гук з усіх сторін, постала паніка, з середини почулися крики «Єзус, Марія!» Гадали, що вже йде морський бій.

А коли випили ми на повне море, очам представився чудовий вид. Неначе ціле місто з'явилося на воді — понад пів сотні кораблів-транспорториків, крім того спереду, ззаду і по боках охорона воєнної флоти, між ними великий літаконос, бачив я, як піднімалися з нього літаки і назад сідали. Говорено, що є там польський корабель «Стефан Баторі» і ще один. Я їх не бачив, куди б не глянути — тільки англійські прапори.

Іхали ми поволі й довго, в деяких місцях викрутасами, щоб виминути заміновані води. Найбільш небезпечне місце чекало нас між Кретою й африканським побережжям. Перед тим простояли ми якийсь час на морі, щоб проплисти під заслоною ночі, бо на Креті все ще сиділи німці, мали там свою базу підводних човнів і літунські майдани. Проїхали щасливо, тільки один випадок трапився — погашено всі

Замок у Предапіо, резиденція Муссоліні.

В бою під Предапіо. Перший зправа —
Михайло Козій.

світла і в темряві наїхали на себе два кораблі. Настав переполох і в тій метушні загинуло кілька вояків, утопилися в морі. Корабель швидко підреперували, позатикали діри і він разом з усіми іншими доплив до Італії.

Ціла фльота причалила до берега в Таранто на півдні Італії. Мусіли там іти страшні бої — пристань геть зруйнована, величезні цементові споруди, розшарпані гирла колосальних, вмурюваних у землю гармат свідчили про недавні жахіття. Правдоподібно американські літаки ґрунтовно зробили тут свою роботу, а решту понищили німці при відступі. Сонце ясно світило на погідному небі, в порті і в місті незвичайний рух, проте цей образ воєнного знищення неначе плахту смутку на всіх накинув, це перший раз побачили ми, які наслідки лишає по собі ця жорстока війна.

Артилерію вивели за місто, там розташували під голим небом і так було продовж цілої італійської кампанії — ніколи в місті, завжди на полі. За календарем рахувалася ще зима, але в тих околицях тепло і ми спали під шатрами, одне шатро на вояка, кожен носив його зо своїм вирядом ще з часів арабської пустині.

Ось так перемандрували азійські степи й африканську піщану пустиню, знову поставив ногу на європейському ґрунті. Ніби близче додому, та як же ще далеко, тисячі кілометрів віддалі і воєнний фронт!

На постю не ганяли нами, продовжували легкий вишкіл, щоб вояк не застоявся, як кінь у стайні, і щодня заливали нам голови пропагандою. Досить лишалося часу, щоб розглядалися по околиці, вона нецікава, країна там сумна, нема великих дерев, самі карликуваті, ні то дерево, ні то кущ, низькі оливні гайки. І поля

не такі, як в Україні, де око має куди розігнатися, доки не спічне на небосклоні, де земля з небом збігається. Ниви вузькі, як грядки в городі, віддалені від себе високими межами з каміння.

На фронт відправляли не всіх нараз, частинами, щоб звикли до воєнного танцю і перейшли вогневе хрещення. Я поїхав аж у березні. Мій полк називався «Шостий Львівський Полк Легкої Артилерії», належав я до першої батареї в першому дивізіоні і стояв при обслугі першої гармати. До кожної гармати призначений один вантажник, на переді сидить шофер, по боках на лавках обслуга, посередині скриньки зо стріливом: тридцять сім скриньок, в тому вісім з димними й чотири з протитанковими стрільнами, яких, до речі, за весь час кампанії ні разу не було потреби вживати. окремо належали туди дві причепки з шухлядками, в кожній по вісім стрілен. Все те — резерва на випадок, якби не вдалося підвезти на час амуніції. Проїхала вона з нами до кінця війни і ні разу ми з неї не користали. Амуніцію підвозили нам автами, звичайно жінки, що показалися справними й відважними шоферами, під артилерійськими становищами перебираючи з обслуги і підкочував під саму батарею.

На лівому рамені носили ми відзнаку нашого полку — білого левика на червоно-синьому полі, облямованому синьою краскою. Лев — герб міста Львова, а ми — полк «львівської» артилерії. Весь час поляки не говорили інакше про Львів, як про своє польське місто і твердо переконані були про те, що після війни Західня Україна разом з Львовом знову припаде Польщі.

Відзнакою для цілої П'ятої Дивізії був

темно-жовтий бик. Під сподом нашитий наш левик. Носили ми їх довго, доки не показалося, що таку саму відзнаку, тільки в національних українських красках, і теж на лівому рамені, носять українці З Дивізії «Галичина». Іх побачено перший раз незадовго до кінця війни в тaborах полонених і тоді спеціальним наказом доручили зняти левики з рамени, замість того дали по два левики на ковнірі.

Ідучи на фронт, зустрічали ми польські частини, що вже тут були давніше, не з нашого Другого Корпусу. Дивилися вони на нас згорда, як уже заправлені в боях ветерани, а ми ще й пороху воєнного ненюхали. Причепили нам згірдну називу «армія Тимошенка», натякаючи на те, що в нашій П'ятій Дивізії було дуже багато українців і білорусів, а також тому, що прийшли ми сюди з СССР в той час як вони формувалися на європейському континенті, чи десь в Англії. Офіційно наша дивізія носила називу «П'ята Дивізія Кресова», в скороченні «Кресов'яки» і так знали нас у цілій армії. Більшість у ній — старі вишколені вояки ще з-перед 1939 року, вона дуже скоро визначилася в боях і здобула собі респект. Не мали вже відваги прозивати її «армією Тимошенка», навіть заборонено це військовим наказом.

Найперше заїхали ми під Монте Мароно, не пригадую вже, чи гора так називалася, чи містечко. Під горою стояла французька артилерійська частина з Марокко і ми прийшли їй на зміну. Доїзд на становища невигідний, треба іхати півколом майже попри бойову лінію німецької піхоти, годі іншим шляхом туди дістатися і ми мусіли ждати, доки не западе ніч. Мароканці — хлопці веселі і виглядали на добрих вояків. Тішилися, що відходять на тили —

котрій вояк не радів би? — амуніції з собою не брали, перед від'їздом усю вистріляли на німців.

Становища наші під самою горою. Гармати, т. зв. пів-гавбіці, б'ють стрімко вгору, щоб гранати падали зараз же за горою, де вже йшли німецькі стрілецькі рови. З одного боку гори — місто, Сан Біяджіо, з того боку мали ми за сусідів другий дивізіон нашого полку, даліше за ним знову якісь польські частини, а з правого боку — італійська артилерія, з-заду за становищами своєї піхоти.

Не встигли ми розташуватися добре в залишених нам по мароканцях землянках і пів-наметах, *) а вже казали нам відкрити вогонь. Цілу ніч ішла густа пальба, стріляли ми та й німець не давав на себе ждати. І так кожної ночі — вночі стріляли, а вдень відпочивали. За дня нас виручали літаки, що скидали бомби на німецькі становища, а вночі німці мали спокій від літаків — давай бити по нас! Траплялися й спокійніші ночі, тоді пускали ми постріли щоп'ятьнадцять хвилин, щоб денервувати ворога.

Не можу сказати, щоб не було страху на фронті, однаке і я та й інші лякалися менше, як можна було сподіватися. Воно, щоправда, зовсім інша справа гостре стріляння на вправах, а йнакше — в обличчі ворога. Все ж таки ми дуже швидко привикли до денервуючого гудіння пролітаючих гарматних стрілень і до розриву гранат та й не дуже ховалися, от прикучинув, де хто міг, і так переждав лихо. Можливо, що вирвавши чортові з зубів і перейшовши пекло большевицьких таборів, не так

*) Шатро, причіплене з одного боку до земляної стіни, або до скелі.

уже гостро реагували ми на небезпеку, а можливо теж заспокійливо впливало те, що за три тижні першого перебування на фронті не було в нашому дивізіоні вбитих ані ранених. Лише командир дивізіону, капітан Степуковські, згинув зараз таки першої ночі, необережно висунувшися з обсерваційного пункту.

Одного разу привели нам жінку на фронт, «песку». Мовляв, на фронті так безпечно, що й жінки можуть ходити. Дівчина поставна і гарної вроди, кожен вояк ласо споглядав на неї і тоді трапилася пригода. Плютоновий Маєвські з другої гармати аж рота роззвавив, задивившися на дівчину, занизько наставив свою гавбіцю й пустив постріл майже на власні наші становища. Ще раз чи два приходили до нас жінки, а потім це заборонили, бо завжди трапився якийсь випадок і казали, що «баба нещастя приносить».

Менше щасливо пішло в другому дивізіоні. Його командир скликав своїх людей на збірку і щось до них промовляв — зовсім, як у касарні, або на площі вправ. Підглянув це німець і пустив гранату в саму середину, були вбиті й ранені. Відтоді не вільно було ставати гуртами більшими, як по три-п'ять чоловік.

З італійцями жили ми, як добрі сусіди. Вони мали вже за собою воєнну практику, кілька літ війни перебули, знаменито крилися перед вогнем, втрати в них дуже малі, хоч німець здорово по них пражив. Стояли вони близько, яких трися метрів від останньої нашої гармати. Ляклівий народ, що й казати, кожен стріл заганяв їм душу в п'яти, але добрі й веселі товариші. Десять у той час припадав латинський Великдень і ми справили з ними спільні свята. Істи в нас не бракує, а в італійців обмаль, від-

живляли їх скupo. Зате вина в них, хоч розливай, а не стане — на авто та й привезуть звідкись з подальших сіл, їм це легко, вони в своїй країні. Одна біда з ними, що вони, як то в нас казали, «за ґрейцар виплив, а за шістку п'яний». Дві-три чарки хильнули і вже памороки в голову зайшли, давай співати, обніматися й цілуватися, дехто й у землю носом запоров.

Зараз після того німці почали оfenзиву на італійському відтинку і після сильного артилерійського підготовчого вогню рушили в наступ. Пішла чутка, що під прикриттям танків прорвалися вони крізь італійські піхотні позиції і підсувалися вже під гармати. Спрямовано туди вогонь усієї нашої артилерії. Господи, це був вогонь! Безперебійно, граната за гранатою, здавалося, що аж гирла в гарматах розриваються. Не диво, що стримали наступ, бо крізь таку вогняну запору хіба й миша не просунулася б.

Після трьох тижнів відвели нас до тилу, не так на відпочинок, як більш тому, щоб привести до ладу гармати й почистити їх. Італійці сердечно прощалися з нами. Дивний це народ — співає при всякій нагоді. Не раз ні з цього ні з того, серед розмови або при їжі, відчуває потребу прочистити собі горло піснею. Не було кінця обніманням і цілуванням, та й тільки всього, бо ні ми їхньої, ні вони нашої мови не розуміли, порозумівалися ми руками.

На наше місце прийшли англійці, а ми відійшли в район Прато, кільканадцять кілометрів позаду. Стояли там десять днів, з чого майже повні перші три доби проспали, щоб надолужити неспані ночі на позиціях. А потім почистили гармати і ввесь свій артилерійський виряд, очідали, що далі. Стояли ми на якійсь

відлюдній фармі, можна було вийти в село та й до міста на авті присистися. Завелися там у нас знайомства з італійськими сеньйоритами, бо воно, звісне діло, що вартий вояк, що дівчини собі не знайде. Ніяких уже вправ ми не робили, досить було тих трьох тижнів під горою.

XXII

МОНТЕ КАССИНО

Вибираємо наші становища під горою. - Підготова до офтепизви. - Розбилло мою гармату. - Присипаний землею від гранати. - Святоіванські черв'ячки. - Перша офтепизива. - Величезні втрати. - Німецька пропаганда. - Хто винен? Авже ж, що українці! - Жмари над головою. - Знищенні другої батареї. - Цільні німецькі нальоти. - Довіз харчів мулами. - Димні заслони над піхотою. - Пекло другої офтепизви. - Кривавий рукопашний бій. - Українець Михайлло Паньковець здобув перший бункер. - Німецькі сковки під манастиром. - Оглядаємо побойовиці. - Прочищення околиці. - Американці хочуть відтягнути польське військо. - Відпочинок у Коллс Сампіта і Казальбордіно.

Двадцять четвертого квітня вирушили ми знову на фронт. Під'їхали кільканадцять кілометрів до першої бойової лінії і там стали. Покицько наперед пішов один офіцер, узявши мене зе з одним гармашем і телефоністом. Нашим завданням було оглянути відтинок, де мав стояти наш дивізіон, вибрati становище для гармат і приготувати все, що потрібне, щоб батареї заїхали вже на готове місце.

На призначенному для нас відтинку було тоді ще доволі спокійно. Тільки час до часу то шрапнель лопнув над головою, то граната зарі-

лася в землю, а зрештою німець стріляв по боках, мабуть бачив зо своїх обсерваційних пунктів, що тут порожньо. Німець розтягнув свої позиції на узгір'ях і звідти бачив усе, як на шахівниці. Десь перед нами скривалася піхота в стрілецьких ровах, потім ішов глибокий яр і зараз за ним мусіли ми знайти місце для себе. Були вже готові викопані ями на гармати, та наш офіцер, розглянувшись, чомусь наказав копати нові, трохи позаду. І добре зробив, як пізніше показалося.

Вдень неможлива ніяка робота, все видно німцеві, от ми й спали задня, наскільки це було можливе серед гуку гармат і відгоміну недалеких боїв, а вночі підготовляли становища для гармат. Земля там перемішана з камінням, часом скелістий ґрунт підходив зовсім близько під поверхню, лопатою не багато вдієш. Помчилися ми так дві ночі й бачимо, що заки вкопаємо нашу батарею, може й війна скінчиться, тоді змінили тактику: розг'яли охоронну сітку над землею, копали вдень, а вночі спали, як було можна. Сітки в нас були різного кольору, як до терену: зеленаві, жовтяві, сіро-землисті, добре закривали і від літаків, і від артилерійської обсервації. Підкинули нам на допомогу до роботи по три вояки на кожну гармату і тепер ми справлялися швиденько — до трьох днів упоралися. Вночі тихенько підкотили гармати, щоб було без зайвого галасу, заточили в приготовані становища, з боків обложили мішками з піском і з землею, потім ще ями на амуніцію і земляні сковища для обслуги. Знову три дні минуло — аж тоді наша частина готова була до акції. Все те діялося або під заслоненою ніч, або під сітками, якщо вдень, німець нічого не бачив і не перешкоджав нам вогнем.

Не скоріше, як за тиждень, наші нововкопані батареї включилися в обстріл німецьких позицій. Перша зачала моя гармата — два-три постріли і шубовсть до сковка! Знову пошлемо кілька пострілів і знову гайда в землянку! Бо німець бив дуже цільно й акуратно, небезпечно довше підряд стріляти з одного місця, напевно вимаєє.

Серед такої перестрілки збігав час в очікуванні генеральної офензиви. Десь уже не за горами вона, бож годі так стояти в невигідних позиціях, нараженим на нищівний вогонь німецьких гармат з гір довкола Монте Кассіно. Поки йшла ця стрілянина, от так, щоб та слава не пропала, використовувався час на підвоження амуніції. Коло кожної гармати викопано ями, переділені від себе земляною стіною, щоб, коли впаде вороже стрільно, не все знищило відразу. Це підручна амуніція, головний же запас для цілої батареї стояв позаду. Щоразу підбирали ми звідти скільки потрібно під руку, на те місце підвожено все нову й нову і вже з того було видно, що стоїть перед нами величезний бій.

Складали ми стрільна звичайно верствами поміж двома вкопаними палями, окремо шрапнелі, окремо гранати розривні, окремо димні. Цих останніх потрібно для охорони піхотних позицій внизу. Вся долина безнастянно вкрита туманами диму, інакше німець з гори висік би всіх до ноги. І ми час до часу мусіли пускати димні гранати, коли не вистачало спеціально вживаних для тієї мети димних свічок. Розривалися вониколо сто п'ятдесяти метрів над землею і вкривали терен густою мрякою диму. Крім того багато праці забирала регуляція запальників при гранатах. Як правило, вживали-

ся гранати, що експльодували відразу при зударі, позатим потрібно було регулювати так, щоб вибухали аж після того, як заріються в землю. Робота ця ніби безпечніша, бо трохи з-заду за гарматними становищами, але риск не малий: працювати треба наверху, без прикриття, і коли б так гепнула ворожа граната, до страшного суду не позирав би кісток. Військовий регулямін наказував, що регулювати запальники в гранатах можна тільки від капрала, або як це в польській артилерії називалося «бомбардієра» вгору. Я ж був простим вояком, «каноніром», і мимо того часто посылали мене до тієї роботи, лякалися висувати голову зо сковища, виручалися вояками. Страх велике діло, заставляє забувати й регулямін.

На п'ятий день німецька граната поцілила простісінько в мою гармату. Того дня пальба йшла густіша, як звичайно. Над самими головами розірвалося нам кілька шрапнелів, гук ми чули, та не могли знати, чи це якраз над нами. Тут заревів радієвий голосник: *)

— Негайно до сковику!

Це капітан Тутай з обсерваційного пункту завважив, що німець вимацує нашу гармату. Одним скоком ми до землянки і ще добре не прикучили, як почувся громобійний гук, аж повітря розколихалося.

Біля мене приліг Куківець.

— Ого, — кажу, — щось так, якби по нашій гарматі.

— Дав би Бог, — говорить Куківець, — може мали б відпочинок кілька годин.

*) До кожної гармати йшов телефон, а крім того, тому що серед гуку вибухів не все чутно голос у телефоні, долучений був гучномовець.

Удар справді по гарматі, геть її покрутив і пошарпав, порозував мішки з землею і діри в них доброго п'ястука завгрубшки поробив. Дві секунди скоріше — амінь по мені!

Надії на відпочинок не здійснилися. Зараз перекинули нас до помочі при інших гарматах, а вночі викотили поторощену й заложили запасову.

Тепер стрілянина не вгавала ні вдень, ні вночі, раз рідше, то знову густіше, без перебою. Недалеко від батареї, яких може сто метрів, ішла крутая доріжка, по ній німець увесь час сипав, бо тільки тудою можна підіхнати до наших становищ. Стояла там на закруті хата, за нею наша польова кухня і кожен раз, коли йти по їжу, шкура затерпає. Не можу сказати, щоб байдужим для мене був страх, але й не був він аж такий, як собі його уявляють за фронтом. Авже ж, до всячини звикне людина. Все ж таки не дуже то приемне почуття, коли глядіти на місце, де стояли ви перед хвилиною, а де тепер розрита земля й розшарпана гармата. І ще не забулося те враження — а вже нове лихо. Сиджу навпочіпки в рівчаку перед сковком, напів закритий. Нараз, може яких десять метрів, як не гrimne, як не лусне! Граната запоролася в землю, обсипало мене камінням і піском, обкурило кур'явою, — і нічого не сталося, живий і здоровий, тільки приголомшений від гуку. Сам Бог не хоче, щоб загинув ти тут, Михайле, видно потрібне ще буде твоє життя для України.

Не обійшлося і без сміху. Однієї ночі тримав варту біля складу з амуніцією білорус А. Ніч темна, час-до-часу пустить німець червоне стрільно, видно, як перерізує півколом нічну темряву. Якось пострілів менше тієї ночі, відпочиваємо. Нагло — крик, верещить А., зпере-

сердня забув польську мову, клене по-біло-руськи. Що сталося? Світляні мушки, щось на-че святоіванські черв'ячки в нас, звідкись узялися й літали собі, жевріючи, попри саму копу стрілен. А. спочатку отетерів з'жаху, йому здавалося, що хтось може напився і так необачно з цигарокю попри гранати шляється, а далі зачав кричати, забувши і про гасло. Збіглися хлопці, все вияснилося, тільки сміху трохи внесло в напружене небезпекою наше життя.

Другого травня зачалася альянтська офен-зива. В одинадцятій годині ввечорі відкрили ми вогонь. Заревіло нараз понад п'ятсот гармат, били ми безперебійно дві години і в шаленому темпі, з одної нашої гармати понад триста пострілів віддали. В той час обізвалися сусідні батареї, розташовані півколом під Монте Кас-сіно і в повітрі загув пекельний рев. Не чути окремих вистрілів, усе злилося в один страшений гук, що рокотів по горах, відбивався луною і лучився з таким же ревом німецьких гармат. Бо й німці не спочивали, пражили по нас, аж дрантя летіло. Тиояча гармат грає, даремно й слово промовити, ніхто не чув би, по-розумівалися руками й знаками, все більше й більше піддаємо вогню, все сильніше й густіше летять гранати, здається, камінь на камені не останеться там, і духу живого не стане до ранку. Від близьку вогню, від розриву стрілен ніч прояснюється, гармаши звихаються біля своїх гармат, як чорти з вилами біля казанів зо смолою. Гармати червоні від гарячі, не видерожать, луснуль! Б'ємо на зміну. Три гармати шлють вогонь з горла, четверту холодимо водою і так кожна четверте гармата відпочиває п'ятнадцять хвилин. Година за годиною біжить, пальба

не вгаває, не чути й утоми, забувся і час, дула все ригають свіжим вогнем.

Над ранком німець притих. І тоді рушила в наступ піхота. Не видно від нас, телефоном тільки подають, що батальйон за батальйоном піднімається догори, що рушить один — німці скосять скорострілами, розтопчуть гранатами, другий стає на те місце, третій, четвертий. Нічого не вдіяли, не зламали клятого німчури, все пекло цілонічної канонади не на багато здалося. Відступили з величезними втратами і так невдало закінчилася перша велика атака на Монте Кассіно. Лягло в ній багато моїх братів — українців, бо переважно з них і з білорусів складалися піхотні батальйони. Там вони спочили, на сонячних узгір'ях Італії, далеко від України, в бою за чужу справу, і ніхто їх не згадав, пропали імена їх, закриті польською вивіскою.

Поляки лякалися німецької контратаки, а не маючи близько резерви, кинули в стрілецькі рови всяку збиранину, щоб наспіх заткати діру: кухарів, старшинських джур, помічників шоферів, робітників з тилових частин — кого тільки могли вишкребстати. А німецькі гучномовці розгортають пропаганду. Кличуть поляків кидати зброю — за віщо ж вони воюють? За англійську мармоляду? До їхнього краю підкочуються большевицька навала і вони свою участю в альянцьких рядах помагають їхнім спільнікам, большевикам, плюндрувати свій край, Польщу. Нічого німцям не відіють, бачили ж, як було вчора. Німці відступають тільки тоді, коли самі захочуть, коли так у пляні їхнього командування, — ніколи під атакою, що й не оплачується, тільки зайві жертви приносить. Подають точно, де яка частина сто-

їть, яке становище займає, чути назвища командирів відтингків — геть усе німці знають.

Поляки скаженіють з люті і, як звичайно, знову все на українців звалюють. Українці не хочуть битися, українці добровільно здаються в полон, українці розкривають німцям польські становища, українці дають німцям інформації, українці по-зрадницьки вистрілюють польських офіцерів. Чого тільки не роблять ті українці! Якби десята частина з того правдива — не стало б уже польської армії. Ясно, все те брехня, для прикриття власної невдачі. Для мене пісня не нова, я вже чув її в 1939 році, коли під розмахом німецьких дивізій пішла коміть головою Польща.

Правда, не можна сказати, щоб дуже хотіли українці воювати. Пішли вони в польську армію не з доброї волі, а щоб вирватися з соєтського «раю». Не мали перед собою ніякої мети, ніякої надії. Від поляків зазнали лише наругу над своїми національними почуваннями, насміхи й глузування. Але тільки сліпа ненависть і божевільне безглузду могло виправдувати польську невдачу українським саботажем. Хотів чи не хотів битися українець, воєннийтанець пірвав його в свій вир і для нього не було іншого виходу, як іти туди, куди гнала його воєнна доля. Говорити в таких умовинах про організований спротив можна тільки або з дурноти або зо злоби.

Все ж таки і я сам попав через те в халепу, що за малий волосок трагічно могла для мене скінчитися. Нічого я про те не знав, аж за три місяці довідався, яке лихо висіло мені над головою. Я вже згадував, що добре жив зо мною поляк Мечислав Куківець з Рівного. Може він був українцем, тільки прикидався поляком, на-

певно того не знаю. Ввесь час, ще від Іраку, спав він зо мною в одному шатрі, мені подобалося те, що не цурався він української мови, відважно і не дивлячись на офіцерів завжди говорив до мене по-українськи. Живучи так близько з собою, говорили ми про всіляке, заскакували і в політику, я часом переконував його, що йому та іншим полякам, що живуть на українській землі, ліпше було б в Україні, бо наш народ добрий, а край багатий, не те, що жебрацька Польща — присипана позолоттою нужда. Наша дружба нікому не була тайною.

Куківець хлопець веселий і говіркий, любив пожартувати і дуже в нього охота до дівчат. Навіть тут, під Монте Кассіно, якось він умудрявся знайти час, щоб чмихнути на зади й пошукати якої італійської сеньйорити, а щоб більше додати собі принади, звідкись роздобув відзнаки поручника й чіпляв собі, коли йшов «на зальоти». Не все міг вернутися начас, я крив його всіляко, ходив за їжею для нього, щоб не завважили його відсутності. Якось раз я стомився, не хотілося мені йти за їжею і я просив, щоб тим разом він приніс нам обом. Ні з цього ні з того, зачалося жартами і скінчилося лайкою. Бачили це поляки, донеслося воно і до капітана Тутая, він кілька разів закликав Куківця, допитувався про наші розмови, заохочував його «засипати» мене, бо я, наче б то, небезпечний українець, але хитрий, нема доказів, щоб поставити мене під військовий суд і розстріляти. Призвався мені Куківець потім, що кілька разів уже на кінці язика сиділо йому засипати мене, що я ніби то підбурюючі противопольські розмови з вояками веду, та згадав про нашу давнішу дружбу і прикусив губи в останній хвилині. Може правда це, а може й ні, мо-

же хотів він тільки надати собі більшої вартості в моїх очах. Я щось відчував, якусь непевність, але з одного боку я вже привик до такого життя, а з другого якраз нова офензива зачалася й думки зайнялися чим іншим.

Підготова до другої офензиви йшла ввесь час. З-заду за нами, трохи вище на горбі, стояла друга батарея. Зайняла вона давніші становища якоєсь французької частини, а до того близько ріс дубовий ліс, було з чого напиляти грубих колод на добре сковища. Зате ліпше їх видно від німця, швидко він їх вимацав і геть поторощив. Дивне, що обійшлося без людських жертв. Дрижали й нам коліна, бож це всього триста метрів за нами. І зараз після того німець проголосив гучномовцем, що знищив другу батарею. По-правді, він її не знищив, тільки примусив замовкнути, її гармаші три дні сиділи в наших ровах.

Стріляли ми мало. Вдень ніколи, тоді оперували літаки. Летіли цілими табунами, скидали величезні бомби, якщо судити по гукові, а пожитку з того мало, німець далі сидів твердо на позиціях. Німецькі літаки з'являлися тільки вночі, було їх мало, шкоди чинили незрівняно більше. Звичайно перелітали два-три обсерваційні, за пів години або й швидше мигом промчали легкі бомбардувальники і бомб великих не скидали, калібр у середнього або й зовсім малого, шкоди ж завдавали багато, дуже цільно били. Щоправда, становища наші більше відкриті й менше укріплені, все ж таки — ніч, потрапити тяжко, а німець вицілював акуратно. Можливо, що там, по другій стороні, німецькі вояки так само думали про альянтські літаки, мені і моїм товаришам здавалося, що німецькі втрати неспівмірно малі до тієї маси

бомб і гарматніх стрілень, що ними кожного дня альянти засипували німців.

Багато помагали німцям у нічних літунських атаках артилерійські орієнтаційні світла. Задня гармата націлюється на якийсь предмет — вежу, скелю, дерево тощо — а вночі були для того червоні світляні знаки. Найперше з-заду, ще так, як учили нас до війни. Показалося, що це заблизько, велика шкода від ворожого обстрілу. Тоді перенесли їх окото триста метрів наперед. Помогло нам, зашкодило другим. В перстені наших становищ навколо німецьких укріплень так густо стояли всякого роду війська, що де б не поставив світляний знак, всюди німецький вогонь натрапить на когось. Щойно під кінець бою під Монте Кассінс почали ми лучити орієнтаційні знаки з вимикачем в акумуляторі, запалювали їх, коли починався наш вогонь і гасили в часі німецьких нальотів.

Десь там напереді стояла піхота і незавидна її доля, просто на німецькій ласці. Долина ввесь час прикривалася заслоною диму, в чому, як сказано, помічна була й наша артилерія димними ґранатами. Довозити їжу й амуніцію для піхоти ще тяжче, як до нас. Вузька доріжка вдень увесь час під німецьким обстрілом, і носа не просунеш, хіба вночі. Та й не проїхали б нею вантажні авта, хіба менші і легкі. Найбільше постачалася амуніція й харчі верхи на мулах. Завдання це виконували індійські військові відділи. Може відважні вони були в відкритому бою або на укріплених становищах, там на тій доріжці боялися, і то дуже, бо і вночі німець бив, навгадь, не один такий транспорт розгромив, мули розбігалися по долині і жалісний їх рев аж по костях шкребав.

Вночі з 11. на 12. травня почалася друга атака на гору Монте Кассіно. Наказ відкрити огонь прийшов в останній хвилині, на годину перед північчю. І знову заграли гармати, стало ясно, як вдень, голки збирати б можна. В шаленій метушні забувся і час і голод, рухи стають автоматичні, не дуже відрізняється гук власних гармат від розриву ворожих стрілень, бо це не гук, а один довгий неперерваний рев, якби страшного якогось звір'я з допотопних часів. Ані часу, ані можливості рятувати свою шкуру, все залежить від щастя, обмиле тебе кулі — живий останешся, а громче граната — ні куска з тебе не лишиться. Люди, немов навіжені, кидалися від стрілень до гармат, страшно це було і неначе без пам'яти діялося. Навколо гримить, як у жахливій буреній ночі. І не знати, коли світати почало, але десь саме, коли займалася зоря, ринули в атаку піхотні батальйони і припинився наш вогонь.

Це був страшеннє кровопролитний бій, загинуло народу, що не злічити. Нам з артилерійських позицій не все видно, телефонічні тільки вістки приходять. Лячно подумати — тут ми сидимо, а там люди гинуть, сотнями падають від скорострілів і гранатометів, доноситься тупий і далекий відгук бою, що дивно вражає після несамовитого реву гармат. Має артилерія свої риски, скрізь смерть на вояка чигає, але в такий день піхотинець танцює з кощавою, як на весіллі. Власне, ніби відпочиваємо після шаленого вогню, а дух наш нап'яний непевністю — там же ж товариші наші, сусіди близькі, друзі й односельчани, хто з них видряпається на гору, а кому поминки завтра будемо справляти?

Коло одинадцятої години перед полуднем

рознеслася вістка, що здобуто гору з манастирем. Здесяткова на німецьким вогнем піхота прорвалася крізь ланцюг ворожих бункерів, один по другому затихав від гранатів. Хоч страшно й говорити про жертви, все ж піхота вкрилася славою, зайняла нездобувні, здається, позиції в бою з найбільш запеклим противником. В атаці визначився шіснадцятий батальйон, що обійшов гору з противного боку і глибоко врізався в ланцюг зацементованих бункерів. Перший бункер здобув українець Михайло Паньковець родом з села Погорілки коло Сарнів на Волині. Божевільно відважний, не зважаючи на крики й остороги товаришів, підсунувся він під самий бункер і втишив його в'язкою гранат. Мов очманілий кидався від бункера до бункера, кулі градом летіли повз нього, ні одна не вчепилася, як зачарованого обминали. Хотів його спинити офіцер, та або не чув він, або оп'янів від бою і так при четвертому бункері застукала його смерть. Там і поховали його на високій горі і напис на могилі поставили, що «Міхал Паньковець» тут спочиває, ніхто не знає, що лежить там син України, якого доля кинула в обійми смерти на чужому побойовиці. Поляки відзначили його за хоробрість, піднесли до ступня старшого стрільця по смерті, а друзі зійшлися, щоб згадати товариша і помолитися за його душу на могилі.

Щодалі, то затихав бій. Артилерія обстрілювала дальші гори, вже не таким барабанним вогнем і німець теж, хоч бив ще з гори Монте Каїро, та не з такою силою, як перше. Під вечір обидві сторони потомилися, німецькі позиції відсунулися до тилу, гора Монте Кассіно і сугорбки за нею вже цілком були в альянтських руках і тоді дозволили артилеристам —

хто хотів — оглянути здобуті німецькі позиції.

Дуже обережно просувалися ми вперед, скрізь ще міни, що іх не було часу прочистити піонерсько-саперським відділам. Повно трупів під горою і на самій горі — це вже наслідки сьогоднішньої атаки. А в проваллі перед горою від кількох тижнів лежали побиті вояки з різних альянських відділів — ніхто не важився хоронити їх у часі боїв — повітря від того ставало нестерпно вонюче.

Глибоко під монастирем на Монте Кассіно німці викопали собі сковки і поробили бункери — ніяка бомба не могла туди дібратися, що й казати про звичайний артилерійський вогонь, навіть з тяжких гармат. Не диво, що тільки рукопашним боем їх звідти викурено і що стільки жертв це мусіло коштувати. Амуніцію і харчування підвозила підземна залізничка, їй теж бомбардувальники не пошкодили, тільки в одному місці на закруті підсувалася вона трохи вище під поверхню землі і там добралися до неї бомби.

Стрілива й усякого бойового припасу в пивницях і бункерах вистачило б ще на шість місяців. Німці надобре там розгосподарилися і мабуть не сподівалися, що так швидко прийдеться їм покидати свої укріплення: скрізь валилися музичні інструменти, пляшки й бутлі з вином, видно було сліди гульні й пиятик, в перервах між офензивами справляли вони собі там забави, приводили італійських дівчат, пили й танцювали. Говорено серед поляків, що й друга офензива не була б удалася, якби не те, що саме в тому часі відбувалася зміна залоги — стара виходила, на її місце приходила резerva, хоч це діється ступнево, частинами, все ж

таки внеслося туди розладдя і німці витратили цінний час на порядкування.

Наш фронт стояв ще майже два тижні на місці. Навколо по горах розкидані ще були сильні ворожі укріплення, деякі гори піdnімалися вище, як Монте Кассіно, та тільки прорив дуже утруднив німцям комунікацію — годі довозити постачання і боеприпаси — і трохи вичищували їх з гір, а трохи самі вони скорочували собі фронт і відтягалися до заду. Наша артилерія не потребувала підсуватися до переду, ми підсилювали піхоту далекострільним вогнем.

Вміжчасі похоронили вбитих. Говорено, що в одній лише останній атаці лягло їх чотири тисячі. Пішов і я оглянути могилки, подивитися, може не стало між живими кого з товаришів-українців, щоб честь їм віддати і помолитися за них. На широкому військовому цвинтарі рівними рядами стояли гробы, свіжо викопані й оправлені, хрести на них однакові й напис на кожному: ім'я й назвище, військова частина, день смерти. Ніхто б не візнав, де українець, а де поляк, смерть усіх зрівняла, а до того поляки перекручували назвища на свій лад. Стільки різниці, що на гробах православних вояків поставлено трираменні хрести. Це відрізняло їх від вояків католицької віри, але православні були українці з Волині й Полісся та й Білорусі, тут знову їх помішано, не знати, хто якої національності.

Склалося так, що всі мої знайомі заціліли, один тільки Михайло Щурик, роджений 1916 року в Судовій Вишні, загинув, його знав я лише з назвища та з оповідання інших товаришів.

Ще тиждень відпочивали ми і 1. червня

покинули Монте Кассіно. Поляки втрати понесли величезні, зате припала їм слава, що здобули найважче укріплені позиції в найзапекліших боях цілої італійської кампанії і відкрили альянтам дорогу на Рим. Вся слава пішла на рахунок польського народу і польського уряду, хоч у боях брало участь багато українців і там же й голови свої поклали. Бо гору взяла П'ята Дивізія, яку й самі поляки назвали «Кресовою», якою то назвою охристили вони східні свої землі, заселені українцями й білорусами. Стояли під горою й інші польські частини, як от Карпатська Бригада, зложена майже поголовно з самих поляків, переважно молодиків. Їх польське командування ввесь час щадило, зате П'ятою Дивізією латали всі діри й витирали всі кути.

Після бою під Монте Кассіно американці хотіли зовсім стягнути поляків з фронту на довший час. Казали, що втрати їхні великі і не мають вони поповнення, нема звідки брати свіжих рекрутів. Поляки чванилися тоді, що їх генерал Андерс на те не згодився. Як не стане йому добровольців з польських утікачів і з польської еміграції, він братиме полонених фольксдойчів і все одно не зійде з фронту. Можливо, що поляки мали в тому свої політичні рахунки. Виглядало, що кінець війні не дуже вже далекий і не було б для них зручно, якби вже тепер зійшли вони до ролі тільки символічної військової частини. Хто його знає, як там було в дійсності, досить того, що ми ще майже цілий рік стояли на фронті і не один ще за той час наложив головою.

Відпочинок дали нам довгий — цілий місяць червень. Жодних вправ не було, почистили ми гармати, привели трохи до порядку авта

й амуніційні вози та й стільки всього. Стояли розташовані в районах Колле Самніта і Казаль-бордино, ждали, що принесе нам кожний новий день. А день за днем минав, ми далі стояли на місці, пили вино, якого там багато, і розглядалися, де які гарні сенйорити й сенйорини. Якісь такі всі ті дні подібні до себе, що нічого в пам'яті не лишили по собі. Дивно, як то нераз час довжиться, так багато тих днів і тижнів, коли рахувати в календарі, а коли думкою до них вернутися, нічого не лишається, пустка, якби хто радиркою витер. Та й не тільки в перервах між бойовими акціями. Це саме можна сказати і про найважчі бої. Іде бій, кулі свищуть, гранати лопають, гармати вуха розривають, людина наперед боїться, потім звикає, набирає досвіду в охороні свого життя, день то стрілою промчить, то вічністю тягнеться, а спитає вас хто за місяць чи пізніше, як то було там під тою горою чи над тією річкою — і ви здивовані, що можете сказати тільки «було гаряче», «чортові німці здорово били» або «ми їм дали прочухана» — та й тільки всього.

XXIII

НА АНКОНУ

Німці відступають. - Бій над річкою Хіенті. - Італійські партизани в винограднику. - Рятунок від грека. - Акція під Льоретто і над річкою Муссоне. - Німецька оферзива і прорив фронту. - Відкидаємо німців у район Фільтрано. - Німецькі штиги в монастирі. - Веземо кріля в зупі. - Безуспішні атаки на Анкону. - Бочка вина піддає охоти. - Оточення Анкони.

28. червня 1944 року вирушили ми знову на фронт. Німці ввесь час відступали, без поспіху й паніки, боронилися завзято, кожен сяжень землі треба було здобувати тяжкими боями. Головні німецькі становища на тому відтинку фронту розложилися в районі міста Анкони над Адрійським Морем і туди йшов наш наступ. Ламати німецький опір не легко, малося враження, що коли б вони хотіли, боронилися б довше, а якщо відступали на тому чи іншому відтинку, то не так під напором альянтів, як по якомусь пляну свого командування.

На перший більший спротив наткнулися ми зараз другого дня, над річкою Хіенті. Повні три дні — 29. і 30. червня та 1. липня — ішов бій, заки німці відступили. Укріплення там сильні, в розгоні не мали ми часу вибрати добрих позицій, вигналися занадто наперед. Коли

ж нарешті проламали німецьку фронтову лінію і наставали на п'яти німцям у відступі, просувалися тільки головними шляхами, на горах обабіч дороги все ще сиділи німці в бункерах і земляних укріпленнях. Підвечір, коли вже передня наша лінія знайшлася далеко перед нами — нагло дістали ми вогонь з двох боків. Ціла німецька компанія притаїлася за горою, яких чотири кілометри за нами, ніким не завважена, і тепер узяла нас під обстріл. Найбільше потерпіли танкісти, багато мали вбитих і ранених. Помимо безнадійного положення німці довго не здавалися і запекло боронилися.

Поки там вичищувалися горби від окремих німців чи від менших відділів, що не встигли відступити з головними силами, німці знову окопалися над річкою Муссоне і прийняли бій з нашим авангардом. Подорозі туди трапилася пригода, що трохи не коштувала мене життя.

Скрізь по горах розведені виноградники, вигріваються на схилах до сонця. Парості виноградної лози підпиралися дерев'яними дрючками на п'ять сантиметрів завгрубшки, витесаними в квадрат. Дуже зручні вони для розкладання польових ліжок і я ще з одним поляком, користуючись вечірньою передишкою, вибралися на один такий виноградник назбирати дрючків. Під'їхали ми невеличким вантажником, вибрали добре місце і, не поспішаючи, преспокійно почали витягати дрючки, вибираючи, котрі міцніші й чистіші. Фронт далеко перед нами, почувалися ми безпечні, не взяли з собою ніякої зброї. Вже були ми в половині нашої роботи, коли з-за гори вибігла купка італійських партизанів, обвішаних ручними гранатами. Вимахували вони автоматами і белькотіли щось італійською скороговіркою, чого ми

ні в зуб не розуміли. Мій товариш походив десь з-під Познаня і добре говорив по-німецьки, показалося, що один з партизанів трохи ламав німецьку мову і так ми дізналися, що нищимо італійське народне добро і за те чекає нас смерть, зараз таки тут, на місці.

Партизанів ми зустрічали давніше. Шкоди від них німцям стільки, що кіт наплакав, вони ходили малими лише відділами й убивали воїків, що йшли малими групками або одинцем, відбившися від головної маси. Від одного німецького пострілу вся ця банда розбігалася на чотири вітри. Ми вживали їх до того, щоб показували дорогу й орієнтували в околиці. Більшість з них, як мені здавалося, були комуністи і хоч німців ненавиділи, то й таким самим добром і на нас дихали. Надавали собі грізного вигляду, обвішувалися нераз без потреби різною зброєю і для нас, регулярних воїків, це інколи видавалося смішне. Але тепер, ставши віч-навіч з тією бандою, зробилося моторошно. Що ж ми вдімо, обидва безборонні, супроти роз'юшених опришників? Тлумачимо, як можемо, що ми чайже спільно боремося проти одного ворога і тих кілька паликів, що їх ми зрештою ще й не забрали, ще не причина, щоб нас тут помордували. Нічого не помагає, кричать ще дужче і вже ладяться в нас стріляти.

Італійці народ балакучий, заки що зроблять, мусять виговоритися, вилаятися, намахатися руками й дати упуст своїй зlostі. Помимо грізного нашого положення було в ньому щось комічне, здавалося, що ватажок партизанів ні з цього ні з того затягне пісню високим тенором, як вступ до нашої екзекуції, неначе на сцені в театрі. І це нас урятувало.

За сусідньою горою відпочивав невелич-

кий транспортний відділ греків з мулями. Підвозили вони амуніцію й усяке інше військове добро по стрімких гірських стежках, куди не пробралися б джіпи. *) З них один побачив, що група італійських цивілів оточила двох вояків і щось не добром там пахне. Не довго думаючи, побіг на рятунок.

А треба знати, що італійці панічно лякалися греків. Тепер вони ніби союзники, разом проти німців воюючи, та не давніше, як перед півтора роком, стояли вони по противних сторонах фронту, італійці вступили на грецьку землю від сторони Албанії, не дуже пописалися там з воєнного боку, зате тяжко далися в знаки цивільному населенню, грабували селян і насилували жінок. Не забули того греки і тепер, на італійській землі, відплачувалися тією самою монетою. Бували випадки, що ціле село пустіло на вістку, що йдуть греки, як колись в Україні перед татарами. Коли ж застали в хаті жінок — гвалтували без розбору, чи стара чи молода, і так мстилися за своїх сестер і матерів.

Побачили наші партизани грека і відразу кудись подівся їхній вояовничій запал, накивали п'ятами і зникли в винограді. Подякували ми нашому спасителеві, хоч теж мало що себе взаємно розуміли, забрали палики на вантажник і поїхали.

Над річкою Муссоне бій тривав три дні. Ми стояли на горбках, недалеко від міста Льоретто, німець з другої сторони річки. Бій тяжкий і завзятий — ніколи легко не приходилося з німцями — вкінці німці таки відступили й ми

*) Легкі військові авта на дві особи, американського виробу.

знову пішли наперед, все в напрямі на Анкону і перед вечором зайняли нові визначені нам становища. Стояла там Карпатська Бригада, тепер підсунули нас їй на допомогу і вже з того знали ми, що буде гаряче. Бо завжди Карпатська Бригада відтягалася з тяжких відтингків фронту і на те місце звичайно входили ми.

Розставилися ми на горбах під сітками, не було часу викопати землянок. Наліво — яких півтора кілометра — розложився дивізіон нашої артилерії, а що за нами, того ми не знали. Щойно на другий день виявилося, що змасовано там в долині кілька полків артилерії, щоб перебути ніч, з наміром розташувати їх пізніше по різних позиціях. Того вечора дали ми всього по кілька пострілів, підготовили амуніцію і лягли відпочивати.

Теж і наступний день пішов на підготову. Поки там ішов рух сюди й туди, я скористався з доброї нагоди — день удався напрочуд гарний, сонце притікало, в повітрі стоялатиша, — нагрів води в ведрі й захотів викупатися. Роздягнувся я, як мене мати на світ породила, нікого ж там соромитися, сів на дерев'яну пачку й голився перед дзеркальцем. Тихо, пострілів не чути, тільки далекий гамір доноситься, ще військо йде шляхом. І знечев'я — сальва за сальвою з тяжкої і легкої гармати — німець б'є! Зірвався я, голий, приляг до землі, над головою розприскуються шрапнелі — нікуди сховатися.

Пальба не довга, як нагло почалася, так скоро й скінчилася. Прийшла зненацька, застала нас без підготови і принесла в жертву всюго кількох ранених, дешево обійшлося цим разом. Скринька, де я сидів, прошита кульками з

шрапнеля, нарахував я понад тридцять дір, чудо Боже, що нічого мені не сталося.

Все ще невідомо, чи довго тут будемо стояти, чи на більший бій заноситься. Не кажуть копати землянок, порозкладали ми ліжка під деревами й полягали спати. Заносилося на спокійну ніч.

Десь коло дев'ятої години звіявся вітер. Щораз дужчий і дужчий, аж розшалівся в бурю з дощем і громовищею. І серед тієї негоди німець почав артилерійський вогонь. Бив шалено з усіх калібрів, рев гармат мішався з грекотом громів, нічну темінь щохвилі то блискавка перерізувала то відблиск гарматних стрілів освічував. Вогонь ішов і по нас на горі і по долині за нами, де змасовано артилерію і заподіяв там страшного лиха. Я скотився з ліжка в землянку діру побіч, охорона від неї хіба з боків, гора зовсім відкрита. Зараз недалеко викопана яма, більша і прикрита дерев'яними колодами, проскочив я туди, хоч трохи безпечноше.

А німець усе б'є і б'є, як ми колись під Монте Кассіно! Нема двох думок — це підготовляється німецька контрофензива.

Після кількох годин шаленого гарматнього вогню пішов німець до атаки. Застав поляків непідготованих, не вкопаних на позиціях, без охоронних укріплень. Почалася паніка й безладна втеча. Артилерійський вогонь притинився, затихли і громи, тільки дощ ллеться цебром увесь час, почерез нього доноситься відгомін утечі. Німець гнав без передиху, вся піхота перла перед себе в страху, не видно вночі, але ось-ось до нас підсунеться. Тоді вийшов на-каз пустити в акцію наші батареї на горбах, що стояли готові вже другий день і мало нарушені німецьким обстрілом. Ех, як заспівали ми з на-

ших гармат! Дощ ллється, ми промокли, як хлющи, води не чуємо, ніколи й думати про те, все дужче й дужче піддаємо вогню! Раз за разом, одна батарея, друга, третя, навіть команди не чути, руки — як машина. Це йде запірний вагонь, щоб відрізати німецькі танки й піхоту в погоні за втікаючими поляками, дати змогу їм упорядкуватися, пустити на німців резерви. Не стає дощ ні на мить, не припиняємо вогню і ми — аж до самого ранку.

Відбито німецький наступ, пішла протигатака, погнали німців далеко, аж у районі Фільотрано зорганізували вони нову лінію опору. Багато потерпіли тоді поляки, скрізь побиті й ранені, усякий боеприпас розкиданий, без ліку пропало людського життя і військового добра. Проїжджаючи дорогою бачив я сліди того знищення: тут мертвий вояк з ідункою в руках, так його смерть застала, там другий під деревом, п'ятий і десятий у рові, може самі товариші посқидали їх туди, щоб прочистити дороту для авт і танків. Отак гинуть люди, як мухи, єсть вояк гуляш і лиха не прочуває, а за хвилину вже на другому світі. Ну, поляки бодай знають, за що б'ються, але за що мають гинути українці? Сумно, думки в голові гайворонням крячуть...

Під Фільотрано бій кілька днів. Десь напереді піхота, й танки, не видно їх, ми спомагаємо вогнем з-заду. Батарея стояла на якомусь городі, ліворуч лани кукурудзи, праворуч поля й городи, жінки працюють на них у величезних солом'яніх брилях, щоб крили від сонця. А воно палить, води близько нема, зате помідорів, куди не глянеш. До війни я й дивитися не хотів на помідори, такі мені вони були противні, а тепер розсмакувався, щоб спрагу загасити.

Положення наше ніби безпечніше тут. Тільки з кукурудзяного гаю німець за німцем вилазить — голод і спрага виганяють. Знову наказ — вперед! Підсуваемося під Осімо. Околиця гориста, тяжко заїжджати з гарматами. Знайшли підхоже місце, як звичайно підготова кілька днів, вкопуємо гармати, підкочуємо амуніцію. Тільки скінчили — дістали вогонь. Цільно б'є німець, нема втрат у людях, зате великі шкоди в матеріалі. Що за лихо? Фронт неначе заспокоївся, пострілів мало, а наші батареї терплять. З-заду за нами монастир на горі, хтось каже — там сидять німецькі шпиги, вогнем керують. Одні в те вірять, другі ні, коли ж дістали ми вогонь за третім і четвертим разом, трохи що бунт не счинився. Офіцери не хочуть висилати стежкі, артилеристи домагаються і вкінці добиваються свого. Патруля непомітно підсунулася аж під самий розвалений монастир і зловила трьох німецьких обсерваторів з радіоапаратами, це вони накликали нам на голову залізні галушки. Були вони без уніформів, перебрані за цивілів, тут ім і суду не чинили.

Десь далеко та Анкона, нелегко дійти до неї, стільки днів ідемо й ідемо, все ще нема її. Щораз марш наперед, відпочинок, оfenзива і знову марш наперед. Часом накази приходили несподівано. Одного разу, ледве розложилися ми до відпочинку й почали варити кріля в ведрі — телефон на вимарш. Так і їхав з нами кріль у зупі, аж приїхали майже під Анкону, там його доварили і з'їли.

До міста вели два шляхи: один з глибини краю, дорога номер 16, що нею ми прийшли і зайняли становища по обох сторонах, і другий шлях здовж морського побережжя — тільки туди йшов зв'язок до німецького тилу, довіз

морем відрізали альянтські підводні човни й різного рода менші воєнні кораблі, підтримувані згори літунством. Німці сильно забетонували свої позиції, нічого не вдяг артилерійський обстріл, відбивали атаку за атакою з великими для нас втратами. Знову попекла собі там пальці Карпатська Бригада — конче хотіли дати їй честь, що це вона здобула місто — відступила і впустила на своє місто «кресов'яків». Сильна гарматня пальба йшла цілий день, вистріляно по кількасот набоїв на гармату, добре шарпнули німців, та й на тому скінчилось, не було сили вдертися до міста. Надвечір пригнався якийсь полковник — коли не можна взяти німців з чола, треба пробитися до моря, відрізати їх від зв'язку з головною їхньою масою. Цілу ніч ішли якісь пересування і рано почався наступ. Батареї стояли oddalik від шляху, яких триста метрів, бо шлях увесь час стояв під сильним обстрілом німецької артилерії. Підсунулися ми допереду, минули замасковані танки ліворуч і стали зараз за плечима піхоти. Вогонь пішов на близький дістріл, курява знялася під небо, по землі стелився туман диму — нічого не видно. Сонце викотилося високо, спека дошкулює, нема води. Випили ми трохи того вина, що знайшовся в запасі, страшенно хочеться пити, від гарячі й бойового запалу пересохло в горлі. Хтось пригадав, що в шефа дивізіону ціла велика буття, завбільшки в бочку, оплетена лозиною, не далі як учора помогали вантажити її на авто. Висунувся один дозаду просити, щоб дозволив випити по склянці, годі витримати в спеці. Замість по склянці, притащили цілу бутлю. Гей, як почали з неї цілити «для охоти»! Наперед наша гармата, а потім зійшлися гармаші з цілої батареї,

спорожнили те скляне барило, страх кудись подівся, настрій відразу поправився, як на веселлі. Після п'яти годин такої охоти припинили ми пальбу, було вже біля четвертої години пополудні. Аж тоді викотилися танки. За яку годину бачимо, ведуть дозаду полонених німців, везуть здобуті гармати, авта з усяким військовим добром — танки пробилися до самого моря, за ними хлинула піхота, окопалася на дві сторони. Анкона вже відрізана від зв'язку, німецький гарнізон оточений, але бій іде далі, все одне німці не здаються, сподіваються відсічі. Дарма, нічого вже їм не поможе.

Запала ніч, затихло, обидві сторони набирали віддиху.

XXIV

НАВЗДОГІН ЗА ВОРОГОМ

Бій над річкою Есімо. - Три тижні над Міса. - Катастрофа авта. - Німцям на п'ятах. - Бої в дощах над річками Чесано і Метавро. - Розв'язання італійських добровольчих відділів. - Український відділ переходить на альянтську сторону. - Чи кинуть на нас українську дивізію? - Віоткі про Україну й українців у світі. - Контакт з Канадою й Америкою та українські часописи. - Чотирнадцять годин при землі під градом куль. - Смерть капітана Тутая.

Ще кілька днів ішли бої під Анконою, не дуже сильні, положення німецької залоги стало щораз більш безвиглядне і вона здалася. Головна сила тим часом пішла навздогін за німцями і 24. липня счинився бій над річкою Есімо. Вийшло так, що наші становища розклалися в чистому полі, на рівнині, де все видно, як на тарілці, ніде сковатися, нічим прикритися, тільки збіжжя, пов'язане в снопи і поскладане в копи. Цілу ніч провели ми в марші, потомилися і на швидку руку замаскували снопами батарею від літаків та лягли зморені на стерні. Приліг і я. В моменті, коли сон уже клейів мені повіки, бачу — дим куриться, рівним стовпцем підноситься догори. В передсонному безвладі я не зацікавився тим, аж нагло сверд-

лом провертілося в мізку, що це горять снопи на скринях з гранатами! Як ошпарений підкинувся я мерцій до снопів. Чорт побери польську амуніцію, та що буде з нами, коли зайдуться гранати? Не треба й німця: від власних куль погинемо. Одним скоком опинився я коло піраміди скриньок, удається мені скинути горіючу шапку снопів, решту розсував я на боки. Надбіг капраль Марціянські з лопатою і заки інші зрозуміли, що сталося, вже було по небезпеці. Дві-три секунди пізніше і сухі снопи спалахкотіли б до скриньок, було б тоді нам усім! Якби так поляк на моєму місці, дістав би відзначення за рятунок військового майна і відвернення небезпеки для життя товаришів, а що я українець, то ця подія пройшла мовчки, навіть не згадали про неї в щоденному наказі.

Бій над річкою Есімо не тривав довго, німці притримували нас доти, доки потрібно їм крити головний свій відступ до дальших позицій. У пливкому фронті все перемішалося, бувало так, що наша артилерія загналася наперед, залишаючи з-заду власну піхоту. Ідучи раз головним шляхом, наша батарея несподівано наскочила на німецькі скорострільні гнізда, може сто метрів, а може й ближче. Під рокотом скорострілів звернули ми на бічну доріжку і дві години пролежали в рівчаку, голови підняті не могли, щойно під вечір піхота зайдла німців збоку і тоді вони відступили.

Над річкою Міса застали ми сильні німецькі укріплення і там бої затягнулися довше, майже на три тижні, від 25. липня до 9. серпня. Краєвид змінився, ми знову в'їхали в гори. Щоночі переносили ми наші артилерійські становища з місця на місце, вдень німець бив немилосердно, а й уночі часом попадалося. Не

вільно й сірника засвітити, проклятуший німчурою відразу помітить і шле гранату за гранатою. Пересуватися вночі тяжко, вкопуватися ще тяжче і тих пару ночей добре нам далися взнаки.

Іхали ми на зміну позицій з другого кінця фронту, як звичайно, обслуга в авті на лавках, посередині скриньки з амуніцією, з-заду причеплена гармата. Я сидів на будці шофера, так переїхав майже цілу італійську кампанію, не хотілося лізти до середини. Воно, щоправда, не дуже згідно з приписами, та хто там думає про приписи на фронті! Сидіти на лавці під брезентом — ніякої охорони від шрапнелів, все одне, що й на будці, коли ж перевернеться авто, завжди легше рятуватися згори. І дійсно таке трапилося

На схилі гори арто в'їхало на закрут і з розгону пішло шкеберть униз. Щастя, що не дуже стрімка гора і пропасти не було, авто тільки один раз перевернулося, спинила причеплена з-заду тяжка гармата. Мене кинуло з будки далеко на свіжо зорану землю і це був мій рятунок, пухка земля злагіднила зудар. Темно, хоч в око стріль, не видно нічого, чути тільки зойки і стогін. Навколо переверненого вантажника безрадно стоять вояки, світла дати не можна, не знають, як забиратися до рятунку. Розпанахав я полотно на авті іще з одним білорусом, Мужейком, навпомацьки шукаємо побитих. Привалені вони тяжкими скриньками з амуніцією, шарпаючи в поспіху пообривав я вуха від скриньок, мусів підносити їх по дві - три нараз і так витягнули ми шістьох з половами ребрами, руками й ногами та потовчених на цілому тілі. Відправили їх до шпиталю і вже жодна сила не зігнала б мене з будки, там

я сидів, як у бузьковім гнізді на хаті, всі звикли до того, що це мое місце, ніхто мене звідти не зганяє.

Цілий місяць серпень проминув на тому, що ми ставали на п'ятирічнім у відступі. Звичайно йшов бій кілька днів, потім німці відступали дозаду, доки знов над якоюсь річкою або здовж гірського хребта не розвинулися в бою лінію. Та «не так швидко в світі діється, як у казці кажеться» — оце свята правда. Коли тепер, після більш як десяти років згадую ті часи, тиждень чи навіть місяць не дуже для мене різниця. А тоді кожна секунда переживалася, хоч і подібна одна до другої, та нераз легше рік перебути ззаду, як одну мінуту на фронті. Живе чоловік, як той комар, — ще перед хвилиною сидів у гурті товаришів, жартував, вино з пляшки потягав, на дівчата завтра умовлявся — надлетить заблукана граната і тільки один спомин по ньому лишається.

Два тижні, від 10. до 21. серпня, простояли ми в боях над річкою Чесано. Сильні дощі й негода давали нам більшої шкоди, як ворожий обстріл. День і ніч ллялося з небес, треба стояти по коліна у воді і в болоті, а німець не зважає на дощ, жарить і жарить, здається, що сильніший дощ, то більше німець б'є. Нарешті, чи то проламали ми німецький фронт, чи самі вони рішилися відступити, досить того, що ми знову пішли наперед, підсунулися аж до річки Метавро.

Тиждень над Метавро, від 22. до 27. серпня, нічим не поступався перед Монте Касіно. І з нашого і з німецького боку не було спочинку ні вдень, ні вночі, стільки перерви вогні, щоб підлаштувати гармати.

На правому крилі стояв відділ італійських

добровольців. Власне, кілька вже тижнів ішли вони разом з нами, невідомо з якої причини під польською командою, не влучені до регулярних італійських частин маршала Бадоліо. Від них ішов тільки клопот, не можна сполягати на них, що тільки німець дужче потисне, — вже втікають. Над Метавро склалася критична ситуація, італійські добровольці зашвидко подалися під німецьким напором і не багато брачувало, щоб німці обійшли нас з-заду й загнали в полон. Тоді ці відділи розв'язано, зброю від них віднято, самих їх прогнано «до цивіля».

Наліво тримали фронт французи і до них одного дня перейшов цілий відділ українців у німецьких одностроях. Не знаю, що це за частина була, відвели їх кудись до заду, проте без сумніву мусіли це бути українці, всі про те в нашему полку говорили. Скорі потім рознеслася чутка, що в Австрії стоїть ціла українська дивізія і можливо, що кинуть її проти нас. Коли ми про те довідалися, постановили собі, що нізацько в світі не будемо стріляти до своїх братів. Як лише найменша можливість окажеться, навіть з риском для життя, одинцем і групками треба нам переходити до них, щоб злучитися разом. Вони в німецьких, ми в польських одностроях, та одна в нас кістя і кров, а чи одна сторона виграє, чи друга, не багато з того для України користі, краще зустрічати смерть укупі зо своїми братами. Побачили ми тих українців уже після війни, в таборах полонених. Доля заощадила нам того, щоб стали ми одні проти других в окопах і вбивали себе взаємно на чужий наказ.

В тому часі почали приходити до нас перші слабі вістки про Україну і про життя українців у світі. З війська можна було висилати

листи польовою поштою до Америки й Канади, мав я там своїків і земляків, та не пам'ятав ні однієї адреси. Звідкись довідався я про місто, де виходить «Новий Шлях», і навгда написав туди прохання, чи не відщукали б моого знайомого Чирського, і за якийсь час дістав від нього листа. Газета помістила мій розшук, хтось це перечитав і дав йому знати і так я зловив перший контакт з вільним українським світом. Через нього допитався я до інших і тепер уже регулярно що якийсь час приходили мені від них листи та всякі посилки, а що найбільше радувало мене і моїх товаришів — ми діставали українські часописи. Присилали їх по кілька разом, «Новий Шлях», «Українського Робітника» і «Свободу». Трудно описати нашу радість. Руки тряслися мені зо зворушення, коли я перший раз по п'яти роках розгортає перед собою українську газету, майже забув читати, стільки ж років не бачив ні одного українського слова! Ці рядки, далеко за морем друковані, неначе перекинули мене знову в Україну, спогади роєм у голові заворушилися, рідні сторони, знайомі обличчя вставали перед очима, а разом з тим ще гіркіша і більш пекуча ставала свідомість чужого оточення, неприхильного для мене і ворожого для моого народу.

Кожну газету читало кілька десят хлопців, передавалася вона з рук до рук і читалася прихапцем, доки не лишилися з неї тільки клапті.

Просочувалися слабі вістки про німецькі звірства в Україні, про партизанку в лісах. Не знали ми, скільки в тому правди, та вуха жадібно ловили кожну згадку про Україну. Симпатій до німців не було. Не тому, що серед польського оточення можна було піддатися загальним протинімецьким настроям. Не могли

ми теж знати в подробицях німецької жорстокості в Україні, про все те довідалися ми аж по війні. Одне, що ми знали про німців, це те, що вони запропастили нам Карпатську Україну, бо без їхнього дозволу мадяри ніколи б не посміли переступити української границі. Діялося це недавно перед війною і добре сиділо в тямді кожному з нас, а тому нераз і добра охота приходила сипнути німцям залізних галушок, не дивлячись на польські з ними рахунки.

Німці розтягнули нову укріплена лінію. Терен до оборони дуже догідний, гористий, прорізаний яругами і рвучкими потоками, непотрібно і бункрів будувати, все ж таки німці досить їх намурували, а де рівне поле, там закопали танк, обляли цементов і так скріпляли свій ланцюг оборони.

Вислано нас наперед піднайти становище для гармат. Звичайно їхала шістка: капітан, або інший старшина, два підстаршини, один телефоніст для зв'язку і два гарматчики. Завше так складалося, що мене брали до тієї шістки, я виробив собі ім'я доброго помічника в тій справі. Завдання наше — вимірювати становища для гармат, кляожної лишали ми знак окремим кольоровим прапорцем, напр. синій для першої, червоний для другої і т. д., визначували сковища для обслуги, вибирали місця на підручні склади гарматнього стрілива.

Вийшли ми раненько, вже після того, як втишилася пальба, не надто сильна тієї ночі. Над стрімким поперечним яром видалося нам дуже зручне місце для того, щоб поставити батарею: подальше від шляху, тільки одна хата, хіба те невигідне, що рівне поле. Не знайшовши нічого лішшого, рішилися ми на те місце, не

знаючи, що в ярі перед нами скрилася наша піхота з гранатометами. Мусів знати про те німець, бо тільки сонце почало пробиватися крізь ранню мряку, гей, як ушкварить він і з тяжкої, і з легкої! Б'є по ярі, але б'є й по нас — а тут хоч гинь, ніде сховатися, щоб тобі бодай рівчак по коліна! Зараз перші постріли розвалили хату, сліду з неї не стало. Недалеко лежали купи амуніції до гранатометів, одне стрільно трапило туди і гранати почали рватися.

Від сьомої зранку до дев'ятої ввечорі пролежали ми ницьма на землі, ані два метри просунутися не могли. Здалися на Божу волю і так ждали, доки не вщухне стрілянина. Навколо свистіли відламки стрілен, тут і там граната зарилася в терен і викидала вгору стовпи землі, здавалося, що прийшла остання моя година. Коли стемніло, підіхали інші артилеристи поглянути, чи живі ще ми, і вони й ми дивувалися, що ходимо живими ногами по землі. Скінчилось на тому, що мені обірвало зап'яток від черевика, а капраль Зварич згубив шолом, настромив на свою голову бляшанку з оливі і так запрезентувався до звіту.

Помимо таких сильних укріплень бій тривав усього шість днів, від 28. серпня до 4. вересня. Безугаву шкварили ми по німцях з наших гармат, а коли почали вже вони відступати, один з наших гарматчиків обернув проти них їхній власний німецький танк, залишений у відвороті і слав їм гостинця з танкової гармати. Бункри здобуто, німців відкинено, частинно силою нашого вогню, а частинно воєнним підступом. Наш полк тільки маркував оферензиву, відкриваючи шалений вогонь для дезорієнтації ворога. Кілька десят батарей змасовано на іншому місці. Німці сподівалися наступу від сто-

рони нашого відтинку і туди звернули більшість своєї оборонної сили. Шкоди від їхнього вогню майже не було, гармати в нас розставлені рідко — в цілій великій долині тільки наш один полк — а в той час з лівого боку грінуло на німців дощем заліза і просто засипано їх гранатами, жива нога не могла після того лішипитися. Розбито їх на шмаття, знову відступили на кілька десят кілометрів. Скрізь валялися купи трупів, аж страшно глянути. Кого застукала смерть у бою, кого в утечі, а були й такі, що при їжі духа віддали.

Згинув тоді командант нашої батареї, капітан Тутай, його місце зайняв капітан Тадей Рибіньський. Від нього тим же духом віяло, з тією різницею, що Тутай відважний і добрий воїк, мав досвід ще першої війни, спокійно походжав під градом куль ще й других заспокоював, а Рибіньському після перших пострілів душа в п'ятирів втікала.

Подумав я собі: вже другий з тих, що нахваливалися мені кінця доіхати, пішов землю гризти, а я живу. Перший згинув поручник Яніцкі, що явно й славно грозив розправитися зо мною, як тільки прийдемо на фронт. Другий, капітан Тутай, збирав докази, щоб поставити мене під військовий суд, залякував других, щоб свідчили проти мене. Тепер і його не стало, а в українця, гармаша Михайла Козія, голова ціла на плечах.

XXV

МІЖ АДРІЯТИКОМ І АПЕНІНАМИ

Відпочишок у Ля Касета. - Розгром жидівської бригади під Ріміні. - Протиофензива в болоті. - Контроль гармат у Чізнатіко. - Впоперек Апенінів. - Бійки з англійцями за «старого Джо». - В родинному місті Муссоліні. - Бої над Монтоне. - Загналися за німецькі лінії. - Обсаджуємо частину англійського відтинку фронту.

Відійшли ми на відпочинок у районі Ля Касета на цілий місяць. Називалося це відпочинком, бо за фронтом п'ятнадцять кілометрів, насправді ж не минув день, щоб не підганяли нас кудись до переду, на підкріплення того чи іншого відтинка. Фронт тяжкий, по середині італійського півострова, в стрімких горах Апенінах. Може б і довше там стояли, якби не стався випадок, що кинув нас над море.

В околицях Ріміні над Адрійським Морем усталізувався фронт на кілька тижнів, ішли позиційні бої в підготові до дальшої офензиви. З альянтського боку фронт виповняла пестра мішаниця американців, англійців, індійців, італійців і була між ними бригада жидівських добровольців з Палестини. З обидвох боків підтягалися сили: альянти для офензиви, німці

для оборони. День за днем ішов звичайно, як на фронті, не приносив нічого замітного, доки німці не довідалися, що проти них стоїть бригада синів Ізраїля. Якби хтось червоною плахтою перед очима бугая помахав, не розлютило б його більше, як німців вістка, що ладиться на них наступати войовниче плем'я Макавеїв. Уважали ж вони жидів за головних виновників війни і підбурювачів світа проти Німеччини. І німці вдарили.

Не знати точно, чи мала це бути тільки льокальна атака, щоб пошкрябати жидову по спині, бо зачалася вона на невеличкому відтинку, обсадженному кількома жидівськими батальйонами. Все те знаю з оповідання, там я не був, прийшов аж пізніше, коли сталося вже нещастя. В першому розгоні німці посікли на капусту цілий батальйон жидів — перебили до ноги. Жиди, щоправда, хоробро відбивалися, однак удару не видержали, пустилися навтіки, фронт прорвався і туди пробилися німці. Страшного лиха накоїли там німці альянтам, тридцять сім кілометрів погнали їх перед себе, гори всякого військового добра захопили і великі втрати в людях завдали. Чимдуж почали стягати підмогу з центрального фронту, наша артилерія стояла найближче і нас кинули загородити дорогу німцям.

Терен для стриму німецького розгону — препоганий. Один тільки шлях між морем і недалеким пасмом гір: з одного боку гори, з другого надморські багна. Ні де вкопатися, ні поставити укріплення. Німець пре і пре все дужче й дужче, битий шлях під безнастаним обстрілом. Місто Баллярія, куди ми прийшли найперше, зовсім розбиті гарматами. Запав уже

вечірній присмерк і здавалося, що спинимося там до ранку. Стали ми за якимсь розбитими будинками, звідки всі мешканці повтікали, голе життя рятуючи і все добро за собою кинувши. Дивлюся — гармаш Завальський розвалився на розкішних матрацах, запрошує і мене поспати. Не витримав я спокуси, на всю довжінь розтягнувся, на те лише, щоб зараз же зірватися з ліжка — алярм, збірка, їдемо дали!

Околиця і без того багниста, ще й дощ без перерви йде. Німець не дивиться на негоду, ні на хвилю не припиняє обстрілу шляху. Авта застригли в болоті — ні назад, ні вперед! Вискачуємо, запрягаємося по сорок чоловік до одної гармати й волочимо їх на становище. Одна біда пройшла — друга прийшла; терен рівний, як підлога, ніяк маскуватися, сітки лише напинаямо. В болоті не можна вкопати гармати, дали ми стріл-два, гармата хлюпається в воді, бризкає болотом на всі боки. Біжить дорогий час, на нас тиснуть, щоб вогонь зачинати, — неможливо, мусимо посилати дозаду за дубовими колодами, щоб під кожну гармату по кілька, покласти і так дати якесь твердше підложжя. Та й по тім гармата колишеться після стрілу. як на кораблі.

Німець барабанить, як скажений. Відразу при заїзді одним поцілом убив вісім чоловік з другої батареї, між ними одного бомбардіера білоруса, доброго хлопця. За нашою батареєю щастя, — ні одного раненого.

Цілий день перебули ми під шаленою канонадою. Нарешті, під кожною гарматою по кладено опору з дубових колод і на другий день після обіда відкрили ї ми вогонь. Заляпа-

ні болотом від ніг до голови, по коліна в багні, гармати гойдаються на колодах, як на дарабах, — але б'ємо й ми щораз сильніше. Підтягнулися резерви, взяли німця під кулі і з другого боку, німецький наступ спинився.

Дощ слабшає, бувають години, що зовсім не йде. Санітетські авта відвозять вбитих і ранених. Забрали й наших побитих, на спільній воєнний цвинтар відвезли, щоб там похоронити, тільки капраля-білоруса тут таки в багні закопали. Не перший це випадок. Всі в одному війську, смерть не дивиться, хто поляк, хто українець, а хто білорус, коли ж приайдеться віддати воякові останню прислуго — навіть тоді вилазить наверх різниця між поляками й іншими національностями. Дуже це всіх болідо. Коли скінчилася війна і легше було дістати відпустку, деякі українці й білоруси верталися назад на побойовища відшукувати окремі могилки своїх товаришів, поправити на них землю, сильніший хрест поставити, назвище записати, щоб колись родина покійного знала, де лежить її син. Іздив і я, бачив могилу цього білоруса серед збіжжя.

Ще цілий тиждень простояли ми на тому місці, хоч бої вже послабли. Якийсь час відпочивали ми в місцевості Чізенатіко. Приїхали фахівці від гармат контролювати цільність, ми стріляли на море, щоб видно, де падає стрільба, і так перевірювали батарею за батареєю.

Після того вернулися ми назад на середній відтинок фронту в Апенінах. Десять днів, від дев'ятого до вісімнадцятого жовтня, ішли рухомі бої, ані дня не пробули ми в якомусь одному місці, вже й поплуталося мені в пам'яті, кудою ми йшли. Пам'ятаю назви сіл і містечок:

Санта Софія, Галеатто, Довадолі, Кастрокаро, Монте Грассо, Ареццо, Мірабелля, Колъомбо, однак не пригадую, якою чергою ми їх проходили. Назви ці мило бринять для вуха, та коли згадаю, як то сновитали ми сюди й туди в дощ, помішаний зо снігом, а ввесь час під вогнем, ні припомнити, ні проспатися — здається ще й тепер муравлі бігають під шкурою.

Трапилася мені немила пригода з англійцями. Бувало таке, що напереді фронт, б'ють гармати й січуть скоростріли, а пару кілометрів позаду вояки п'ють вино, на гармонії грають, на забавах танцюють. На забави до англійців нам забороняли ходити, майже завжди зчинялися там бешкети й кінчалися бійкою. Поляки, а теж інші національності, не любили англійців, зокрема англійських офіцерів за їхню гордовиту поставу, а найпаче за те, що вони хвалили большевиків і Сталіна. Хвалили, може, не з любови, тільки тому, що добре бив німців і добрим був для них союзником у війні. «Старий Джо» або «вуйко Джо» називали його. Та інакше думали про «вуйка Джо» і всіх його большевиків ті, що поверталися з Сибіру, будь вони поляки чи українці. Кожному злидні ще свіжо в тямці сиділи, кожен мав большевиків у печінках. Випивши склянку-другу вина і почувши словослов'я на честь «старого Джо», а до того не вміочи висловитися в дискусії по-англійськи, бралися ми за найбільш зрозумілий аргумент — рахувати англійські ребра. Звичайно англійці більше терпіли, йшли на те скарги до різних команд і військовим наказом заборонено ходити на їхні забави.

Одного вечора, на постій за фронтом у Колъомбо, почули ми музику в якійсь хаті і піш-

ли подивитися з цікавости. Крім мене були там ще білорус Макаревич, поляк Ридзель та ще один з німецьким назвищем; прилучився до нас теж Юзик Пйотровський, що тримав якусь службу на дорозі і мав кріса. Власне, не вільно було йому йти, та кортючка велика, це ж так близько, при дорозі, в разі біди завжди знайдеться якийсь викрут.

В хаті забаллялися англійці, добре вже підхмелені. Побачивши Юзика Пйотровського з крісом, обступили нас з криком, дехто повітрягав пістолі, зчинилася метушня. Якийсь дебелій новозеляндець, з головою аж під стелю, затягнув мене до сусідньої кімнати і примусив виплити пару склянок вина. Не багато второпати міг я з його мови, те лише зрозумів, що він та інші новозеляндці теж не дуже захоплені англійцями, і що він штовхнув мене сюди, щоб урятувати перед бійкою.

Тим часом з хати всі вибігли надвір. Вийшов і я, вже не сам один, інших не бачу, маєть повтікали. Передо мною купа людей, когось б'ють. В голові мені крутиться від вина, але на ногах ще стою добре. Обскочило мене з пів сотні цивільних італійців, намовляють бити англійців, вони поможуть. Яка там до біса поміч від італійського цивіля! Хтось підсунув мені в руки величезне кайло з довгим дрючком і я, сам не зчувшися як і коли, влетів у середину юрби, високо піднявши кайло. Оказалось, що англійці били там того поляка з німецьким назвищем. Заскочені моїм криком і здивовані кайлом, розступилися на мить і це дало нам змогу вискочити й утекти.

З Кольомбо шлях нам пішов на Предапіо. Гори там високі, бої ішли здовж річки, що про-

тікала долиною між двома ланцюгами гір. Тут знову зустрінулися ми з сильнішим опором німців, що добре окопалися на горах і прийняли нас густим вогнем. Два тижні, від 19. жовтня до 2. листопада, стояв тут фронт. Говорили, що це родинна місцевість Мусоліні і тому її так сильно боронять. Показували нам навіть хату, де він народився, ми обстріляли її з гармат і поцілили в самий комін. Перший раз від довшого часу з'явилися на небі німецькі літаки в білий день, видно, що німці хотіли тут довше боронитися.

Коли проїжджали ми через Предапіо, бачив я гору, що в ній вижолоблено великі печери і побудовано там підземну фабрику літаків. Сотні бомб скинені на неї — стільки вдіяли, що трохи вхід до неї пошарпали.

Іхав я, як звичайно, на шоферській будці нашого авта і бачив багато знайомих українців з піхоти, якої кілька батальйонів стояли в долині. Жlopці пізнали мене на будці, гукали мені привітання по-українськи, я їм відповідав, на жаль не спинилися ми в тій місцевості і не міг зустрітися й поговорити з товаришами.

Становище зайняли ми трохи далі за містом. Болото від дощу й снігу таке, що й гармат добре поставити не можна, перший раз від початку кампанії мусіли ми вкопати їх при самій дорозі. Знову налітали німецькі літаки, не дивлячись на негоду. Не щастило їм, багато їх збивали, я бачив, як літуни рятувалися на легкопадах.

Придбав я собі там пам'ятку на ціле життя. Втомлений кількадennimi боями, заснув я під своїм одноосібним шатром, пробудився напів замерзлий і заметений снігом, від тоді не можу

добре рухати шиею, неначе кийок проковтнув.

Бої перенеслися тепер над річку Монтоне, де простояли ми три тижні, від другого до двадцять четвертого листопада. Моя батарея минула якесь сильно знищенню бомбами місто і стала над самою річкою. Місце доброе, крутий беріг давав захист перед ворожим обстрілом.

Одного дня в полуздні дали нам знати, щоб іти по обід. Кухню поставили в румовищах хати трохи позаду нашої лінії. Як на те, німець почав страшений обстріл по наших артилерійських становищах здовж річки, а стояло там кілька полків артилерії. Багато народу пропало тоді, не було часу й по обід іти, пролежали ми голодні під заслоновою кручині. Нашій батареї ще якось легко обійшлося, тільки четверта гармата дісталася поціл та ще одна ґраната попала в батарейний магазин стрілива, геть усе порозкидала й понищила. Навдивовижу нам усім вибухів не було.

Не знати, як довго це тривало б, якби не прозрадив хтось з цивільних італійців, що позаду нас на горі скриваються два німецькі обсерватори, тому й вогонь такий цільний. Підвичір їх зловили і тоді вогонь затих.

Тепер з нашої сторони почалася пальба, надранком німець мусів утікати. Наш дивізіон пустився навзdogін і в запалі загнався задалеко. Випередив піхоту й передні стежі, заблудив десь позаду німецьких ліній, ані ми, ані німці того не заважили. Коли спокмітився про те наш командир, наказав стиснути мотори. Ми злізли з возів і залягли навколо гармат в оборонній позиції біля скорострілів. Заборонено курити, щоб не зрадило нас світло, а якраз у таких ситуаціях страшенно хочеться курити.

На моє щастя стійка припала мені коло моста, під яким у березі вода вирила глибоку нору, туди ми влезили, щоб посмоктати трохи диму з цигарки і заспокоїти нерви.

Серед того напруження прийшов ранок. Як тільки розвиднілося, обережно підсунулися перші стежі нашої піхоти, незабаром мінули нас і більші піхотні відділи, тоді ми й собі почали бити по німцях.

Такий склався порядок, що ми один місяць стояли в акції, а на другий відводили нас дозаду на відпочинок. На ділі ніякого відпочинку там не було, відсунулися ми кілька кілометрів углиб і били на дальшу віддаль. Менше били, це правда, все ж таки били кожного дня, а в перервах чистили й перевіряли гармати.

Під кінець листопада відтягнули нас на та-
кий «відпочинок» у районі П'єве Салютаре-Ві-
тіньяно і там ми простояли до 20. грудня. Пе-
ред самим латинським Різдвом знову кинули
нас на фронт над річку Сеніо. Відбувалися там
якісь незнані мені близьче рухи військ на
фронті, англійські частини вислано до Греції,
казали, щоб не допустити туди большевиків, а
через те польському корпусові припало обса-
дити довший відтинок фронту.

XXVI

КІНЕЦЬ ІТАЛІЙСЬКОЇ КАМПАНІЇ

Двомісячні бої над Сеніо. - Розгромленій четвертий полк артилерії. - Комічна фігура поручника Куця. - Лейтенант Іван Муоценко і репатріяція полонених. - Білорус Муженко й авантюра з англійцями. - Позиційні бої під містом Фаенца. - Сапер Степан Констянтин. - Кривавий шлях від Фаенци до Бельонії. - - Масакра з американських літаків. - Капітуляція німців в Італії.

Бої над річкою Сеніо тягнулися два місяці. Більш від запеклого німецького опору в'їдалася італійська зима, не так холодом, як вогкістю. Приморозки чергувалися зо снігопадами, сніг топився на льоту, земля вдень розкисала, вночі замерзала і так увесь час — вночі тріщить, а вдень плющить.

Наша артилерія знову заблизько підсунулася, майже під самі ворожі окопи на горі. Міцно засів німець, ніяк не викуриш його, майже два тижні змарнувалися так для трьох полків артилерії, що не могли ввійти в акцію через надто близьку віддалю. Кожного дня думалося, що вже сьогодні напевно відкинуть німців, тоді й наші гармати прийдуть до слова, і так з дня на день, а тим часом німець сидів на скелях, як

прикутий. Пражив ло нас гранатометами, для артилерійського вогню і йому незручно, за- близько від власних становищ. Під самою горою стояла напів розвалена шопа, там ми знайшли захист, лишивши позаду замасковані гармати під охороною сторожі. В тому безділлі застяг цілий наш полк, ліворуч від нас п'ятий, праворуч четвертий.

Вкінці стало ясно, що фронт устійнився і без більшої оfenзиви діло не піде. Казали нам відступати. Перший рушив четвертий полк. Вишикувався в маршову колону і тільки загуркотіли мотори, німець почав смажити з різного калібру. В одну мить порозкидав, повивертав і помішав з землею майже цілий полк, і то на наших очах. Це було щось страшне. Хто живий, пустився навтеки, кинувши гармати й амуніцію, вбитих і ранених за кілька хвилин більше, як за тиждень оfenзиви.

Після того погрому сусіднього четвертого полку не важилися ми відступати маршовим порядком. Виждали ночі і викрадалися під охороною темноти, по одній гарматі, лишаючи амуніцію на місці. Та й то не легко було, бо німці слухали пильно, тільки рознісся гул мотора в автомашині — зараз вогонь. Якось висунулися ми потрохи, відійшли чотирнадцять кілометрів дозаду, на зміну артилерії Карпатської Бригади. При відвороті все стріливо залишилося на місці. Дві гармати добре замасковано під горою, осталася при них обслуга. Кожного дня над раном під'їжджали вони до наготовленої в різних місцях амуніції, били по кількасот гранатів і втікали назад, як тільки ставало надто гаряче. Майже шість тижнів тягнулася та гра, ніколи не міг німець вислідити,

кожного дня били вони з іншого місця. Виглядало, наче б стояло десь там закритих кілька батарей, що не били разом, час-до-часу то тут, то там відзвивалися і німець надаремне витрачав амуніцію.

Відвідав мене тоді мій друг Павло Мартинюк, що стояв недалеко зо своєю частиною. Його приділили до охорони відділу мулів, з грецькими погоничами підвозив амуніцію й харчі до перших ліній і в часі одного такого транспорту заїхав випадково до нашої батареї. Всього один кілометр з-заду стояв він зо своїм відділом, у якомусь розбитому будинку. Вина в нього — на цілу батарею вистачило б. Хващко ми тоді попили собі на радощах з зустрічі, згадуючи старі часи, як то ще перед війною служили ми разом у війську.

Зимно спати під шатрами в січневу стужу, вітер пронизує, холод кригою налягає. Залізли в якусь шопу — те саме: дме звідусіль, зуби скочуть, як у лихоманці. Стільки служби, що варта біля гармат, а поза тим — роби, що хочеш. В таку хвилю часом і за фронтом скучно, на фронті бодай нема коли думати про холод.

Приставили нам нового поручника, Куц називався. Людина вже не молода, ввесь час сидів в Англії, це перший раз вислали його на фронт. Почав він з нами заводити діло, як у казармі: ставати в чвірки, гуртом ходити по обід, марщувати, як на вправах. Так десь певно написане стояло в підручнику, коли вчився він на офіцера, і може добре це було для рекрутів, але не тут, де кожен з нас уже рік фронту мав за собою, а перед тим стільки всяких вишколів наївся, що всіми вухами переливалися — більшість у війську вже від п'яти ро-

ків, промаршували пів земної кулі. Це не браво. Але у війську дисципліна, нема як відмовитися від послуху. Ми знайшли інакший спосіб.

Куц був ненажера. Не вистачало йому його власного офіцерського харчу, заходив він між хлопців, де завжди знайшloся щось додатково попоїсти — то курка, то рибка, а найбільше — вино, що на нього дуже він був ласун. Наїдався він і напивався з нами і ніколи не прийшло йому на гадку, що це чайже не падає нам манною з неба, що грабувати ми ані красти в італійців не під демо, що мусимо за все те платити зо скupoї своєї військової платні. От ми раз піднесли йому повну миску такої риби, що від неї, хто не звик, береться на розвільнення. Спустив він цілу миску, ще й похвалив, що добра риба — і два дні ходив зо штанами в руках під сміх цілої батареї.

Однієї ночі счинилася стрілянина позаду нас. Хтось крикнув, що це німці скинули парашутистів. Куц ударив на тривогу, казав нам обставитися скорострілами, а сам склався в кухонний котел, було ще там на дні добрих кілька, цалів зупи. Хутко вияснилося, що алярм фальшивий, постріли йшли від наших частин, щось там випробовували. А Куц усе сидів ще у кітлі, доки не вигнав його звідти Юзик Пйоровський. Сміху було стільки, що вища команда мусіла забрати Куца від нас. Хтось бачив його пізніше в транспортній компанії, там, здається, переїхав він до кінця війни.

До нашої батареї прийшов українець з Києва, лейтенант Іван Мусієнко. Дивна його історія і трагічна доля. Коли німці формували різні частини з большевицьких полонених, пішов туди й Мусієнко. На фронті куля або вб'є, або

мине, а в таборі полонених смерть певна. Разом з іншими вислали його по якомусь часі на італійський фронт і тут вони, як тільки трапилася нагода, тікали від німців і здавалися в полон. На нашому відтинку їх не було, але з лівої і правої сторони, де стояли англійці, французи й американці, не раз приходили вістки, що цілі відділи, зложені з большевицьких воєнних бранців, здаються в полон, не хочуть битися проти альянтів. Їх кудись там відправляли, а коли назбиралося їх більше, завантажили їх на корабель і сказали, що завезуть до Англії.

Говорилося одне, а на думці малося друге. Бо за якийсь час полонені покімтили, що корабель їде зовсім не в сторону Англії, Закралися підозріння, що везуть їх до большевиків. Просили завернути, команда корабля відмовилася, заслоняючися наказом. Тоді ці нещасні почали скакати в море — краще відразу смерть у воді, як большевицькі муки. Зчинилася суматоха на кораблі, трудно втримати всіх під покладом, а стріляти годі, бож не підносять рук на залогу, власної лише смерти шукають. Вийшла делегація до капітана корабля: якщо не завезе їх назад до альянтів, тоді всі вони до одного життя собі відберуть, в море поскакають, вішатимуться, голодом заморяться.

Збентежений капітан не знов, на яку стати, потім мабуть порозумівся зо своєю командою, бо під вечір корабель завернув з дороги і причалив назад до Неаполю. Бранців тимчасово примістили в якомусь таборі. Вони втратили вже довір'я до альянтів, живили в безнастannому страху, що кожного дня можуть їх віддати в руки большевикам, і як тільки трапилася наго-

да — втікали. Втік і Мусієнко. Якийсь час блукав по селях, доки довідався, що між іншими військовими частинами є теж польський корпус. Майнула йому думка, чи не зголоситися до польської армії, хіба поляки нікого не віддауть большевикам, відносини між ними погані. Якимсь чудом удалося йому обминути всі застави й контролі військової поліції і вкінці наздігнав він поляків. Втрати в Другому Корпусі на той час були дуже великі, поповнення нізвідки взяти, приймали б усякого, прийняли й Мусієнка, приділили його до обслуги четвертої гармати мосії батареї, старшим був там плютонівий Заможний, поляк.

Того самого дня підвечір довідався я про прихід Мусієнка і як тільки вирвався від служби, забіг до шопи, де квартирували хлопці від четвертої гармати, поглянути на нього й поговорити, якщо вдастся. Дивлюся, стоїть високий чорнявий парень, обступили його навколо, прийшли й офіцери. По-польськи він ані в зуб, деякі поляки вміють трохи по-українськи і трохи по-московськи і так на такій мішаній мові йде бесіда. Розпитуються в нього про всячину, як там у большевицькому війську, які настрої, як воювалося на східному фронті, що говорять большевики про поляків і т. і. Розмова зійшла на політику, що то буде по війні, чи змінятися відносини в Росії, чи впаде большевицький режим. Мусієнко говорить одверто, йому здається, що коли він між противниками большевиків, то тим самим і серед прихильників українців. На його думку німець уже був би викінчив большевиків, якби не альянтська допомога. І конче треба їх бити, як не німцям, то альянтам, бо добра від них нікому не буде,

коли ж вони впадуть — тоді й Польща безпечна і Україна буде «самостоятельна».

Е, голубе, далеко тут не зайдеш з такою бесідою. Та як його остерегти? Нема як підступити, кругом поляки, попивають вино, цікаво дивляться на нього й слухають, Ні, хіба неможливо сьогодні, треба заждати.

В той час прийшло більше молодняку до полку і ми, «стара война», часто були перемучені нічною службою. Не можна ж лишати самих рекрутів, саламахи намішають. По-три або й по-четири ночі не спав я, а вдень годі: постріли, шум і гармідер не дають. По кількох таких ночах здавалося мені, що звалюся з ніг, та коли я довідався, що сьогодні Мусієнко має варту, висунувся тихцем з шатра — чудова находа порозумітися з ним та остерегти, щоб не був занадто щирий до поляків. Вночі я підійшов до нього і ми познайомилися. Розказав я йому про відносини в поляків, про їх ненависть до українців. Вони проти большевиків, це правда, бо тепер їм сала за шкуру залляли, але нехай лише відносини трохи змінятися — разом з большевиками підуть на нас. Тут нас обмаль, в артилерії, зате багато в піхоті і в пробойових відділах. Як можемо, так тримаємося купи, порозуміваємося разом на всякий випадок.

Втішився сердега, що знайшов щиру українську душу, домовилися ми, як тримати контакт з собою і повідомляти себе в разі якоїсь небезпеки, тим часом обіцяв він прикусити язиця й обережніше висловлюватися в розмові. Не встерегло його це від лиха, про його долю розкажу пізніше.

Поки йшла підготовка до офензиви, ми ма-

ли більше вільного часу, тоді й забігали часом до італійських хат, якщо були впоблизу, купити вина й побалакати з сен'йорітами. Недалечко від нас жила гарна чорнявка, вина в неї повен льох, зчаста ми в ней гостювали, бо і близько і зручно і, як то в пісні співається, «там стрільці в хвилинах скуки заходили на любов». Якось одного разу вибралися ми туди на вино з Мужейком з моєї батареї. Та ба, спізнилися! В хаті сиділи три англійці, на столі перед ними здоровий графин вина, до половини вже порожній. Ну, що ж, не будемо втікати від англійців. Зайшли й ми, привіталися з господиною і з ними, почалася розмова. Воно, звичайно, більше руками, як язиками, бо ані ми по-англійськи не кумекаємо, ані вони по-польськи не втнуть. Зате кожен знову кілька італійських слів і так ними обертає, як міг.

Про що ж говорити воякові? Найперше — щоб вже війна скоро скінчилася. А скінчиться вона десь швидко, бо «старий Джо» здорово б'є німця по штанях. Хороший чоловік, «старий Джо», чи не так? Я мовчу, хоч мене аж підносить, пам'ятаю, як кінчалися давніше такі дискусії. А мій Мужейко, хлопець коренастий, на слово слабий, зате на п'ястуки міцний! По десяти мінутах тієї дискусії, коли англійці підняли тост за «старого Джо», Мужейко вихватив складаний ніж і, заки я спам'ятився, порізав усіх трьох англійців. Не без того, що і я нам'яв їм трохи боків, не лишу ж товариша самого! Втікли ми швиденько і сковалися між своїми.

А на другий день гвалт! Прийшла скарга від англійської команди, шукають винуватців. Легше шукати — тяжче знайти. Ще б пак! Ці-

лий полк артилерії під носом, недалеко з усіх сторін інші частини, одні на фронт, другі з фронту, не інакше, тільки якісь проїжджі мусіли це бути. Англійці вперті, хочуть пізнати. Водили цих трьох порізаних, заглядали вони скрізь, на щастя не дуже приглядалися в нашій батареї. В п'ятах нам захололо, бож це не жарти — суворо заборонено сідати з англійцями, до вина чи до забави. А чомусь ніхто не впав на думку вияснити англійцям, щоб вони стримувалися з виявами свого захоплення до «старого Джо», було б здоровіше їм на шкуру, а нам на нерви.

З початком березня знову пішли ми на фронтову лінію, що ввесь час ще йшла, здовж річки Сеніо. Тим разом стояли ми трохи направо, в районі міста Фаенца. Цілий місяць ішли там бої, звичайний позиційний фронт, ні одна сторона не пробувала наступати, обсипували себе пострілами. Бувало різно, часом спокійно, а часом гаряче. Гармат ми не вкопували, так просто розставили їх на землі і для себе становищ не забезпечували, а коли я, про всяке, викопав собі рівчак, мене брали в насміхи. Зараз на другий день німець пришкварив, як під Монте Кассіно, тоді ціла обслуга навипередки кинулася до мого рівчака, кожен бодай голову туди вstromити хотів. Лихо наднесло й літаки. Спочатку думалося, що це свої, — німецькі довгенько вже не важились літати задня — і не дуже береглися перед ними, доки не сипнули скорострілами і маленькими бомбами, що їх у нас називали «мишками». Скидали й грубший калібер. Недалеко вирило величезну яму, що ціла хата могла туди вміститися, за ввесь час війни не бачив я такої.

Відвідав мене тоді мій односельчанин Степан Костишин. Він був при саперах, довідався, що мій полк близько, та й зайшов. Не мав я чим його погостити, вийшло вино, тоді він запросив мене до себе, в нього вина — хоч купайся в нім. Почув це наш командир, відпустив мене до вечора, щоб вертаючися набрав вина, скільки донесу. Вино носили ми в порожніх бляшанках від бензини.

Пустився я за Степаном, та й трохи не скочив у біду. Я собі гадав, що він десь позаду, на відпочинку, а він повів мене до переду, під савий фронт. Минули ми піхотні позиції і підсунулися під напів розвалену хату — там скривалися сапери в румовищах, вони розміновували поля. А німці не дальше, як сто метрів, видно їх і чути їхні голоси. Люди з хати повтікали, полишили все добро, була там постіль, білля і різна всячина, а надівсе — в пивниці стояли величезні бодні, повні вина! Пий, скільки душа забажає!

Дивний був чолов'яга Степан Костишин. Кожному тикав, чи простому стрільцю, чи старшині, а було, що й до бійки брався. Його вважали приреченим до смерти, в найбільш небезпечні місця посылали, а він ходив собі поміж мінами, як між капустою на городі, кулі свистали навколо й минали його, як завороженого. Саперське діло небезпечне, багато їх гинуло кожного дня, а мій Степан на глум своїм офіцерам цілу війну переходив і до Америки забрив.

Погостювавши в нього гарненько, набрав я вина в баньки від бензини і, заждавши, аж поутеніє, вернувся до своєї гармати.

Надійшла весна. З початком квітня пішла з

нашого боку офензива в напрямі на Бельонію. Німці скупчили величезні сили і за два місяці, коли фронт стояв над річкою Сеніо, сильно укріпили терен. Бої не переривалися ні на годину, вісімнадцять діб, день і ніч безупину наступ чергувався з артилерійською підготовою і це було багато гірше, як під Монте Кассіно. Наступ за наступом ішов, як хвилі на морі, і ніколи не посунулися ми даліше за одним разом, як сто-двісті метрів. Кожне село, кожне містечко треба було здобувати шаленим зусиллям, ламати опір ворога метер за метром. Весь цей простір від Фаенци до Бельонії перемінився в одну величезну твердиню — найперше оборонний пояс укріплень на сім кілометрів завглибшки, а далі зализо й бетон, бетон і зализо, а де голе поле — там закритий танк і облитий цементом. Ціла рівнина перекопана штучними каналами, куди напущено води, щоб спиняти рух танків. Не минули ми ні однієї криниці, щоб не гаркотів звідти скоростріл, не було ні дерева, за яким не крилося б гніздо опору. Сам собі чудуюся нераз, як я це все перебув живим. Вже от-от мала кінчатися війна і там, на порозі мирного життя, не один знайшов собі смерть.

Двадцять первого квітня підсунилися ми під саме місто Бельонію, примостилися з гарматами в горах за розбитими хатами і чекали наказу здобувати місто. Дістали сильний шрапнельний вогонь, свист відламків пронизував повітря і грав по напружених нервах, хоч не одне вже перебулося за два роки. Дехто з офіцерів старався підтримати настрій не дуже то зручним способом, кажучи, що це не ворожі шрапнелі, тільки розприски від нашої проти-

летунської артилерії. В це могли повірити хіба рекрути, але не ми, що майже два роки стояли в полі. Та й на кого мала бити наша зенітка, коли на небі хіба ворону побачити, а не німецького літака.

Літаки справді прилетіли, але американські. Обкідали бомбами німецькі позиції довкола міста, підготувляли нам наступ. При тому сталося нещастя, американці помилково збомбили польську піхоту. Тому, що сталося це несподівано і заскочило піхоту без ніякої охорони, втрати були дуже великі. Поляки проклинали американців, на чому світ стоїть, а дехто й божився, що вони зробили це навмисне, за намовою большевиків, в літаках напевно мусіли сидіти американські комуністи.

Самої Бельонії німці не дуже боронили, якби прочували близький свій кінець. Ще заки скінчили ми підготову до атаки на місто, прийшло повідомлення про капітуляцію німецької армії в Італії.

Група вояків у районі Бол'онії. Перший зправа — лейтенант Мусієнко з Києва.

На відвідинах у Ріміні. Посередині —
Михайло Козій.

XXVII

ЗАЧИНАЮТЬСЯ ПОВОЄННІ БУДНІ

Надії на війну з большевиками. - Поляки роблять резерви боєприпасу. - Сумний випадок Куківця. - Поворотним шляхом. - Останній нальот німецьких аероплатів. - Протиальянські настрої в поляків. - Арешт Мусіенка. - Перший Великдень по війні. - Шовиністичний висок шефа Козіцького і моя реакція. - Відпустка до Риму. - Не знайшов Українського Комітету.

Так прийшов кінець війні, що шість років шаліла над землею. В газетах і в радіо подавали, що там десь по містах люди радісні маніфестації влаштовували, по вулицях танцювали, цілу ніч ішла гульня на радоцах — а в нас, на фронті, неначе й не змінилося нічого. Кожний знов, що вже боїв не буде, що будемо кудись відступати на відпочинок, десь пізніше прийде демобілізація і зачнетися нове, «мирне» життя. Мало хто вірив у те в польському корпусі, більшість сподівалася, що як не сьогодні то завтра почнеться нова завірюха, тим разом з большевиками.

Про те говорилося не лише на низах, між рядовим вояцтвом, мусіли бути такі думки і між вищим командуванням, бо вже може на три-четири місяці до кінця війни поляки поч-

ли робити собі запаси амуніції і харчів. Повно всякого військового добра валялося при дорогах і на збірних пунктах зараз за бойовою лінією, крім того за розпискою команди видавали стрільво й харчі з рухомих магазинів, що підсувалися за фронтом.

Щоночі, як тільки трохи втишилося на фронті, поляки виїздили дозаду по амуніцію, одного разу вислано й мене. Магазином завідував якийсь сухоряявий англієць, до помочі мав кількох італійських вояків з тієї армії, що перейшла на альянтський бік. Поглянувши на мою записку, без надуми казав італійцям вантажити скриньки з амуніцією на наші вози. Якось не дуже справно йшла робота, сердитий англієць почав бурчати, а далі накинувся з лайкою на своїх помічників, що вони ледарі й негодяї, ні на фронті з них користи, ні в запіллі пожитку. Італійці відгризалися, що вони такі ж самі вояки, як і він і що краще б він, замість кричати, теж брався за скриньки, скоріше пішla б робота. Це ще більше розлютило англійця, він розкричався, що англійці є на те на світі, щоб командувати, а всякі італійці — щоб їх слухати і на них робити. Не мое діло мішатися в ту сварку, проте дуже мене те заболіло, я пригадав собі, як точнісінько так само вели себе колись поляки в Галичині супроти українців. Став я в обороні італійців, за мною й інші, тоді він скаменувся і замовк.

Такими способами назирали ми запасу амуніції для гармат і скорострілів щонайменше на шість місяців, на повний огонь.

Щось мабуть перенохали англійці, і коли прийшла капітуляція, наказали полякам лишитися на місці під Больонією, на зустріч з

большевиками і з тітовськими партизанами вислали самі лише англійські й американські частини.

Постояли ми під Больонією, а потім відступали назад тим самим шляхом, що сюди прийшли. Місто Больонія захоронилася якось від воєнного знищення, врятувала його капітуляція. Перед відмаршом пішла нас групка огляdatи місто, Мусіенко звідкись роздобув фотоапарат, робили ми знімки на пам'ятку.

Пере самим виїздом трапилася сумна пригода Дмитрові Куківцеві. Якийсь біс погнав його на побойовище, чогось він там лазив і шукав на полі. Наткнувся на німецьку протитанкову гранату, т. зв. «панцерфавст», почав маніпулювати коло неї і тут сталося нещастя — граната вибухла. Було це не дуже далеко від нас, зараз ми туди надбігли. Напрям вибуху частинно тільки захопив Куківця, поранивши йому ноги й обірвавши статеві органи. Вився він з болю і кричав серед мук, щоб його там добили. Забрали його до шпиталю і відрятували, та ледве чи тішився він ще своїм життям. Це ж був на цілій полк знаний джигун, де тільки вільна хвилина трапилася, ганяв за дівчатами, вічно десь пропадав і в останній хвилині, задиханий, прибігав на позиції. А тут його така страшна кара постигла — хіба вже думати тільки про дівчат.

Відмаршували ми назад. Дороги розриті гранатами, мости понищенні, все направлюване на швидку руку, похід повільний. Щоправда, не було чого й спішитися. Ми відійшли яких тридцять до сорок кілометрів від Больонії і розташувалися там квартирувати. А подорожі зустріла нас остання воєнна пригода.

Німці капітулювали на північ від Альп, зйна так якби вже зовсім скінчилася, ніхто не звертав уваги на літаки, що сюди й туди пролітали на небі. Серед такої безпечної безжурності примчали звідкись два швидколетні аеропляни, щось наче теперішні джетовики, і ще заки хто опам'ятався — сипнули скорострілами по колонах військ і наскідали малих бомб. Як оси звихалися вони, то з одного боку, то з другого налітали, постала паніка через несподіваність атаки і тому, що не було де склонитися. Я мав щастя забігти за якусь хату, тільки по стінах кулі посипалися, мені не сталося нічого.

Двома наворотами того самого дня налітали німці, за той час ми вже розставили зенітку і за другим разом збили два літаки. Мигнула в мене думка — а показалося, що й інші так само думали — чи не українці це хотіли залишити полякам гостинця. Там десь стояли українські частини в складі німецької армії і ми ще тоді не знали, що була це сама піхота, літаків вони не мали. Здавалося нам, що тепер, коли вся вже надія для них пропала, ще накінець поїхали в гості до поляків.

В тій околиці заквартирувалося вісім полків польського війська. Поки приводили до порядку і себе самих, і зброю, заметушилася польська пропаганда, приїжджали якісь бесідники, скликали мітінги і виголошували промови. Страшне огірчення було на англійців і взагалі на альянтів, проти них прямувалося вістря всіх промов. Кляли вони Черчіля й Рузельта за те, що продали Польщу большевикам, зрадили не тільки Польшу, як першого свого союзника в війні проти німців, але й усю Європу.

Не кінчалося на промовах. Реакція ішла вглиб вояцької маси і виявлялася в відмові поваги старшинам. Закидали їм, що дурили військо, обіцювали Польшу «від моря до моря», гнали його на смерть за чужі інтереси. Навіщо було встеляти трупом шлях від Таранто до Болтонії, навіщо гинули під Монте Кассіно? Шкода кожної краплі крові, пролитої за альянтів, краще було в 1939 році піти німцям на уступки, погодитися з ними і разом звоювати большевиків.

Не мавши іншого діла, ми їздили до себе в гості, відвідували одні других по різних частинах. До мене приїхав земляк Чирський з Росожватців. Хотів я погостити його вином, бісів син, мій господар, не хотів продати, заклинався, що немає. Я знов, що без вина в нього не обійтися, бо хто ж це бачив, щоб італієць без вина лишався? Вони п'ють його як воду. Не йнакше, тільки команда мусіла заборонити продавати вино, щоб вояки не розпивалися і не чинили бешкетів.

Вийшов я з хати з порожніми руками. На подвір'ї лежала купа гіляччя і здалося мені, наче заблисло щось у ній проти сонця. Підніс я гілку, дві — е-е-е, хлопці, тут нам зараз буде бенкет! Прикрита, ріщям примостилася в загубині величезна буття вина і то не простого, а доброго вермуту. Зараз ми там до неї забралися, ціла батарея напильася. Господар тільки дивився з-під лоба, не признавався, що це його вино, бож перед хвилиною божився, що вина в нього нема. Перший раз за всю війну випив я вина задармо, давніше купував, тримався нашої селянської засади, що «краще своє латане, як чуже хватане».

Підохотовивши так добре вином, сіли ми обидва з Чирським на один ровер і поїхали до Павла Мартинюка. Закрапав дощ, а далі пустився відром, та нас гріло вино і ми так проїхали ровером через містечко на втіху людям, що дивилися крізь вікна на таке диво.

На гостинах один у одного і на банкетуванні минав час. Жили ми з дня на день і було б нічого, якби цієї погідної одноманітності не перебила сумна подія.

Польська військова поліція забрала Мусіенка. Вже давніше мусіли йому недовіряти, бо ще далеко перед Больонією, пригадую собі, відвідав його якийсь тип у білому куховарському фартусі, квіти йому навіть приніс. Перед нами за земляка його подавався, а мені щось тъжнуло, що це поліцист. Там вони щось говорили, а потім у сварку перейшли, гість закинув Мусіенкові, що він большевицький служака, бо інакше не зробили б його лейтенантом. Мусіенко боронився, що йому з большевиками не по дорозі, він українець і стоїть за самостійну Україну.

А тепер прийшли і відвели його до поліції при корпусній команді. За три дні він вернувся. Розказував, що брали його до штабу, допитувала його поліція і якісь вищі офіцери, цікавались, яка в нього освіта і які школи, казали, буде їм тепер потрібно вчених людей з-поміж українців, бо стільки їх у Корпусі назбиралося, що невідомо, який уряд творити, чи польський, чи «козацький».

За кілька днів знову забрала його поліція і від тоді слух за ним загинув. Вміжчасі я з ним договорився, як нам себе шукати по війні, дав йому адреси двох своїх селянок у Канаді і

він обіцяв, що куди б його доля не кинула — відгукнеться на ті адреси і дасть про себе знати. Вістки не дістав я до сьогодні. Або його десь поляки замучили, або передали англійцям і ті його видали большевикам.

Прийшов Великдень, перший по війні. Рішили ми використати святочну нагоду, щоб знову зійтися разом і поговорити про те, що буде з нами по війні. Організацію свяченого перебрав на себе 14-ий Батальйон, де служило багато українців, а головно займався тим Андрій Пшик. Він визначився в боях, два рази був ранений, піднесено його до ступня капрала. Часом помагав він у роботі в батальйонній канцелярії, мав багато знайомств, його знали як українця і рахувалися з ним більше, як з котримнебудь звичайним вояком.

До нас долутилися теж деякі білоруси. Видано харчів на свячене, кухар-білорус зварив добрий обід, все заповідало, що свячене вийде на славу. Приїхав з Риму український священик, відправив воскресну Службу Божу в італійській церкві і якийсь радісний настрій настав між нами. Там же на місці склався хор і коли в повітрі пронеслося могутне «Христос Воскрес», здавалося, що це не з наших грудей пісня розливається, що це з далекої України вітер несе нам привіт від народу нашого, від рідних наших сюди, до італійської церкви на італійській землі.

Розставлено столи під голим небом, поміж виноградниками, на тлі чудового краєвиду, і до свяченого за столом засіло понад двісті хлопців, кожен гарно й чистенько зодягнений, гладко підголений — все на кожному блищить від черевика до останнього ґудзика.

Були там і поляки, офіцери з 14-го Батальйону, ніяково було їх не запросити і цей обов'язок перебрав на себе Пшик. Поділилися святочним яйцем і взялися за обід. В гарному настрої попили спомини, згадувалися свята поміж рідними. Було кілька промов, українці говорили мало, більше старшини, старанно оминаючи всяку «політику» і нав'язуючи до різних великомірій звичаїв і традицій. Не довго вони там сиділи, бо з обидвох кінців стола хлопці, посмакувавши вином, затягнули найперше «Ще не вмерла Україна», а потім «Не пора, не пора» — тоді офіцери винеслися тихцем і залишили нас самих.

До пізнього вечора йшла забава і хоч вино лилося рясно — все минуло спокійно і достойно. Навколо церкви і майданіку, де відбувалося свячене, а теж на закрутках доріг і поза виноградниками поляки розставили військову поліцію на мотоциклях, боялися, щоб ми, підпивши вина, не кинулися бити польських офіцерів. Ніхто того не збирався робити.

Священика, що ввесь час був між нами, просили ми інтервен'ювати в команді корпуса, щоб призначили звідти допомогу для родин українських утікачів в Італії. Наприкінці і зараз у перших днях після неї наплило до Італії багато цивільних людей з-поміж примусово вивезених німцями на роботи, а теж і втікачів від большевиків, що аж сюди загналися. Польське військо зайнлялося поляками, давало їм харчі й підмоги з військових магазинів. Українцями не займався ніхто, американці тоді ще не цікавилися цивільними людьми, а й самі українці, лякаючись репатріації, сиділи тихше води, нижче трави. Більшість з них дуже біду-

вала. Кілька разів ми робили серед нас грошові збірки їм на допомогу, була це крапля води в морі супроти дійсних потреб. Просили ми священика покликатися в нашому імені на те, що ми, українські вояки в польській армії, за те, що воювали за польську справу, домагаємося тепер допомоги нашим землякам, що їх лихоліття загнало на чужину. Заки ще американці чи англійці зорганізують допомогу для всіх, військова польська команда повинна допомогти харчами втікачам у переходовому часі, дати їм змогу перетривати так, як це робить з польськими втікачами.

Правдоподібно священик дотримав слова, бо довідалися ми пізніше, що в деяких місцях групки українських втікачів діставали невелику підмогу з польських військових магазинів.

Дальше відійшли ми на короткий постій до Предагіо. Сонце добре вже припікало, спрага докучала, шукали ми тіні під деревами, а потім пішли до міста на вино. Хтось сказав, що вино взимку гріє, а влітку холодить, і хотіли ми спробувати, чи це правда. Бувши самий між поляками, мусів я вважати, щоб не впитися і не ляпнути язиком якої дурниці. Тягнув вино вміру, все таки трохи пішло воно в голову. Вернулися ми коло десятої години вночі і тоді стався прикрай випадок. Перестрінув нас коло шатер шеф батареї Козіцькі і поки там інші з ним балакали, на мене найшов сон, я пішов у стебло. Долетіл: до мене уривки розмови, Козіцький казав, що найвищий час винищити «всіх таких, як той, що прийшов з вами», себто маючи на думці мене й інших українців. Вино грало мені в жилах, я вискочив з автоматом з шатра. «Ще заки ви мене «винищите» — кри-

чав я — «цілу батарею пішли туди, де козам роги правлять». Настрашилися поляки, перепрошували мене й зевевняли, що не відносилося це ані до мене, ані до українців, що вони мали на думці тих «нових», які прийшли до Корпусу з німецького війська. Якось втихомирили мене і я назад поліз у шатро, та вже всю ніч не заплющив ока, з автоматом у руках пролежав на ліжку, щоб бува не закралися вночі й не перетяли горлянки, тихо й без галасу.

На другий день хміль вивітров нам з голови і справа забулася.

З Предапіо від'їхали ми до Анкони, там, казали, будемо стояти довше. Квартирували на полі, під шатрами, від сторони гір. Тоді вже легше було дістати відпустку і я з групою вояків поїхав на десять днів до Риму. Швендявся я по місті, оглядав різні старовинні будівлі, церкви й музеї. Провадила нас якась полька, сама мало знала, щораз встормляла носа в книжку, шукаючи за поясненнями, і швидко ми її лишили, обійдемося без такого провідника.

Для мене не так цікаво було Рим оглянути, як віднайти українців у місті. Ми вже знали, що є в Римі «Український Комітет», адреси його я не мав і не міг допитатися до нього. Я розпитувався по місті поліцистів, навіть деяких стрічних цивільних людей питався — ніхто не вмів мене туди справити, так я й проблукав десять днів по місті, не натрапивши на слід українців.

Заходив до величезної церкви на площі, перед нею зібралися тисячі людей, бачив тоді Папу Римського, як несли його на ношах, благословив він народ на чотири сторони світа.

Багато різних священиків було там, напевно були між ними й українці, та як їх пізнати? Добре, що хоч Папу побачив, бо як же ж то, «бути в Римі і Папи Римського не бачити?»

XXVIII

ПОСТИЙ У ЧЕРВІЇ ПІД РАВЕННОЮ

Відвідини по батальонах. - Нові люди в Корпусі. - Я одиць у хорі польських старшин. - На постій до Червії під Равеншою. - Контакти до Австрії й Німеччини через чорну торгівлю. - Табір утікачів між Венецією і Тріестом. - Поляки переманюють до себе українських скитальців. - Перші зустрічі з «дівізійниками» з Ріміні. - Вбивство Олоха. - В нагороду за п'ятирічну службу — пропонують на ординанса. - Натиск англійців на репатріацію, польська команда проти неї. - Підступно забрали амуніцію.

Вернувшись з Риму, застав я листа від знайомого українця з 16-го Батальону, запрошуваючи мене на весілля. Поляки їздили часто до недалекої Австрії, якось раз долучився він до них і в одному з тaborів утікачів знайшов собі дівчину. Не довго тривало залишання — вояк слабий на слово, але скорий до діла — та й під вінець! Вінчання припадало на другий день, як же ж мені знову відпустку дістати, коли в батареї дають тільки на три дні, на довшу треба писатися до полкового звіту? Поміг мені капітан, виписавши три перепустки під ряд, кожна на три дні: одна скінчиться — викинути, другу в потребі показувати. Все одно

не застав я вже того жениха, бо й місцевости свого постою не подав він докладно і я трохи блудив, заки знайшов його відділ.

Відпустки придалися мені на те, щоб об'їхати цілу околицю й затіснити зв'язок з товаришами в піхоті. Іздив я так від батальйону до батальйону і скрізь бачив нових людей. Їх набрали поляки з Німеччини й Австрії, вже після закінчення війни, і так поповнювали пощерблені лави свого Корпусу. Серед них було багато українців, молодих хлопців, тепер не робили вже різниць, приймали до всяких родів зброї, не лише до піхоти. Розмови між поляками невеселі. Шість років бились за альянтську справу і добилися того, що їхні ж союзники віддали Польщу на московську ласку й неласку. Не один раз говорили вони, що властиво нема різниці між поляками й українцями, які бились по німецькій стороні, з політичного боку одні й другі дійшли до такого самого висліду. Помимо того поляки все ще збиралися йти на Львів і бундючилися в розмовах зо мною.

— Куди вам до Львова — кепкував я з них — ви коби до своєї Варшави дійшли, далека тепер туди вам дорога.

Прислухувався тим розмовам шеф Козіцькі, знаний зо своїх україножерних поглядів. На другий день призначено мене оглядати гармати. Коли я так зайнятий був свою роботою, вийшов Козіцькі з шатра і ніби до мене, а ніби собі під носом, але так, щоб я чув, бубонів:

— Та що з того, що є в світі Україна? Україна ніби є, український народ теж є, а українців — нема. Одні признаються, а другі між собою сваряться.

Я скипів гнівом, хотів кинутися на нього,

по хвилі спам'ятився. Жаль стиснув мене за серце, бо правду казав поляк. На прикладі нашого життя в польському корпусі бачив я, скільки українців затаювали свою національність, а скільки, хоч і признавались до свого народу, то й на тому в них кінчалося, не відчували потреби якоїсь організації між собою, не хотіли боротися за свої права.

Мовчки переглядав я далі свої гармати, замовкі і Козіцькі.

Поляки зорганізували собі хор при Корпусі, куди приділено теж і мене. Почувався я дуже незручно — одинокий українець у хорі, зложеному з самих старшин і підстаршин, один тільки я простий вояк. Проби відбувалися три рази тижнево і на ті дні звільняли мене від усіх військових зайнятт. Показалося, що це для мене дуже вигідне. Приїжджає по мене наш хлопець, Ільницький, родом з Підволочиськ, відбув я свою пробу до обіду, а решту дня ми тільки те й робили, що їздили від батальйону до батальйону. Майже два місяці тягнулися ті проби хору, потім з того нічого не вийшло, хор розбрився, офіцери пороз'їджалися, а наш полк перевели на постій до міста Червія під Равенною.

Стояли ми там досить довго. Над самим морем, у великих будинках без вікон: в одному гармати, в другому амуніція, а в третьому мужива. Дні проминали бездільно, власне, ніхто не знав, що далі робити і що з нами буде. Війна скінчилася, війська не потрібно, куди ж нас діти, коли Польща під большевиками?

Звідти їздили до Німеччини й Австрії на чорну торгівлю. Ішов великий рух сюди й туди, всякі вістки привозили, я жадібно ловив

усе, що говорено про українців. Казали, що недалеко, в Австрії, стоїть ще якась більша військова частина, не зовсім роззброєна, мабуть це українці. Конче хотілося мені дістатися туди й подивитися, я скрізь нипав, де б то перепустку якусь роздобути. Дали перепустку тільки до границі. Що ж, поїду, може вдастся змінити документи на самій границі.

Їздив я попід границю сюди й туди, не вдалося легальним шляхом передістати до Австрії. Зате між Венецією і Тріестом натрапив я на якийсь величезний табір для втікачів, між ними багато українців. Власне, не був це осілий табір, тільки якесь переходове збіговище, зігнали туди людей з усіх усюдів і звідти мали їх кудись розвозити. Люди стояли купами, багато жінок і дітей, дехто одягнений добре, більшість зовсім бідно, всі виголоднілі й потомлені. Всякий народ там зустрічався: українці, поляки, хорвати, мадяри. Майже кожна національна група мала якогось зв'язкового від альянтів. Якраз приїхав я на час, коли ті зв'язкові збирали своїх людей, відділяли їх окремо від інших, давали якісь інформації, обіцювали допомогу. Від обіцянки до справжньої помочі ще далеко, це правда, все ж таки приемно людям бачити, що хтось ними піклується, надію в серце вливає. Діялося це так, що такий зв'язковий вилазив на підвищення і крізь гучномовець закликував своїх людей ставати гуртом довкола себе. На просторому майдані швидко відокремилися великі гурти, ладилися від'їжджати до якихось тaborів.

Тільки до українців ніхто не приїхав. Їх було найбільше і виглядали вони дуже потомлені і так мені жаль їх зробилося, що мигнула

в мене думка: а що, якби я, користаючи зо своєго військового однострою, виліз на платформу і зібрав їх навколо себе? Бодай кілька слів по-тіхи сказати, адреси до канадійських і американських газет дати, зв'язок до «Українського Комітету» в Римі обіцяти, хоч і сам адреси його не мав.

Тим часом польські зв'язкові від Корпусу скінчили роботу біля своїх груп і кинулися між українців. Вишкували поміж ними тих, що жили перед війною в Польщі, і намовляли переходити до себе, обіцюючи оборону перед депатріацією, допомогу в харчах і одягах. Де-хто йшов, дуже мало, більшість трималася своєї групи, хоч і як безнадійне було їхнє положення. Декого поляки майже силою заганяли до себе.

Від'їжджав я звідти в нез'ясованих самому собі настроях. Жаль було тих безталанних людей, а одночасно думалося, що чейже коли так багато нас тут знайшлося, ми скоріше чи пізніше мусимо знайти якийсь спосіб, щоб зібратися докупи всі: і цивільні втікачі, і українські вояки з дивізії, і з німецького війська, і українці з польської армії — яка ж тоді в нас буде велика сила!

Українська дивізія стояла вже тоді за дротами в Ріміні. Недалеко від мене розташований був 5. полк протилітунської артилерії і я мав там знайомого українця Хом'яка. Отож вони хотіли помогти нашим товаришам з дивізії, брали їх ніби на роботу до кухні, а в дійсності на те, щоб добре наїстися, попити вина й наговоритися. Порозумівся я з ними, щоб привезли кілька поставних хлопців, хотілося мені похвалитися перед поляками, які то в нас вояки,

На постою в Червії.

Українські вояки в Чезонатіко читають
українську газету з Америки.

а найбільше хотів я замкнути рота одному плутоновому, що ввесь час дошкуловав мені всякими ущипливими увагами, мовляв, українці тільки до того здібні, щоб у чужому війську та ще й на підрядному місці служити.

В найближчу неділю привезли кількох «дивізійників» і між ними трапився мій односельчанин, Володимир Карнаух. Господи, як зрадів я ним! Зараз порозумівся з шефом у кухні, щоб його звільнили на цілий день, я заираю його до себе в гості. Посідали ми на моєму ліжку, витягнув я перекуску, роздобув вина, прийшли інші хлопці-українці і попили розмова — стільки літ стояли ми по противних сторонах, кожен інший світ бачив і мав що розказувати. Карнаух удався хлопець на славу, виріс як смерека, під саме небо, однострій на ньому лежав як на офіцерові, не встиг ще обшарпатися в полоні. Поляки тільки з-під лоба зиркали і бачилося в них мимовільний респект.

Цілий день ми так провели, їли, пили, купалися, розказували один одному всячину, під вечір відвіз я його назад і тоді постановив конче близче якось зв'язатися з нашими товарищами з Ріміні.

Зазнали ми болючої втрати, загинув наш товариш Олюх, українець з Полісся. Був це гарний молодий хлопець, спочатку, як багато інших, скривався він zo своїм українським походженням, а що мав гарне письмо і трохи освіти, вживали його час до часу до різних допоміжних робіт у канцеляріях. В Італії виявилося, що він українець, і тоді він попав у неласку. Служба в нього була при телефоні в батареї й одного вечора, разом з трьома іншими те-

лефоністами- поляками, — Вуйціком, Краєвським, а назвища третього не пам'ятаю, — вийшли погуляти до міста. Вернулися пізно вночі, та без Олюха, а на другий день вполудні знайшли його втопленого, море викинуло трупа на берег. Счинився рух і зробили слідство, — було підозріння, що ці три поляки його вбили — і якось ціла справа зам'ялася, поляки скинули вину на італійських комуністів, наче б то вони його замордували. Поховали його на військовому цвинтарі в місті Форлі, бачив я його могилу, прикрасили ми її як уміли, нехай спочиває там у далекій чужині.

Шеф дивізіону, Плоскодняк *), бачив, що я сильно перевтомлений нічною службою і хотів перекинути мене до іншого зайняття. Пропонував піти на ординанса до поручника Дембіцького. Дембіцький, молодий хлопець, значно молодший за мене, був ще найбільш привітний і справедливий з усіх знаних мені польських старшин, добре відносився до вояків і назагал його досить любили. Проте на ординанса до нього я не пішов. Шість років перебув на війні, чортові з зубів вирвався і всіляке лихо перебув не на те, щоб чистити чоботи полякові. Плоскоднякові заявив, що або я вояк — тоді далі робитиму військову службу, хоч за шість років не дослужився навіть найнижчого підстаршинського ступня, або ні — то мундур до магазину і нехай звільняють мене до цивільного життя.

Десь там «на горі» мусіли думати про те, що зробити з польським військом тепер, коли вже війна скінчилася. Справа замоталася ще й

*) Поляк, це один з наших товаришів, що про нього згадую на інших місцях.

через те, що наразі ніхто не голосився до повороту в Польщу. Може й пішли б вояки, але як довго в уніформі, так довго мусіли підкорятися військовій дисципліні, а польська команда була проти репатріації. До нас доходили про те всякі сплетні й глухі вісті. Раз казали, що англійці хотіли силою роззброїти поляків, так само як козаків-добровольців у німецькій армії. Запросили на якусь нараду старшин, щоб там їх затримати, обезголовити армію й розпустити військо, вирвавши його на якийсь час з-під впливу польської військової верхівки. Поляки ніби то мали пронюхати письмо носом і не пішли на ту нараду.

Потім припинили видачу харчів. Харчування ішло частинно на рахунок італійців, що не могли чи не мали відваги від того відмовитися, а частинно військова інтендантура скуповувала харчі за власні гроші. Щойно в половині червня почали ми знову діставати харчі з англійських магазинів.

Уесь час ішов натиск теж на те, щоб відобрati зброю. Силою незручно — це ж війна зо своїм союзником! — а добровільно поляки здати не хотіли. Не вірили англійцям, уважали їх зрадливими й віроломними, що зброю заберуть, а всіх нас відошлють до більшевиків. Не хотіло визбуватися зброї і просте вояцтво, тим паче українці. Ішли поголоски про те, що коли аж до того дійде, тоді розбредемося всі — і поляки й українці — по Італії, будемо чинити партизанку і так промишляти, бити всіх, хто перейде дорогу.

Знайшовся інший вихід: зброю лишили, але забрали амуніцію. Найперше залишили кожному воякові — говорю про артилерію, мо-

же в піхотних частинах було інакше — по п'ять набоїв на кріс, решту казали здати до магазину. Коло міста Форлі загорожено велику площею і там на швидку руку поставлено магазин артилерійської амуніції й усякого військового майна. Все відбувалося вправно і в порядку, амуніцію складали й сортували самі поляки, магазини стояли під польською військовою охороною. За яких три тижні нагло зникли польські військові стійки, магазини обсаджено сильно озброєними англійськими відділами і так поляки мали танки, гармати, гранатомети, скоростріли — та все хіба для паради, бо не було до них амуніції.

Тепер все ще більше кинулося до чорної торгівлі. Продавали, що попало, і кожному, хто знайшовся охочий до купівлі. Крали всіляке військове добро і знадіб'я, бо й так відберуть англійці, така їх заплата за шостиричну війну. Навіть колеса від гармат викрадали — за одне таке ґумове колесо можна було дістати 40.000 італійських лірів. Тут знову виявилася польська лукавість — були випадки, що намовляли українців викрадати гарматні колеса, а потім на них доносили до польської військової поліції і багато хлопців через те сиділо в тюрмі.

XXIX

МІЖ ПОЛОНЕНИМИ В РІМІНІ

На відвідини до Ріміні. - Гасло через італійських дівчат. - Обвіяло українським духом. - Верталося на бочці. - Вдруге до Ріміні. - Українські дівчата в Річчоне. - Служба коло німців у Белярії. - Транспорт до Неаполю. - Слухняність німців.

Довідався я через далекого свояка в Америці, Івана Дацковського, що його син Богдан та ще й інші мої земляки інтерновані в таборі полонених у Ріміні. Вже давніше манило мене навідатися туди, тепер ще більша охота прийшла і я постановив при першій нагоді відвідати табір.

Знав я, що їсти там завжди бракує — всі табори полонених на світі однакові, добром там не переливається — хотілося завезти хлопцям пачку з харчами, бодай стільки з моїх відвідин скористають, що наїдяться. Харчів можна в місті купити, скільки скотів би, щоправда, ціна їх далека від дешевої, та не в ціні справа. За мною в батареї ввесь час слідкували і було б підозріле, коли б побачили, що заводжу собі магазин з харчами. Виручив мене поляк Відзє. До нашої батареї прийшов він від німців, діставшися в полон, походив десь з-під Познаня і не

дивлячись на те, що родовитий поляк, не сподобав собі порядків у польському війську, казав, що німці, чужий йому й ворожий народ, куди ліпше з ним поводилися в своєму війську. Накупив він для мене харчів і вийшла з того довжелезна пачка, ані в руках її донести, ані на плечі взяти, якби приїхлося йти пішки, що було дуже правдоподібне. від нас до Ріміні не курсували автобуси, а й залізницею теж мусів би колувати.

Транспорт трапився мені випадково. Волинець Кудра возив автом істи вартовим аж під Ріміні, три рази денно, ніхто в нього не контролював бензини, пильнували лише часу, щоб вернувся на точну годину. Нічого легшого йому, під'їхати десять чи п'ятнадцять кілометрів дальше по тій самій дорозі, він радо згодився мені допомогти й підвезти аж під самий табір. Взяв я собі відпустку ніби до Риму, присівся коло Кудри і заїхав під самі дроти.

Я думав, що не будуть мені чинити перешкод, або пропустяť без труду, або видадуть перепустку, бо чей же це не большевики, а до того на мені вояцький альянтський однострій. Сторожу біля брам і в середині табору тримали англійці, поляків туди не допускали, робили вони службу за дротами, проходжуючися навколо табору. Дехто з них пробували нав'язувати розмови зо стрільцями, бунтували їх проти своїх старшин.

Взяв я свою пачку на плечі і попростував до найближчої брами. Доступ до табору йшов так, що наперед був досить довгий коридор з колючого дроту, на кінці брама, в брамі стійка, а за нею вартівня. Варту тримали якісь шотландці, я не міг з ними порозумітися, витолку-

вати їм, про що мені йдеться, і з того всього во-
ни хотіли мене арештувати. Арешту я не бояв-
ся, куди більш небезпечне мені було б, якби
виявилося, що я замість до Риму почвалав до
Ріміні. Вимахуючи вільною рукою, я щось по-
чав кричати, вдаючи обурення, позадкував до
виходу і вискочив за дроти.

Ходжу по дорозі і продумую, коби бодай
пачку якось передати. Надійшли якісь дивізій-
ники з другого боку дротів, я пересунув пачку
попід загорожу і просив передати Пальчукові
й Богданові Дацковському. Знайшовся між ни-
ми старшина — Турко називався — і порадив,
як дістатися до табору. Вже не один перед тим
стояв перед такою перешкодою і хлопці ви-
найшли спосіб перепачковувати людей до та-
бору і з табору. В недалекій хатині жили іта-
лійські дівчата і до них було гасло. Коли це
гасло сказати, вони видають есесівський одно-
стрій, що його носять на собі полонені, і білу
службову перепаску. Мені треба там передяг-
нутися і сміливо йти до брами, не до тієї, куди
не вдалося мені за першим разом, щоб не пі-
знали. Подав мені теж якісь незрозумілі для
мене слова, що їх треба сказати вартовим у
брамі.

Так я й зробив. Італійки вже розбудили в
себе приязнь до українців і коли побачили в
мене на рамені «Польща», косо споглядали на
мене і майже не хотіли говорити. Розтлумачив
я їм руками, що на рамені «Полянд», але в сер-
ці «Україна», вони подобрішали, видали речі і
за годину я вже був у таборі.

Не міг наговоритися з усіми знайомими,
стільки їх знайшов. Наши хлопці в Ріміні не
дармували, розбудували товариське й куль-

турне життя, на душі так гарно стало, здавалося мені, що раптом на Україну перелетів. Отлянув я церкву, «Народній Дім», слухав промови полк. Долинського, водили мене до свого музею. Не буду описувати того всього, що бачив я в Ріміні, це напевно зробить хтось з мешканців табору. Скажу тільки, що зробило це на мене невисказане враження. Пробувши шість років між поляками, українське почуття виявлялося в мене тільки протестами, обороною свого імені і своєї національності, тепер же ж відчув я на собі подих України, що йшов від тієї маси молодих українців, від усіх тих виявів мистецького й культурного життя, що його вони так справно і так скоро зорганізували.

Переночував я в таборі і з великим жалем попрощався з усіми, обіцявши незабаром знову навідатися. В італійок надягнув я назад свій однострій і пішов шукати способу, як назад вернутися до своєї батареї. В кишенні в мене всього двісті лірів, нема й думки, щоб найняти таксівку. Пустився я пішки. Минало мене багато авт, ніхто не хотів підвезти, бо траплялися випадки, що італійські комуністи присідалися на військові авта, мордували шоферів і втікали з машинами. Прийняли мене на вантажник, що віз величезну бочку зо смолою, і на тій бочці переїхав я кільканадцять кілометрів, доки не звернула вона з моого напряму. Потім наздігнали мене три комуністи на роверах і якийсь час йшов я разом з ними, усього перейшов пішки понад шістдесят кілометрів і точно прийшов на свою годину.

За кілька тижнів вибрався я вдруге до Ріміні, прилучився до мене Микола Залуцький. Ішли ми пішки, раз-у-раз пробуючи присісти-

ся на авто і все надаремно. Надіжав якийсь вантажник. Вже здалеку махаємо руками — не видно, хто там їде — вантажник спиняється і бачимо, їдуть у ньому польські офіцери. Мусили ми сказати, що йдемо до якоїсь іншої місцевості, не могли ж признатися, що йдемо відвідувати українських полонених у Ріміні. Минули ми Ріміні і під горою, коли авто звільнило біг, вискочили на дорогу і скочили між хатами. Це було дуже підозріле, краще було висісти в тій місцевості, що її ми заподали офіцерам, та не хотілося тюпати звідти пішки назад. Вантажник спинився, офіцери шукали якийсь час за нами, а потім махнули рукою і від'їхали.

В таборі сказали нам, що в недалекому місті Річчіоне живуть українські дівчата, медсестри з дивізії. Були це переважно дівчата з Волині або з Східної України, їм приділено окремий будиночок і там вони дожидалися, доки не вирішиться справа полонених. Як не відвідати українських дівчат? Стільки літ їх не бачили, ввесь час між арабками й італійками живучи, могли забути, що десь на світі є українські жінки. Гострого нагляду над ними не було, могли виходити до міста і ми запросили дві з них до ресторану. Погостили їх, як могли і на що була спроможна наша вояцька кишень, нічого не жаліли б, щоб внести трохи радощів у їхнє життя. Воно й воякові нема втіхи в полоні, що й казати про дівчат.

В автобусі між Ріміні й Річчіоне завважив я, що якийсь осібняк пильно мені придивляється, неначе підморгує одним оком. Щось і мені те обличчя відалося знайоме, пізнав я його, аж заговорив він до мене. Бачив його в таборі в

Ріміні, тоді він мав на собі однострій, цивільний одяг геть його перемінив. Оказується, що він виконує кур'єрську службу між Ріміні й Римом, буває, що й до Австрії заїжджає. Не мое діло розпитуватися, хто і за чим його посилає, він просив мене передати листа до Ріміні з кличкою «до майора», якщо я туди вибираюся, це йому заощадило б один день часу. Я щоправда вже звідти вертався, то чому ще раз не поїхати і не послужити хлопцям у потребі? А того кур'єра я знову пізніше зустрічав у таборі в часі одних з моїх частих відвідин.

В поблизькому місті Белярія заложено величезний табір для німецьких воєнних бранців. Власне, не був це один табір, скоріше ціла їх група, окремо для стрільців, підстаршин і старшин, нараховували їх там чи не п'ятдесят тисяч. Генерали жили окремо в готелі, сторожі біля них я не бачив, мали вільність рухів по місті й околиці, їздили собі «джіпами» на прогульки, видно мусіли дати слово, що не будуть утікати. Коло табору стояла транспортна компанія, при ній пущено в рух ремонтні верстати, ввесь час ішла там якась робота, брали до неї німецьких шоферів і всіляких механіків, приходили до помочі теж українці. Вартову службу виконували там у більшості поляки і кілька разів припало це на мене. Натрапив я на відділ українців, привітався з ними, почав ставати цигарками і дав їм двісті лірів — усе, що мав при душі. Оце раз примха долі! Одні українці — полонені з чужого війська, а їх пильнують другі українці — теж з чужого війська.

З Белярії щораз візвозили німців до величезного збірного місця в Неаполі, там їх вантажили на кораблі, одних транспортували додо-

му, других мабуть до Англії. Одного разу припalo мені ескортувати такий транспорт. На кільканадцять вантажних вагонів придали всього чотири вояки, між ними ні одного підстаршини і мене назначено провідником. Я мав відвезти їх до Неаполю і здати в перехідному таборі над морем, узяти розписку й вернутися назад. Трохи страшно, бо як-не-як, це ж цілий поїзд, усього чотири нас для ескорти і щонайменше шість годин їзди нормальним поїздом.

Позачиняли ми двері від вагонів, щоб легше пильнувати, на станціях, де поїзд стояв довше, походжаємо з автоматами здовж нашого транспорту. А німці слухняні, як овечки, здисциплінований народ, шанує все, що «ферботен» *). Кілька з-поміж них походило зо Шлеська, вміли трохи по-польськи і просили мене дозволити їм виміняти щось в італійців на їжу. Подивився я на ті вагони, на вихудлі обличчя за гратами і згадав, як відбував я далеку дорогу таким самим поїздом, з Білорусії аж за Урал. Жаль мені їх стало, бо хоч це німці, але теж люди, ще й вояки. Урочисто запевняли вони, що не буде ніяких бешкетів, самі триматимуть порядок, у кожному вагоні визначений буде один за те відповідальний.

Від тепер на кожній станції відкривав я двері кількох вагонів — у кожному вже обрано відповідального за порядок команданта — і перед моїми очима повторилися так добре знані мені сцени: звідусіль збігаються «цивілі», несуть яйця, м'ясо, овочі, молоко й вино, у вояків беруть сорочки, светри, накривала. Вимахують руками, торгуються і кричать, один італієць верещить більше, як десять німців. Оби-

*) ферботен — заборонено.

дві сторони розходяться вдоволені, кожному здається, що вийшов з барщем. Гандель ішов на кожній станції, німці тримали зразковий порядок, ані одного разу не мав я потреби їх упоминати.

Швидко заїхали ми до Неаполю, поїзд підвіз нас аж під самий перехідний табір, там я здав свій транспорт, розквітувався і пішов подивитися на табір. Величезні маси народу бівакували тут під голим небом, шатер для всіх не ставало, та й не дуже їх потрібно, ніхто там довго не сидів. Групували їх по тому, хто з якої окупаційної зони — англійської, американської, французької, большевицької — з перших трьох відставляли додому, з советської залишали, не знали ще, що з ними в тому часі робити.

Походив я трохи навколо табору, придвигався, як сумирно сидять ті, що недавно ще цілим світом заволодіти хотіли, та й поміркував собі, як покарала їх за те доля. Та що нам з того? Чи верне це життя помордованим українцям, чи виростуть через те попалені села й садиби? Не почував я злоби в серці до тих людей, виновників нещастя українського народу. Може тому, що не мав з ними діла і не бачив власними очима їхніх знущань, а може тому, що цей кошмар перейшов уже до минулого і на світ лягала нова понура тінь, московського большевизму...

Від'їхав я назад американським військовим поїздом. Ще лишився передо мною кусень дороги, куди вже поїзд не йшов, подорозі трапився джіп з німецькими генералами і вони мене підвезли. Щось там між собою шварготіли, не багато розумів я по-німецьки, зачув

тільки «польніше швайне» *). Без сумніву відносилося це до польського однострою на мені, дивним дивом не відчував я в тому ніякої зневаги для мене самого. Українцем я був перед тим, заки надяг польський однострій, і буду ним після того, як його скину. Надягнути його змусили мене обставини, не бачив я в тому ніякої чести для себе, не моя справа боронити польського «гонору».

*) польніше швайне — польські свині.

XXX

НА ПІВДНІ ІТАЛІЇ

Переїзд до центру армії в місті Матера. - Навчання артилерії в старшинських школах. - Українці з санітарної компанії. - Приїзд епископа Бучка на Різдво. - Святкую в таборі скитальців у Трані. - Прогулька до Неаполю. - Біда, нужда і розпуста. - В старавищих Помпеях. - Покидаємо південь. - Поляки їдуть на «родину».

Під кінець місяця червня, перевели мене на південь Італії, до міста Матера. Стояв там центр польської армії, в самому місті і по довкільніх селах розташувалися різні польські відділи і там десь в околиці була польська команда. Не знати, що робити з військом, а якесь зайняття конче йому потрібно дати і між іншими способами поляки загадали вести там свої офіцерські школи. До навчання артилерії в тих школах перевезли дві батареї з нашого дивізіону. Наш полк артилерії здобув собі славу в боях, моя батарея теж визначилася, її обслуга мала опінію добрих гарматчиків і вибір упав на нас.

Переїхали ми до Матери, заквартирувалися в якісь кам'яниці в передмісті і почалося прокляте життя, гірше, як на фронті. Повних щість місяців, за винятком неділь і свят, зривалися ми досвіта о четвертій годині, виїздили

за місто і там — дощ чи погода — ішла наука стріляння з гармат. За шість місяців перейшли ми три курси: два для підхоронжівки, себто для кадетів, кандидатів на офіцерів, і один для офіцерів з інших родів зброї, що хотіли вишколити себе в артилерії. В цьому останньому курсі брало участь понад триста осіб і з нього лишилися в мене тільки погані спомини.

Офіцери трималися звисока, ніякої звичливости до нас, хоч ми виступали в ролі інструкторів на показових лекціях, не відчуваючися товариськості, що завжди в війську повинна бути, не зважаючи на різниці в військових ступнях. Ще й стався мені прикрай випадок. Один з нездарних офіцерів трохи не пустив гармати в пропасть, в останній хвилині перекрутів я в неї хвіст і завернув боком, щоб колеса не котилися вниз. Щось хруснуло мені в спині і лишило пам'ятку по сьогодні. Військовий лікар навіть оглянути як слід не хотів, дивився на вояка не як на хвору людину, а як на «мародера», себто типа, що хоче викрутитися від своїх обов'язків. Тільки всього, що дістав відпустку на три дні і поїхав на північ, до Форлі, побачитися зі знайомими.

Довкола Матери стояло багато війська і без ніякого сумніву не мало там мусіло бути українців. Зв'язків до них я не мав, самому ніколи шукати. Бувши в службі від четвертої вранці до дев'ятої ввечорі, коли прийшла неділя, чоловік тільки про те й думав, щоб відпочити. Всі мої знайомі на півночі і туди я поїхав на відпустку.

Кожного муляло в душі питання, що буде з нами, коли почнеться демобілізація. Що зроблятъ з українцями? Доки йшла війна, по-

трібні вони на гарматнє м'ясо, а тепер, кому і нащо вони до біса здатні?

Хтось говорив, що по більших скупченнях українців у польському корпусі буває єпископ Бучко. Ніхто з моїх знайомих не бачив його і не мав нагоди з ним говорити, а конче було б зустрітися з ним, він же ж людина вчена і світова, доступ скрізь має, напевно дав би якусь пораду. Коли в Матері рахується центр польської армії і коли стільки війська в околиці, мусить чайже бути там якісь українці, може вони знайшли вже зв'язок до єпископа Бучка і може він приїде до нас на Різдвяні свята?

Звичайно такі речі проголошувалися в військових щоденних наказах. Часом їх відчитували, а бувало таке, що канцелярійні підстаршини навмисне ховали накази, зокрема в частинах, де було більше українців. Ніби затратиться десь такий наказ між іншими паперами і так українці не могли довідатися, коли приїде до них священик. Знаючи про те з давнього досвіду, старався я знайти спосіб, щоб напевно розвідатися, чи буде в нас хтось на Різдво. В нашому наказі нічого про те не буде — я один тільки греко-католик, решта православні білоруси — треба шукати інших частин, де більше українців.

В місті стояла санітарна компанія, а в ній, як довідався я, служила більша кількість українців. Віднайшов я ту компанію і познайомився з двома українцями. Один з них, старший уже дядько, вступив до польського війська тільки тому, щоб рятувати свою жінку й дитину. Їх вивезли всіх кудись на Сибір, коли ж формувався польський корпус, була нагода зібрати теж і родини, от наш дядько й пішов до війська. Жінку з дочкою долутили до транс-

порту цивілів і завезли до Африки. Приходили звідти листи, діставав їх і цей дядько від дочки, писала йому, що дісталася сестру, тільки диво якесь вийшло, бо тато білий і мама біла, а сестра чорна. Гірко жалівся мені дядько: для рятунку жінки пішов він на фронт життя своє наражати і от як вона йому віддячилася. З другим, Мусійчуком, умовився я, що він, мавши більше вільного часу, буде нипати по канцеляріях, щоб не пропустити різдвяного наказу, чи не буде там чогось про українські свята.

Було оповіщено, що Служба Божа відбувається в місті Барі над морем. Мене не було в Матері і Мусійчук поїхав самий. Розказував пізніше, що Богослуження відправлялося в італійській церкві, при дуже малій кількості людей, найбільше тридцятка. Прийшло кілька польських офіцерів, між ними генерал Сулік і польський польовий біскуп Гавліна. Знайшлися цікаві італійці, що хотіли подивитися на Службу Божу в українському обряді. Гавліна давав їм пояснення, а наші хлопці підслухували, чи правду він говорить, бо полякові вірити не можна, будь він наявіть біскупом. Єпископ дивувався, чому так мало українців прийшло до церкви, висунув ніби здогад, ніби твердження, що їх мабуть про те не повідомили і що треба йому про те сказати, а він поробить старання, щоб це не повторювалося. В тому моменті генерал Сулік засоромився і вийшов з церкви. Накінець була сповідь. Єпископ Бучко відразу заповів, що всіх висповідати не може, найвище трьох-чотирьох. Пішли до тієї сповіді так, щоб кожен з іншої місцевости та з іншої частини, вилляли всі свої жалі перед українським єпископом, а він потішав їх, як міг, дав адресу Українського Комітету в Римі для контакту, щоб

писати туди і при нагоді відвідувати. Комітет опікується тільки цивільними людьми і не має права до тих, що в війську, або що в полоні, але інформації завжди там можна дістати і конечно треба з ним стояти в зв'язку.

Я тим часом святкував деінде. Від знайомого українця з 16. Батальйону, того самого, на весілля якого в Австрії я спізнився, прийшов лист, що недалеко від Матери, в місті Трані над Адрійським Морем є табір цивільних утікачів. У тому таборі живе теж його дружина, він вибирається туди на Різдво, чи не стрінутися б нам там? Оце гаразд, є де свята перебути та й нових людей побачити!

Поїхав я до Трані на латинське Різдво, взявши відпустку на кілька днів. Найняв кімнату в готелі в місті, заплатив господині, щоб приладила всякої страви, купив різних напітків — все те мало бути приготоване і стіл накритий на другий день, коли я хотів запросити нових знайомих з табору до себе на свята.

Захожжу просто до таборової канцелярії, подають мені число бльоку й кімнати, де живе жінка моого товариша. Цікаво розглядаюся по таборі — сила-силенна всякого народу, різні нації, найбільше поляків та українців. Я там не самий, зо мною вибрався Мензіняк зо Львова, що добре говорив по-українськи і завжди напрошувався їздити зо мною, сподіваючися веселого товариства і доброї забави.

В таборі — біда, бруд і злидні. Довжелезні дерев'яні бараки, стіни тільки знадвору, а в середині перегородки з накривал, що вісять на шнурках. Все чути, що діється в сусідів з одної чи з другої сторони, ніхто не соромиться — не говорю вже про подружніх людей — серед молоді шириться розпуста.

Віднайшов я свою «знайому», що її тоді вперше побачив. Жило їх шестero дівчат і одна стара жінка, понад шісdesятку, в одній такій перегородці. Розказали мені, що тяжко живеться тут українцям, ніхто ними не опікується. Поляки мають поміч від свого війська, школи їм усякі організують, на краї місця ставлять, а українців заганяють до найтяжчої і найчорнішої роботи. І мусять вони коритися під загрозою, що проженуть з табору, куди ж їм тоді діватися?

В часі тієї розмови надіїхав і мій товариш з 16 Батальйону. Привіз з собою горілки й закуску, заставили ми стіл і засіли до вечеї. Стару жінку посадили на перше місце й попросили, щоб була за матір для дівчат, поблагословила вечерю. Розплакалася вона з жалю, провела молитву і скоро настрій повеселішав, коли на столі з'явилися пляшки й тарілки. Понеслася й коляда «Бог Предвічний», як колись в Україні.

Показалося, що в таборі живе мій земляк з недалекого присілка Гуляйпілля. Звідкіс до відався він про мій приїзд, зараз прибіг до бараку і запросив нас усіх до своєї кімнати. Називався він Дробніцькі і властиво був поляком, але з таких поляків, що по-українськи ліпше говорили, як по-польськи. Як багато інших, так і його вивезли кудись у глибину СССР, там він пішов до польського війська після амнестії, був ранений і потім уживали його до всякої легкої служби в запіллі. Тепер обслуговував він телефон у таборі, рахувався «урядовою особою» і мав окрему кімнату, досить простору, всі ми там помістилися. Взялися й музики, Дробніцькі вмів грати на скрипці й позби-

рав кількох музикантів з табору, зорганізував собі оркестру, тепер вона пригравала нам до вечері і до забави. Все йшло в нас по-українськи, хоч і Дробніцькі і Мензіняк були з польського роду.

На другий день я запросив гостей до себе до готилю: нас чотири вояки і чотири дівчини. Всі дивувалися, що готова ціла вечеря, напитки й закуска — тільки сідай та їж. Зачалося стиха, а потім розв'язалися язики і прополоскалися горла, пішло щораз голосніше. Спочатку ми тримали себе на мотузку, коли ж виявилося, що в тому самому готелі ще в кількох кімнатах відбуваються такі самі «свята» — затягли на все горло. Приятель з 16. Батальйону висунувся з жінкою, а ми «святкували» так до пізньої ночі, я не жалів ні вина, ні їжі, нехай знають дівчата, що хоч вояк бідний, та не скупий! Лишив по собі добрий спомин, довго ще згадували в таборі українського вояка Козія з польського війська.

Зима в Італії не така, як у нас. Снігу мало, хіба в горах, морозу на півдні майже нема, зате густо перепадають дощі. Прийшла пора дощів, нема як відбувати наших гарматних вправ, хтось піддав думку, чи не вибратися б нам на прогулку до Неаполю? Поїхала нас тридцятька, розбрілися по місті, зо мною ішов Козак з Полісся.

В Неаполі я вже бував і трохи місто знов, стільки, що можна на вулиці побачити. Здався б якийсь провідник, напевно мусять тут бути, через Неаполь переходить багато війська і кожен хотів би побачити місто. Провідники знайшлися швидше, якби думав, та не такі, як сподівався. По вулицях чіплялися вояків малі

діти й тягнули їх до хат. Якийсь малий хлопчина затягнув і мене з Козаком, аж на четвертий поверх. Чи то сестра його чи мама — якась ризковолоса чекала там нас, дуже скupo зодягнена. В мене відраза до рижих ще зі школи, коли я сидів в одній лавці коло рудої дівчини, і я втік звідти, як міг найскоріше.

Годі було вулицею перейти, скрізь діти до хати тягнули і всюди голод, нужда й розпуста. В одній хаті двоє старих торгували чотирьома дочками, які при касі стояли і квитки вступу видавали. І так майже на кожній вулиці. Добре мусів іти цей інтерес, скрізь бачив я вояків, що входили й виходили з хат, поляки, французи, американці й англійці, смагляві індійці і чорномазі мурини. В кожному місті війна несе нужду й голод, все ж таки не сподівався я аж такої розпусти. Тут хіба ще з-перед війни мусів бути до того пригожий ґрунт.

Повіз нас Дембіцкі оглядати вулкан Везувій і старовинне місто Помпеї, що його колись присипав попіл з вулкану. Тепер його відкопали й обчистили, війна не принесла йому ніякого знищення, заціліли всі музеї і відреставровано будинки ще з римських часів. Між нами були чотири військові дівчини-пески, найняли ми собі провідника і він давав нам пояснення якоюсь мішаниною всіляких мов, дуже смішно це виглядало, але кожен це розумів.

Провідник водив нас по розкопаному місті, показував, де колись був цирк з боями глядіяторів і диких звірів, де урядові будівлі, суд, міська управа і т. д. Залюбки спинявся перед кожною статую — а всі вони голіські, так як їх колись різьбили в старовину, як мати на світ народила. Мабуть думав, що вояка такі

речі більше цікавлять від якихсь наукових відкрить і розводився в довжелезних розповідях про те, де і як римляни чинили колись розпусту. Наші пеески, хоч народ у світі бувалий і не з одної печі хліб їли, червоніли по вуха і вдавали, що ім соромно, але пильно ловили кожне слово. Нічого не змінилося на цьому світі: що колись перед двома тисячами літ робили римляни в Помпеях, те саме роблять італійці в недалекому Неаполі.

Незабаром після того покинули ми Матеру. Без жалю розпрашивався я з тим містом — крім утоми й нудьги не лишило воно в мені нічого. Ще майже перед самим виїздом трохи не впав у халепу.

Не вільно було воякам виходити до міста після дев'ятої ввечорі і це відносилося до всіх військових, не дивлячись, поляки вони чи американці. По околиці ходили стежкі військової поліції, а також пильнуvala того цивільна італійська поліція. Якось раз вибрався я погуляти з білорусом Лопатою. Ми забарілися і нас переловив італійський поліцист, витягнув пістоль, хотів відвести до станиці. І бідою пахне та й соромно, що такий миршавий італієць нас обидвох веде. А Лопата біля мене як ведмідь, вдвоє заввишки від мене. Кажу йому — сміятася з нас будуть. Кара не мине нас своєю дорогою, та це пусте, вояк до того звик, гірше, що візьмуть нас на язики. В Лопати рука — таки справжня лопата, тільки раз махнув і не знати, де подівся італієць. Тут ми щодуху до батареї, просовгнулися, що ніхто нас не бачив, лягли й заснули.

А вранці — алярм! Показалося, що Лопата спересердя засильно мацнув італійця і від од-

ного тільки удару поторощив йому кості. Вивели на подвір'я обидві наші батареї — будуть пізнати нічних мандрівників. З'явився і побитий італієць, та хоч як витріщував очі, не впізнав ані Лопати ані мене. Минулося все щасливо і з того всі були вдоволені, а найбільше ми обидва. Італійців ніхто не любив, між ними замножилися комуністи і не поминали ніякої нагоди, щоб усіляко дошкулити чужим воякам. Зачули ми, як шеф нашої канцелярії говорив, що поставив би вина тим хлопцям, що навчили розуму італійця. Ну, вже воліли ми по те вино не голоситися.

Бачив я в Матері тих поляків, що зголосилися «на родіну». Відвели їм окреме приміщення, було їх около сім сотень, переважно самі стрільці, рідше підстаршини, а старшин не зустрічав я зовсім, хоч казали, що були й вони. Звідти мали вони виїжджати до Польщі. Досить мало, як на стотисячну армію. Може зголосилося б більше, якби відтяти від них офіцерів, бо додому всіх тягне, а радіо кожного дня закликало вертатися до краю, до родин, відбудовувати Польщу.

Та куди мали вертатися ті, що їхні оселі знайшлися тепер під большевиками? А до них належали майже всі українці.

XXXI

У ВІЧНОМУ МІСТІ

Інтернаціональний табір у Форлі. - Чи втікати з війська? - Ще раз до Риму. - В гостях у старої емігрантки. - Нова тактика большевицьких агентів. - Нічні грабунки бандитів. - Вояки пропадають у Римі. - Веселе американське товариство й авантюра в коршмі. - Парк для американських офіцерів.

Моя батарея все ще стояла в Червії і я був задоволений, що назад туди вернувся — там я, як у себе вдома, скрізь знайомі, є з ким поговорити, є до кого поїхати. Недалеко місто Форлі і там товариши, на взаємних відвідинах скоріше проходив час. Вміжчасі навезли в ті околиці багато цивільних утікачів і сформували для них великий інтернаціональний табір у Форлі. Вибрався я одного разу туди, чи не знайду кого з земляків, не проминав я ні одного табору, якщо лише була нагода куди поїхати. Зараз за брамою зустрів свою односельчанку Марію Леськів. Мене вона не впізнала, в селі зустрічалася більше з моїм батьком та й змінилася я мусів сильно за шість літ війни. Це були дуже бідні люди, чи не найбідніші в цілому селі, жилися їм дуже тяжко, проте напевно ліпше як на тaborovій ющці. А навіть ці бідні люди воліли покинути рідний край і пуститися в не-

знаний світ, як жити під большевиками, хоч не мали вони нічого до втрати, хіба голе життя. Пожалів я дівчину, дав їй усі ліри, що мав при собі, і пішов швидяталися по таборі.

Дивлюся, стоять дівчата і молоді жінки в купці, плачуть, ревними слізами ридають. Підходжу близче і, щоб розважити їх смуток, зачинаю жартом:

— Чого ви плачете, товаришко?

А вона скочила, якби оса її вшпилила,

— Яка я вам товаришка? Я від товаришів аж сюди заїхала. І хто ви такий, чого вам треба від мене?

Вияснилося в розмові, що прийшов відділ поляків, беруть силою до війська тих українців, що походять з границь Польщі в 1939 році. Сховатися в таборі нема де, заступитися за них нема кому. Вже рік, як війна скінчилася, а поляки, замість розпускати військо, нових беруть, хоч і права до них не мають. Ще й лякають, що інакше заберуть їх большевики і що одинокий для них рятунок — у польському війську.

Я про те вже чув. Між простим вояцтвом гуділо і поляки лякалися, що одного дня ця маса, як вода крізь лотоки, прорветься через дисципліну й поїде до Польщі. Всякі міністри й генерали лишаться самі, не буде за кого політики робити. З уст до уст подавалося, що великі маси депортованих до Німеччини робітників уже виїхали і ще далі йдуть у Польщу. Отож поляки хочуть надолужити свої втрати українцями, ті нізащо не вернулися б. Та й чудаки ці поляки! Беруть українців силою, а в себе, в війську, роблять усе, щоб їх наставити проти себе, не пропускати ні одної нагоди, щоб запроторити в тюрму. Щодня довідувався я

про нові випадки арештів, та й сам неспокійний почувся, знаючи, що мають на мене око.

Два рази вже збирався я втікати. Перший раз у Ріміні. Побачив я тамошнє життя, в неволі і за дротами, але своє, українське, і миліше воно мені було, як воля серед поляків. Я мав намір лишитися в таборі, прийнявши назвище одного з тих, що втекли. Відмовили мене тоді товариші, вони самі придумують, як вирватися б звідти, і до польського війська пішли б, якби їх прийняли, там же ж демобілізація швидше чи пізніше прийде і тоді підуть собі до вільного життя, навіщо мені здорову голову під евангелію класти.

Другий раз узяла мене кортячка в цивільному таборі в Форлі. Познайомився я з двома студентами зо Львова, вони приготовили мені цивільний одяг і обіцяли приписати до табору непомітно від таборової влади. Я б їм там допоміг в організаційному житті, задумують пустити в рух школу, хор збирають, потрібно рук до праці. Дуже мені сподобалося між ними і я лишився б, якби табір був чисто український. Інтернаціональна збиранина в ньому прогнала в мене на те охоту.

Постарався я про довшу відпустку і вибрався ще раз до Риму, обіцюючи собі ліпше тим разом обдивитися по місті, тим більше, що в кишені в мене вже була адреса до одної жінки. Мій товариш з батареї, білорус В. А., познайомився в Римі з якоюсь не то московкою, не то українкою, і передавав через мене до неї привіт.

Пішов я туди під четверту годину пополудні, знайшов адресу, була це маленька кам'яничка, приліплена до церкви, виглядала з нею на один будинок. Прийняла мене старша дама,

відповідаючи по-українськи. Балачка в нас протягнулася понад три години. Для мене були це прецікаві речі, добре знала вона Рим і цілу Італію, живши там ще з часу першої еміграції від 1918 року. Одне тільки не подобалося мені, похвали для Сталіна і симпатії до большевиків, хоч і тонкими нитками шиті, пролазили раз-у-раз з її бесіди. Казала, що за двадцять і вісім літ ніхто не цікавився емігрантами з Росії, аж тепер Сталін почав пересилати допомогу всім старим емігрантам, дістає поміч і вона.

Хотів я щось ближче про те довідатися, не знав, з якого боку зачинати, тим часом вона запросила мене до церкви на вечірню. В церкві застав я досить багато людей і між ними понад пів сотні вояків з польського корпусу. Відправа йшла зовсім гарно, лише мова для мене якась дивна: ані така, що нею по наших церквах відправляють Богослуження, ані українська.

Скінчилася Богослужба і жінка запросила мене на вечерю. Пора пізна, кілька разів уже я прощався й хотів відходити, господиня затримувала мене щораз то іншою справою, доки не прийшли ще три вояки в польських одностроях. Виглядали на добрих знайомих господині, а бодай на частих бувальців у неї. Вели себе, як у своїй хаті, і зараз зачали зо мною розмову. Найперше один з них заговорив до мене по-польськи, розпитувався, в яких боях я брав участь, де тепер стою, що далі думаю робити, чи не вибираюся додому. Себе й своїх товаришів подав як принадежних до П'ятої Компанії саперів і це відразу видалося мені підозріле. П'яту Компанію саперів добре знаю, не раз відвідував там моого земляка Костишина і щось не можу собі пригадати, щоб бачив там

когось з тих трьох. Мовчати не можна, тягнуть за язика, відрубав я коротко, що не маю чого іхати до Польщі, я ж українець, а вертатися до большевиків не думаю, я щасливий, що вже раз з того раю вирвався.

На те вскачує в розмову другий, уже по-українськи. Він буцім то сам з України, добре знає тамошні відносини і вони далеко не такі страшні, якби це виходило з моїх слів. А ще тепер, по війні, коли забулося старе і якого хто мав гріха на душі, коли всі мусять дивитися наперед, як відбудувати країну від німецького знищення — всі повинні туди іхати, він іде теж.

Настала північ. Затримали мене тією розмовою і я добре злякався. Здавалося мені — а ці здогади потім цілком підтвердилися — що це група большевицьких агітаторів випробовує нову тактику виступати трійками, де один ніби українець, другий поляк, а третій білорус. Натраплять на поляка — агітацію зачинає «поляк», зустрінуть українця — в наступ іде «українець», а прийде діло з білорусом — є й «білорус» у запасі. Мені коби швидше вирватися з цього чесного товариства, і без образи для нього, що б не вийшли за мною, було б тяжківато одному проти трьох. Почав я трохи притакувати їм, побажав щасливої дороги на «родину», хто знає, може вони й праві, про те треба б подумати і т. д., попрощався й вийшов.

На вулиці спокійно,тиша якась несамовита, аж за горло давить. Голос власних кроків луною відбивається. Орієнтуюся, куди до центру міста, і нагло — зацокотів скоростріл, десь близько, якби на сусідній вулиці. Кинувся я в протилежний бік, відбіг кількадесят кроків і натрапив на таку сцену. Під кам'яницею сто-

їть кільканадцять цивілів, голіські, з піднесеними догори руками, на вулиці якісь озброєні люди садовляться в авта. Чотири вже від'їхали, п'яте похекус, затявся мотор. Мерщій кинувся я під мур, приліг до стіни при самій землі, щоб не доглянули. Це банда нічних грабіжників якраз закінчила свої лови, обдерла людей до голого й поїхала в інше місце шукати здобичі.

Дременув я щосили, ввесь час тримаючи напрям на центр міста, де був мій нічліговий дім. На бігу зустрів білоруса Михайла з третьої батареї — він був там за кухаря, — що теж вибрався до Риму оглядати старовину. Стало відрадніше — нас уже два. Розказав я йому, що бачив, відпала в нього охота на дальшу нічну мандрівку, обидва вертасмося додому. Пройшли кроків може двісті, знову над'їхало авто з-заду, вискочив звідти вояк у якісь дивній уніформі, може советській? Говорено, що в місті є досить великий відділ большевиків, їздять автами по вулицях, часом розкидають гроши між юрбу — лірів у них, як сміття. Біднота оббивала собі боки за ті ліри і хвалила, який то добрий нарід москалі. А може це нічна патруля військової поліції? Що ж, документи в нас в порядку.

Ого! Цей тип підходить з націленним у груди пістолем, не може це бути поліцист, без ніякого сумніву — бандит. В страху руки швидше пішли в рух, як думка, моментально схватали я його впопере, гепнув ним об авто, аж закрехтало щось, і заки вони з шофером прийшли до себе, ми вже були далеко. У-у-у, оце раз розвага, як у розбищацькій повісті!

Відітхнули ми з полегшенням, коли засяніли світла на центральних вулицях. Звідси

вже недалеко до готелю для війська, ще кілька кроків і — щезай маро, ідемо в стебло.

Пізніше розказували нам, що не один так поїхав до Риму і пропав ні за цапову душу. Більшевики вбили вночі, вивезли за місто, зняли однострій і забрали документи, а тіло вкинули в Тібр. Траплялося це й з іншими воїнами, але не так часто — більшевики лякалися слідства й інтервенцій, а поляками альянти надто не турбувалися, що їм, коли вб'ють одного чи другого, адже й так міг згинути на війні.

Підо впливом тих нічних пригод запав я в глибокий сон, проспав майже ввесь день, про-кинувся пізно пополудні. Підвечір знову вийшов до міста, тримаючися вже головних вулиць, яркіше освітлених. Знову не обійшлося без пригоди, тим разом веселої. Напроти мене надійшли два американські офіцери, виринули з бічної вулиці і напороли носом на першого стрічного, себто на мене. Міцно куриться їм з чубів і яzik добре плутається, на ногах ще тримаються гаразд, може їм те помагало, що йшли босі, черевики несли в руках. Не знати, як говорити до них, п'яні вони, це правда, все ж — офіцери. Та й порозумітися важко, мови не знаю, всі говоримо англійсько-італійською мішаниною, що в Італії стала інтернаціональною мовою для всіх вояків.

Показується, що один з них мадярського походження, другий американець з діда-прадіда, забавлялися цілий вечір, а що година ще молода, заскоро йти спати, ще треба в одне місце вступити, добре, що я трапився, в трійку веселіше. Охоти в мене нема, та як відчепитися від п'яних? Ідемо далі, я посередині, вони по боках з черевиками в руках, увесь час щось

мені розказують, я мало що з того розумію. Прояснилося мені в голові, коли прийшли на місце.

В квартирі жили якісь жінки і мої сопутники хотіли там закінчiti програму свого тру-дящого дня, що їм не вдалося, бо жінки налякалися п'яних і зачинили двері перед самим носом. Обидва американці термосять дверима, аж луна йде по кам'яниці, ні, не може це скінчитися добром, тільки що не видно, як надбіжить поліція, вони офіцери, нічого їм не буде, вся біда впаде мені на голову. Якось я втихомирив обидвох, запросивши їх на вино. Хай їм хрін, тим дівкам, не хочуть, то й ні, чи годиться нам ласки їхньої просити? Ходімо, краще вип'ємо вина або горілки!

Запросини рисковні. В американців ні шелляга при душі, все пропили, в мене в кишенні плентаеться пару лірів, ледве чи вистане на цілу нашу компанію. Зайшли ми до якоїсь коршми, випили по чарці, мої американці заспокоїлися, хміль їм трохи вивітрів з голови, вже й черевики повзували.

Коло сусіднього столика сидять три поляки, не бачать мене, обернені до нас боком. Долітають до мене уривки розмови... «бидло українське»... «чоботи їм чистити, не в війську воювати»... і т. п. Й Богу, божевільні люди, ці поляки! Перетеребили їх німці, край знищили, мільйони людей вимордували, прийшла большевицька навала, ще грізніша, хто знає, що лишиться ще з польського народу — а в них українці не сходять з язика. Іншим разом я може посміхнувся б і махнув рукою, якби не чарка, що вдарила мені в голову. А ще коли я пізнав plutonового з нашої полкової канцелярії — наче вогнем мене припекло. Я зірвався з

криком та й до нього! Американцям це сподобалося, вони не від того були, щоб помогти мені й розвіяти трохи свою нуду, допитувалися, чого хочуть від мене ті поляки. Це скаменуло польських героїв і вони почали вибачатися передо мною.

Ще поїхали ми до парку для американських офіцерів. Ані воякам, ані навіть підстаршинам не вільно туди заходити, хіба в службі. Не хотіли й мене пустити, якось американці вговорили вартового, що несподівано знайшли свояка «зо старого краю» і треба зробити вийняток.

А в парку краса невидана й нечувана! Гарно накриті столики під деревами, коло кожного столика дівчина для товариства, якби хотів туди присістися. Поміж листям розвішані різномальорні жарівки, миготить звідти всіляке світло. Десь грає невидна оркестра, то сумної затягне, аж серце вие, то веселої вдарить, аж коліна до танцю трясуться. Всю ніч так просидів би, слухаючи, якби були гроші. На жаль, мої американці голі, як турецькі святі, а в мене вистачило лірів, щоб замовити один раз вина, і ми скоро мусіли звідти забратися.

Ще пару днів гуляв я по Римі, нічого надзвичайного не пережив, оглядав славні з історії місця. Скінчилася відпустка і я мусів вертатися до Червії.

XXXII

ОСТАННІ ТИЖНІ В ПОЛЬСЬКОМУ ВІЙСЬКУ

у варштатах направи гармат. - Подорож до Форлі з генералом Суліком. - На Великдень до Ріміні. - Відвідини в юнаків у Чезопатіко. - Допомогова акція українців з польської армії. - На контролю поїздів до Касерти. - Транспорти американського військового добра. - Чи не продати б поїзду з цигарками? - В таборі югославських партизанів ген. Міхайловіча.

Деякі частини нашого Шостого Полку артилерії стояли в місті Равенні. Між іншими, там була полкова канцелярія та варштати для направи й контролі гармат. Направляли фаєвіці-механіки, їм до помочі піддавали часом кількох гармашів і саме прийшла черга на мене. Відправили мене туди ще з одним товаришем на цілий місяць березень 1946 року і ця служба мені сподобалася. Ніхто не мав до нас ані права, ані навіть претенсій, нашим обов'язком було асистувати при чищенні гармат, коли треба — помогти, принести щось чи подати. Лишалося багато вільного часу, нічого з ним робити, хіба знову відвідувати знайомих по різних частинах.

Переводили тоді збірку на українських утікачів. Ішлося не так про гроші, бо ліри мали дуже малу вартість, видасиш грошей кише-

ню, а не купиш і в жменю. Збирали ми такі речі, як паста до зубів, до черевиків, різні дрібні речі щоденного вжитку, само собою не гордували й лірами. В Равенні завідував тим Гриців з Четвертого Полку артилерії, був він добрий фахівець від моторів, всюди виступав як інструктор, його скрізь потребували і легше було йому роздобувати всячину. Зібрани речі і гроші відправляли до Українського Комітету в Римі, як трапилася нагода. Якось так зайшло, що в близькому часі ані Гриців, ані інші місцеві українці не могли дістати відпустки. Я мав вільну кожну суботу й неділю, просили мене поїхати до Форлі й передати збірку одному українському вчителеві, він уже подбає про те, щоб доставити це до Риму. Час у мене був, та не було перепустки, чим я не дуже журився, бо за рік від війни з'їздив я вздовж і впоперець цілу Італію, навчився вже, як викрутитися з біди в потребі. Треба тільки вийти за місто, спинити перше з краю військове авто — і за дві-три години вже в Форлі.

Не знав я, що того дня відбувалися в місті якісь вибори. А відомо, що в часі виборів військо й поліція тримаються в стані поготівля на випадок бешкетів. Я не належав до жодної місцевої частини, тільки харчувався при другому дивізіоні, не бував при відчитуванні наказів, хіба з других уст щось довідався. Виходжу преспокійно шляхом за місто — надходить англійська військова стежка, завертає до міста, нікому з військових не вільно виходити, навіть звичайні перепустки не важні, сьогодні треба спеціальних.

Пробую другим боком — теж не вийде, кожна стежинка обставлена, ціле місто оточене. Бачу, ідуть авта, їх не спиняють, мабуть

контроля авт десь ближче до середмістя. Треба спробувати, може приймуть. Підношу руку, промчало авто одне й друге, лихо хотіло, що надіжало генеральське авто-автобусик, думав я, що й воно міне мене, не спускаю руки жду на друге. Заскриготіли гальми, спинилося генеральське авто з прапорцем, — кличутъ мене. Що ж, що буде, то буде, гірше смерти не буде, іду й бачу — в авті генерал Сулік.

— Чого тобі, сину?

— Пане генерале, маю брата в Форлі, відвідати хотів, думав спинити якесь авто, не сподівався, що ваше стане.

— Нічого, нічого, сину, сідай, підвземо.

В авті самі старшини, посугаються на лавці, роблять місце для мене. Слава Богу, що вліз, звідси мене вже жодна варта не скине, тепер хіба промишляти, як у Форлі непомітно «відв'язатися».

Генерал Сулік розпитується, з якого полку, які бої перейшов, як живуть вояки і т. д. як звичайно. За хвилину всі про мене забули, говорять між собою про політику. Жалілися, що шкода було воювати з німцями на те, щоб Польщу Росія забрала. Стільки людей, знищення і жертв надаремних, якби спочатку з німцями на большевиків пішли, навряд чи була б гірша ситуація від теперішньої і може край так не потерпів би, а Росію напевно ще тоді розбили б.

Зійшла мова і на українців. Сулік добре висловлювався про українців з Польщі, казав, що добрі з них вояки і тримають себе культурно. Східніх українців називав «бидлом» і всі про них говорили з погордою, як про большевиків. Страшенно мене те боліло, а ще більше те, що я не міг вмішатися до розмови і кинути

слово в обороні моїх братів. Мовчки слухав, удаючи затопленого у власних думках.

Заїхали ми під військову команду в Форлі, збіглась варта й обступила генеральське авто, якось вдалося мені тихцем висмикнутися і поки генерал Сулік відбирав звіт від варти, я втік до міста. Знайшов свого знайомого Самійла, він там записався до польської школи, що зорганізувалася по війні, мешкав в одної італійки, мав з нею небавом женитися. Обидва ми відшукали вчителя-українця, передав я йому гроші ще того самого дня, місяць моя скінчилася і вже міг я вертатися.

Авта назад не міг знайти, мусів іти пішки. Трохи підвезла якась таксівка, а трохи пішаком і так добився я до місцевости Коколія і з тією хвилиною скінчилися мої турботи. В Коколії стояла П'ята Компанія саперів, а в ній мій земляк Костишин, він і вистарався в команді, що джіп відвіз мене аж під самий поріг у Равенні.

Минула моя черга при направах у варштаті й у квітні переїхав я знову до Червії. Щонеділі їздили звідти білоруси до Форлі на православну Службу Божу, а з ними багато греко-католиків, що воліли слухати православної української як католицької польської відправи. Поїхав і я раз, запросили мене помогти співати в хорі, бракувало ім басів. Не подобалося мені те, що після Богослужби співали там «Боже цось Польскен». Ніколи того не чув я в українських греко-католицьких церквах і це так не вразило, що більше я туди не поїхав.

Надходив Великдень і прийшла в мене охота знову відвідати товаришів у Ріміні. «Фольксдойч» Відзе, як і попереднього разу, накупив мені харчів, постараався я ще й силь-

ного рому, все гарненько запакував, щоб з порожніми руками не приїжджати, і гладко прокочив таким самим способом, як на Різдво, помінявши однострої в італійок. Ночував між односельчанами Стецюком і Пальчуком у їхньому шатрі. Вони мали ступінь хорунжих і до них приділено ординанса, коли я раненько встав, бачу, і мої черевики почистили. Ну й життя тут, Михайле, — думаю собі, — у поляків тебе на ординанса виганяли, а тут тобі ординанси чоботи чистять.

Після Богослуження завели мене в якесь велике шатро на обід. Вперше за шість років поласував я там варениками. Інші тим часом підкріплялися моїми ковбасами і підохочувалися ромом. Випитувалися мене про Сибір, про табори примусової праці в Советах, про мої переживання. Декого, як от полковника Долинського, знов я з бачення, інші — мені незнайомі, хоч по бесіді бачив я, що мусять це бути освічені люди й високі старшини. Приємно було сидіти між тими українцями, що хоч високі школи мали і визначні становища займали, не гордували простими людьми українського роду, не так як у поляків, де офіцери здебільшого драли носа вгору. Дуже гарно провів я час, виявилося, що і єпископ Бучко там був, бо коли я згадав, що сім років не сповідався, не хотів іти до польських «ксъондзів», сказав єпископ, що це можна тепер зробити, користаючи з його присутності.

На «обливаний понеділок» виливали на себе цілі відра води, жартували й шуткували, я забув, що є десь на світі поляки, так мило й весело було тут між своїми людьми. Обляли теж і англійського полковника, комandanта всього табору. Хтось його остерігав, щоб не виходив з

канцелярії, бо неодмінно промочать. Не вірив, думав — не поважаться. Вияснювали йому, що від тисячі літ така традиція в українському народі і хочби український король або президент з'явився — теж і його облили б.

Під самий Великден знову втекло кілька хлопців з табору. За одного з них я ставав до провірки, за рештою якось затирали слід, щоб дати їм бодай кілька годин часу, щоб відбилися від Ріміні. Втечі були там на денному порядку і не здається мені, щоб надто переймалися тим англійці.

Вихід з табору получений був з пригодами, що нашастя покінчилися добре. Найперше, поміж обидвома брамами — внутрішньою і зовнішньою — натрапив я на команданта табору. Варта виструнчилася з обидвох кінців і я мусів переждати з трепетом, заки скінчиться церемонія, аж тоді мене пропустили.

Тільки передягся я в італійських дівчат назад у свій однострій і вийшов на шлях, почали за мною бігти якісь поляки. Повно їх тут вешталося по дорозі і чимсь я їм видався підозрілий, може завважили мене при виході з табору і тепер пізнали. На моє щастя якраз під'їхало якесь авто, я вскочив туди і лишив «погоню» за собою.

Мого свояка Богдана Дацьковського в таборі я не застав. Його зробили командантом юнаків і вдалося йому виклопотати в англійській команді, щоб відпустили хлопців над море. Недалеко звідти, в місцевості Чезонатіко, майже над самим морем стояли якісь шпитальні будинки і їх віддали на постій для юнаків, обгородивши подвір'я колючим дротом та поставивши сторожу.

Пустився я йти до Чезонатіко і захопив

мене дощ. Спочатку малий, як з дійнички, а потім хлюнув, як з цебра, геть до кости промочив, заки добіг я до якоїсь хати. Бачу, священик якийсь стоїть під хатою, теж від дощу скочався. Вітається з ним по-італійськи, мовчить, тільки головою помахає. Оказалось, що не розуміє він мене і тоді ми обидва пізнали в собі українців: я взяв його за італійця, а він мене за поляка. В таборі юнаків мав він кузина Івася, цими днями вже мав він від'їздити до Америки і перед тим ще хотів з тим Івасем побачитися, та варта не пропустила. Кажу йому, що я теж до табору, нехай спробує ще раз зомною.

Дощ тим часом прорід. Варта скулилася в своїх будках, а по подвір'ї вже брикали якісь хлопці. Кажу їм, до середини хочемо, як це зробити? Нічого легшого, відповідають. Треба зайти з другої сторони, там у дротяній огорожі діра, тудою вони виходять і входять, скільки їм потрібно. Влізли й ми крізь ту діру — одинокий спосіб побачитися з нашими знайомими. Священикові трохи неприємно було, не звик він обминати приписи й закони, все ж таки дякував мені й обіцяв написати з Америки, як тільки туди заїде.

Не було дня в тому часі, щоб хтось з нас не їхав до Ріміні, все якісь справи знаходилися, а то й просто тільки щоб відвідати знайомих і побувати серед українців. Згодом і положним полегшало трохи, могли дістати перепустку за дроти. Коли я навідався туди черговим разом, відбувалися там курси їзди автом, хлопці могли їхати шляхом сюди й туди, тільки не до міста Ріміні. Присівся і я до них, підїхали ми під якусь гостинницю і забаглося мені почастувати хлопців вином. Виявилося, що

замало в мене лірів — усього три тисячі при душі — і я несміливо почав пертрактації з гospодинею, чи не дала б почастунку на борг. Мусіли сподобатися їй українські хлопці, бо не тільки відкрила мені кредит, але й від себе вина поставила.

До табору возили ми з «корпусу» всякі збірки в харчах і в грошах. Був час, коли все йшло через Український Комітет у Римі і це було досить вигідно. Та швидко почали напливати до нас скарги, що в Комітеті панує одна тільки партія і пильнує своїх однодумців, інших кривдить, просили привозити підмогу відразу до табору, а там уже постараються про справедливий розподіл, по черзі, по сотнях.

Крім того окремо купили ми великий жовто-блакитний прапор. Не пригадую собі, хто його туди завіз, я бачив уже його посвячення. Так само склалися ми на ризи для військового капеляна, збіркою займалися Микола Залуз'кий, Андрій Пшик та Іван Плоскодняк.

В червні 1946 року відрядили нас на контроль поїздів до Касерти, сорок кілометрів на північ від Неаполю. З цілого полку назирали відділ у силі одної батареї і там ми пильнували порядку на станції, а головне — слідкували за військовими вантажними поїздами, що транспортували харчі й цигарки для американської армії в Австрії. Поїзди проходили від сторони Неаполю, тут ми перевіряли числа вагонів і контролювали, чи не нарушені пльомби, стара ескорта від'їздила до Неаполю, а далі, до Риму, ескортували поїзд уже ми. Звичайно їхали три: керівник ескорти посередині, один напереді, зараз за льокомотивою, і третій позаду, на останньому вагоні. Озброєння — автомати. Від нападу бандитів або комуністичних бо-

ївок не змогли б ми поїзду оборонити, бо що ж поможуть автомати проти зграї напасників? Ішлося більше про те, щоб не допустити до шахрайств на станціях. Бувало, що пропадало по кілька вагонів з цигарками, найбільш ласим у чорній торгівлі товаром. Не без того, щоб самі англійці не прикладали до того рук, знюхавши з поляками та з італійськими залізничниками. Заздалегідь стояли на бічних рейках підготовані вагони з такими ж самими числами й пльомбами, як у транспорті, вистачало тільки перемовити ескорту, щоб примкнула очі й удавала, що нічого не бачить, тоді залізничники зручно підставляли нові вагони й ціла справа викривалася аж після того, коли поїзд прийшов на місце, вагон розкрили й перевоналися, що він порожній. Авже ж, коли ескорта чесна — цього зробити неможливо. Я досить часто ескортував поїзди, до мене теж підступали з намовами, вияснювали «техніку» підміни вагонів, обіцювали великі гроші, якось це мені не промовляло і я не піддавався намовам.

Одної ночі призначено мене ще з одним поляком та з одним білорусом до ескорти довжелезного поїзду — сорок чотири вагони самих цигарок. Ніч темна, поїзд волікся поволі, я сидів у своїй будці й усякі думки сновигалися мені по голові. Пересунулися перед очима шість років війни, большевицький полон, сибірські лагери, далекий марш від Каспійського Моря до Італії. Тепер ніби кінець прийшов тому, та кінець гірший від початку. Взяла мене досада на американців і англійців, бо чи не вони ж це помогли Сталінові й большевикам ще сильнішими вийти з цієї війни? А я тепер муши оберігати їхнє майно, щоб не розкрали йо-

го Сталінові підголоски в Італії. Майнула думка — а що, якби так продати цілий поїзд? Вже недалеко та станція, де звичайно гандлярі підмовляють ескорту. Гей, та це ж мільйони лірів, навіть не знати, де сковати стільки грошей! І що робити з ними? Ну, цим уже нема чого турбуватися. Поміг би втікати з Ріміні хлопцям і вийти в світ широкий, та й сам до них пристав би, а коли ні — то в гори, до партизанів, там у мене теж знайомі...

Що більше я над тим роздумував, то більше мені подобалася ця думка. До чорта з такими альянтами і чого мені їх триматися? Що скористала з них наша українська справа, що скористав я особисто? Життя своє без ліку наражував і навіть найнижчого підстаршинського ступня не дождався. Скільки разів подавали мене на підвищення, або бодай на відзначення, стільки разів застрягало це в полковій канцелярії.

На одній станції, де поїзд спинився на довше, я підійшов до своїх товаришів з ескорти, щоб умовитися з ними — без них діло не пішло б. Один вагався, хоч може б не від того, дався б переконати, зате другому найперше зо страху рота заціпило, а коли прийшов до себе — і говорити не хотів, лякався кари й утечі з війська. Отже нічого не вийшло з цілого пляну. А в Римі обидва навіть до міста не хотіли вийти zo мною, там таки на станції перележали на цементовій долівці, доки не забрав нас американський військовий поїзд і на восьму годину вранці вернулися ми до Касерти.

Того самого ранку закликали мене до Неаполю до полкового рапорту. Сталося це так скоро, що я й поголитися не встиг. Ого, мій польячок не заспав справи, поспішився з доносом!

Цього я й сподівався і ввесь час передумував, як мені боронитися. Відважно зголосився я при рапорті, нічого не скривав і закрутів справу так, наче б я перевіряв чесність під-владних, чи можна на них сполягати, бо ніч темна, поїзд довгий, мені самому з середини годі впильнувати всіх вагонів і т. д. плів, як з гарячки, а все голосно й самовпевнено. На диво мені самому — повірили, з нічим відпустили. Добре сталося, що два другі не пішли на підмову, бо коли вранці я ще раз думав над тим, самому соромно стало — колись у Монастириськах у Галичині пакета цигарок не хотів узяти, хоч задарма давали, а тепер на цілий поїзд націлився. Цур їм та пек, тим американцям, ще колись самі гірко будуть жаліти, що під дудочку Сталінові танцювали!

Так то озлоблення на альянтів перейшло з поляків і на мене. Ще більше скріпилося воно, коли блукаючи по Неаполі, натрапив я на югославський табір утікачів. До середини не впускали, хіба близьких родичів чи знайомих за перепустками, зате через дроти кожен міг доскочу говорити і мені цікаво було подивитися на партизанів генерала Міхайловича, про нього багато начитався в газетах і послухався. Доброго сала залляв він німцям за шкуру, носа не могли висунути з міст, по головних тільки шляхах й то озброєними колонами маршували — з боків шарпав їх і щипав Міхайлович з партизанами. Та й чого дочекався? Продали їх альянти большевикам, а ті Міхайловича пізніше повісили.

XXXIII

ДО КАНАДИ

Канадійська комісія набирає імігрантів. - Полкова капцелярія мене не допустила. - Я пробрався самий. - «Табір Канада». - Польські офіцери відрікаються своїх ступпів. - Прогулянки за місто. - Несправедливі критики. - Прикрай випадок з Миколою Залузьким. - Відвідуємо наших в'язнів у військовій тюрмі в Форлі. - Демобілізація. - Переходій табір під Неаполем. - На транспортний корабель «Рубін». - Причал у Галіфаксі. - До нового життя.

Під кінець серпня вернулися ми до Червії і тоді я довідався, що приїхала канадійська комісія набирати людей до праці. На початок потребують чотири тисячі, молодих і здорових, нижче 35 років. Комісія урядувала в недалекому місті Чезена і щоб до неї дістатися, треба зголоситися звичайним способом до рапорту в батареї. Чи не поїхати й мені до Канади? Знайомі там у мене є, запрошували. Чомусь я більше думав про ЗДА, переписувався з Іваном Дацьковським і він обіцяв вислати мені всі папери й як буде потрібно заплатити дорогу. Бувши в Неаполі, вступав я до американського консульяту, там сказали мені, що нема мови, щоб перед двома роками впустили і це перева-

жило. Ще два роки поневірятися в польській службі? Ні, краще відразу хоч би й на край світа поїхати.

Зголосився я до виїзду і повезли мене, разом з іншими з нашого полку, до комісії. З'їздилися туди з усієї Італії поляки, охочі емігрувати до Канади, і комісія мала роботи по самі вуха, хоч працювали день за днем від дев'ятої вранці до шостої ввечорі.

Прийшла черга на наш полк. У сінях стояв старший сержант з купою наших евіденційних паперів і викликав по кількох. Кого комісія прийняла, того відправляли до спеціально-го табору в Чезені, називали його «Табір Канада», а кому не повелося, той вертався до своєї частини. Вистояв я цілий день, бачу, сержант обертає паперами, одні кладе наверх, другі ховає доспіду, — мене не кличуть, увечорі забирають до Червії разом з тими, що їх комісія відкинула. Нічого не помагають мої протести, насміхами мені відповідають ще й погрожують. А щоб ви скисли, прокляті ляхи, не досить, що силу мою шість років використовували, ще й тепер мені ноту підкладають!

Приглянувся я, що до будинку, де урядувала комісія, приходили не тільки ті, що йшли за рапортом. Міг туди зайти кожен за інформаціям. На другий день я вирвався з Червії, поїхав до Чезени шукати щастя на власну руку. Вдалося мені просовгнутися до великої залі, де за столом позасідали всі члени комісії. Серед них бачив я одного польського капітана, що був інформатором і перекладачем для комісії. Розглядався я хто міг би витлумачити комісії, про що мені йдеться, я по-англійськи всього кілька слів умів, — і погляд мій упав на молодого чоловіка в кольоворівій уніформі, як я

пізніше довідався, це був представник канадської поліції. На ремені в нього причіплена польська військова відзнака, як у підхорунжих, певно тому, щоб вояки здогадувалися, що він говорить по-польськи. Підступив я до нього, розказав свою справу і показав листи з Канади на доказ, що маю там своїків і знайомих. Дуже він уважно вислухав мене, казав польському капітанові постаратися про мої евіденційні папери і за кілька хвилин я стояв уже перед комісією. Казали, що очолював її міністер хліборобства, лише не знаю, чи на всю Канаду, чи може тільки з якоїсь провінції. Дуже легко мені пішло, поставили мені кілька питань, щоб переконатися, чи справді я був хліборобом, казали розпізнавати зерна різного збіжжя і я навіть не счувся, коли вже було по всьому.

В «таборі Канада» все ще йшло на військовий спосіб, демобілізація кандидатів на виїзд мала прийти аж за кілька тижнів. Багато вільного часу, нема військових вправ, вишукують усяку службу, щоб дурійка не чіплялася людей з безділля. Два дні і дві ночі призначено мене до порядкової служби в таборовій канцелярії і тоді мав я нагоду підслухати цікаві речі. До шефа канцелярії приходили за інформаціями й порадами, головно ті, що їх комісія вже відкинула, або що зовсім перед нею не ставали, не мавши виглядів перейти. Довідався я, що між іншим комісія зовсім не приймала старшин. А були такі польські офіцери, що конче хотіли туди іхати і просили шефа, щоб виставив їм папери, як простим стрільцям. Найперше мусіли підписати декларацію, що резигнують зо свого старшинського ступеня і зрікаються з того приводу всяких

претенсій до польської армії, після чого шеф відбирав від них усі старшинські документи і заводив їм нові евіденційні папери та представляв до комісії. На мене ніхто не звертав уваги, якби я не людина, тільки дерев'яний стовп стояв у канцелярії. Спочатку я дивувався тим людям, а потім узяла мене до них огіда. Якби я так мав щастя служити в своєму рідному українському війську і якби стрінула мене та честь, що я в ньому добився б офіцерського ступня — ніякі обіцянки й ніякі надії на виїзди до Канади, Америки чи куди інде не спонукали б мене зрікатися чести, набутої рожками військової служби для свого краю, небезпекою війни, жертвами здоров'я і нараженням життя. Що варта така людина, що сьогодні відкидає офіцерський ступінь свого війська? Завтра з таким же легким серцем зовсім відречеться від свого народу.

В «таборі Канада» ішов небувалий рух. Приходили щораз то нові люди, проскочивши комісію, навідувалися до них знайомі й товариши з цілої Італії, одні — щоб попрощатися, другі — щоб переказати слово своїм рідним за океаном, або їх там відшукати. В першому транспорті четырьох тисяч людей нараховували му приблизно півтори тисячі українців, а серед них усього чотири-п'ять сотень свідомих і трохи вироблених політично. Переважала не-свідома маса, що може й не соромилася свого національного імені, але й не маніфестувала його.

Всі ходили в військових одностроях, хоч багато вже роздобули цивільні одяги, торгуючи всячиною на чорному ринку. Недалеко лежали величезні англійські бази всякого військового добра, швидко нав'язалися взаємини з

різними магазінерами й вартівниками, торгівля йшла, аж любо, а найбільше вночі. Кликали й мене нераз на ці нічні виправи, чомусь мене це не манило, я пам'ятав свою невдалу спробу прогандлювати поїзд з цигарками.

Свідоміші українці скоро відшукали себе в цьому хаосі й безнастannому русі. Незручно нам було радитися в таборі, тому виходили на прогулки за місто й там серед дебрів та в кущах наговоритися можна, скільки душа прагне. В мене був календарець з адресами різних українських установ у світі, хто їх не мав, той відписував собі, там же й устійнили ми, що після приїзду до Канади, коли б нас розкинули по різних місцях, будемо відшукувати себе на адреси українських газет і організацій у Вінніпегу.

Останні такі наші сходини перемінилися неначи в з'їзд, бо крім постійних жителів «табору Канада» з'їхалися на цей час українці з різних частин Другого Корпусу в цілій Італії. Стався тоді дуже прикрай випадок, що кинув тінь на наше товариське життя останніх днів перед виїздом і дав передсмак того, що нас буде чекати в «цивілю». Як я вже згадував, після закінчення війни наплило до Корпусу багато українців з Німеччини. Поляки брали всіх без розбору, — їм коби більше, — а в нас ніхто не цікавився, яких вони політичних поглядів, усі раділи тим, що є більше українців — і веселіше, і відрадніше, і безпечніше. Доки ще обов'язувала військова дисципліна і доки треба було слухати всяких польських капралів, бомбардіерів і сержантів — вели вони себе тихо, нічим не виявляли, що в них сидить. Тепер, коли вже всі ми от-от мали вернутися до цивільного життя, почали розв'язуватися їм язи-

ки. З'явилися й критики: ніби то ми, давніші вояки Другого Корпусу, воювали за польську справу, а вони десь там стояли за Україну.

Напасливими словами накинулися на нашого товариша Миколу Залуцького. Це був добрий організований націоналіст ще з-перед війни. Натерпівся в польському війську більше від інших, підозрівали його, що він вистрілював офіцерів уночі, бо якось завжди так складалося, що де тільки стояв він на фронті, там один-по-одному зникали польські офіцери. Не могли йому того доказати, причепили щонебудь, щоб тільки не випустити з тюрми, і засудили на два роки. Потім звільнili, кинули на найбільш небезпечний відтинок фронту, і на диво, він зацілів, зате знову зникло кілька офіцерів. Ще раз арештували і ще раз мусіли випустити. Зрозуміле, що це мусіло лишити наслідки на його здоров'ї, а головним чином відбилося на його нервах.

Коли його — а посередньо й інших з-поміж нас — почали ось так неслушно й несправедливо плямувати, наче б то він служив полякам, рятуючи свою шкуру, він вихватив но жа і кинувся на тих молодих «героїв», що виявили себе прихильниками незнаного нам ще тоді близьче Бандери. Тільки завдяки холоднокровності кількох хлопців удалось мені втихомирити Залуцького і не дійшло до кровопролиття. Зроблено йому велику моральну кривду і він глибоко це відчував, а всі ми разом з ним. Бо хто ж тут виступав у ролі прокурора? Чи ж ці самі люди не рятували своєї шкури, вступаючи до польського війська вже після війни з ляку перед можливими репресіями за правдиву чи здогадну співпрацю з німцями? Або тому, щоб упевнитися, що не видауть їх

большевикам? Усі вони пішли до польського війська добровольцями, в той час як величезну більшість з нас мобілізовано.

В поганому настрою верталися всі до міста. Хоч на устах пісня — співали на все горло — але в серці ворушився вже черв'як недовір'я.

Наблизався час виїзду. Ще перед тим поїхав я з одним хлопцем, Самчуком на ім'я, відвідати останній раз наших знайомих у Ріміні. І там уже прорідилося, не один утік. А подорожі вступили ми до військової тюрми в Форлі, попрощатися з тими товаришами, що їх доля туди загнала. Тюрма стояла на горбку за містом, берегли її поляки й італійці, начальником був, здається, поляк. Не робили нам труднощів, дозволили побачитися з усіма, виводили групками по кількох на маленьке подвір'ячко і там ми передали їм цигарки й трохи ласоців. Істи в тюрмі давали незле, але курити не вільно, хіба крадьки.

Сиділо там багато українців за різні військові провини проти дисципліни, за чорну торгівлю і т. п., багатьох з них запроторили туди, пришипливши їм різні справи, а в дійсності переслідуючи їх за всякі політичні підозріння. Просили вони переказати українцям у світі про їхню долю, може вдалося б їх звідти визволити. Майже кожного дня приходили туди агітатори намовляти їх до повороту — польські до Польщі, большевицькі до СССР, обіцюючи, що, коли зголосяться до виїзду, все буде їм дароване. Цікаво, що тюремна адміністрація не робила ніяких перепон агітаторам, а може це діялося з наказу вищої альянтської влади? Як дотепер, ніхто не зголосився, однаке признався нам дехто, що набридло їм сидіти за му-

рами і хто зна, чи не зголосяться вони в найближчих днях, у тій надії, що вдастся подорожі втекти.

Прийшла демобілізація, кожен дістав посвідку, скільки служив, у яких боях брав участь і які дістав відзначення. Власне, ми вже рахувалися цивільними людьми і по праві військова влада не мала вже до нас претенсій. В практиці, аж до самого виїзду все лишилося по-старому, з тією різницею, що замість на компанії ділилися ми тепер на групи, по кількасот людей кожна. Моя група дістала нещасливе число, тринадцятку. Хотіли мене зробити командантом, як одного зо старших вояків та й віку вже не молодого — тридцять чотири роки минуло, ще рік та й до Канади не впустили б. Якось відпросився, командантом поставили одного з білорусів, а я став його заступником.

Це вже був вересень 1946 року і в тому часі переїхали ми до перехідного табору під Неаполем, ждали на корабель. Табір це був тільки з назви, ніяких там будинків або бараків, звичайні військові шатра. Істи давали зле, щоденно вели якісь реєстрації і кожен чекав, щоб якнайшвидше це скінчилося. Недалеко був другий такий самий табір, для тих, що виїжджали до Англії, от ми з нудів відвідували себе взаємно і там я знайшов доброго свого знайомого ще з передвоєнних часів, Ільницького з Підволочиська. За мирного часу був він шлюсарем-механіком, у війську приділили його до пропагандивної частини, як кінооператора, і він з'їздив цілу Італію, висвітлюючи всякі пропагандивні фільми для війська. Віддали йому до диспозиції довге вантажне авто, там він замонтував свою апаратуру, там і леговище

собі зробив і як той слимак скрізь зо своєю власною хатою іздив. Добрий був хлопець і щирий українець, радісно було стрінути його, а водночас жаль, що розлучаємося, — один до Англії, а другий до Канади.

По кількох тижнях такого вичікування нарешті повідомили нас, що вже заплив до пристані наш корабель і кожен не втерпів, щоб не побігти й подивитися. Був це американський військовий транспортовець «Рубін» і 2. листопада 1946 року сіли на нього всі чотири тисячі наших «канадійців». Ніхто нас не прощав, усе відбулося якось непомітно серед звичайного гармидеру в неапольському порті, куди кожного дня приїжджали якісь кораблі, привозили харчі й військове добро для американської армії, так ми й згубилися серед того руху.

Офіційно «прощали» нас від польського війська ще в Чезані. Та й не знати, як це назвати, чи прощанням, чи відреченням від паршивих овець. Бо майор Кікаль у своїй промові назвав нас «зрадниками ойцизни», що, зголосивши до виїзду, зробили перший крок до розпущення Другого Корпусу, єдиної військової сили, що залишилася ще для Польщі в тих безнадійних часах.

Дорога тривала довше як звичайно, говорили, що не прочистили ще Атлантику від мін, тому не можна іхати навпросте, найкоротшою дорогою. Одинадцятого листопада під вечір наблизився «Рубін» до Галіфаксу. Здалеку видно було різноманітні світла в порті, з боків майоріли береги нового світу, повітря тихе, легенький вітерець морщив море — спокійно й лагідно приймав нас новий світ. Від берега підплила ціла флотилія моторових човнів — ре-

портери газет, представники польських організацій, свояки. Почалися промови, вітання, розповіді й фотографії — а я стояв на боці, для мене все те чуже було, як і чужими й далекими видалися тих сім років, що їх перебув селед поляків. Сім років зліднів, горя, боїв і поневірьян... Сім років худих, то може прийдуть на зміну сім років товстих на новій землі, в Канаді?..

«Рубін» причалив до берега. Виходимо, щось там списують з нас — коротко — дістаю від поліциста в яскравому кабаті три великі червоні яблука. Не знаю чому, якось тепло зробилося мені на серці, побачивши ці гарні червонобокі яблука, зовсім такі, як у нас в Україні. Нагадалося мені рідне село, звідки вимандрував я перед сімома літами, половину світу пройшов і тепер я, Михайло Козій з села Богданівка в Україні, вступаю на канадійську землю вільною вже людиною. Не мають уже до мене права ніякі плютонові чи бомбардієри, не мушу скриватися з думками своїми, кожному одверто можу сказати, що назбиралося в мені на серці за тих сім літ.

Що принесли вони для мене? Як зачав свою службу простим стрільцем у 1937 р., так і закінчив її тим самим вояком майже десять років пізніше. Хіба що тих кілька відзначень дістав — Пропам'ятний Хрест Монте Кассіно з 27. лютого 1945, Пропам'ятна Відзнака 5. Кресової Дивізії з 14. серпня 1946 і Бритайська Зірка за війну 1939-1945...

Цікаво, як пішло б моє життя і де був би я тепер, якби в вересні 1939 року кинув кріс і втік додому? Багато моїх знайомих і односельчан так зробили та й мене намовляли. Не послухав їх тоді, цілий час бриніли мені у вухах

оповідання учасників української війни, як то після розпаду Австрії багато вояків кидали зброю, щоб вертатися до своїх сіл, і не було з кого творити сильного українського війська. Здавалося мені, що кожний озброєний українець повинен до самого останку витримати, нехай поляки втікають, ми останемося, на руїнах Польщі створиться українська влада і відразу знайде в нас для себе опору...

Сідаємо в поїзд. Рівно торохкотять колеса, наводять сон на повіки. Скільки ж то слухав стукоту тих колес за сім літ? В серпні 1939 року, в мобілізації, — гуркіт неспокою, в дорозі на Сибір — ритм безнадійності, в Італії — шум непевності. Але тепер цей стукіт має в собі щось заспокійливе, безжурне... Супроводжає мене до щасливіших днів, до ліпшого життя...

З м і с т

	ст.
В рідному селі	5
У війську	16
Війна	21
Шлях на південь	30
З Нижнєва до Шепетівки	41
Житинь	51
Ще Житинь	64
Сосинки	77
Мандрівка по таборах Волині	94
Знову війна	109
За Уралом	122
Їдемо до війська	134
Татіщево	142
Ідолга	153
До Туркестану	163
Джалабад	170
Через Іран до Іраку	180
Тайний З'їзд	192
Кіркук	202
У Святій Землі	213
На фронт	223
Монте Кассіно	232
На Анкону	249
Навзгодін за ворогом	259
Між Адріатиком і Апенінами	268
Кінець італійської кампанії	277
Зачинаються повоєнні будні	289
Постій у Червії під Равеною	300
Між полоненими в Ріміні	309
На півдні Італії	318
У Вічному Місті	328
Останні тижні в польському війську	337
До Канади	348

Imprimerie P.I.U.F., 3, rue du Sabot - Paris (6^e)

